બુદ્ધલીલા

[પાલિ ગ્રંથોને આધારે]

મૂળ લેખક

અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

બુદ્ધલીલા

[પાલિ ગ્રંથોને આધારે]

મૂળ લેખક
અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ત્રીજી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

બાર આના

નવેમ્બર, ૧૯૪૦

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

सब्बपापस्स अकरणं ।

कुसलस्स उपसंपदा ।

सचित्तपरियोदपनं ।

एतं बुद्धान सासनं ।

અનુક્રમણિકા

ભાગ પહેલો

બોધિસત્ત્વની કથાઓ

ભાગ બીજો

બુદ્ધચરિત્ર

ભાગ ત્રીજો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

વાચકોને

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ એ ગ્રંથ પંડિત ધર્માનન્દ કોસમ્બીએ પાલિગ્રંથોને આધારે મૂળ મરાઠીમાં લખેલો. ધર્માનન્દજી વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા તે પહેલાં જ મારા મિત્ર નીલકંઠ મશરૂવાળાએ એનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી પ્રેમપૂર્વક પ્રજાને સોંપ્યો. આ અનુવાદે આપણા સમાજનાં સંખ્યાબંધ કુટુમ્બોને ધાર્મિક વાંચન પૂરું પાડ્યું છે. બાળકોને તેમ જ સ્ત્રીપુરુષોને ઉચ્ચ સંસ્કારો આપવા માટે દરેક કુટુમ્બમાં રોજ નિયમિત વાંચન રાખવાની પ્રથા જૂના કાળમાં હતી. હમણાંના જાગૃતિ-કાળમાં એ પ્રથાનો પુનરુદ્ધાર થયો છે અને એથી સંસ્કારો ખીલવતું વાંચન વધુ અને વધુ શોધવા તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ દેખાઈ આવે છે. આ અનુવાદ મૂળ વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરે છાપ્યો હતો. તે વખતે એની કિંમત અઢી રૂપિયા રાખવી પડી હતી. ગુજરાતી પ્રજામાં આ ગ્રંથને એટલો બધો આવકાર મળ્યો છે કે, એની બીજી આવૃત્તિ કાઢી તે ગરીબમાં ગરીબ ઘરમાં પણ પહોંચી શકે એવી ગોઠવણ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ; એટલા માટે જ આ ગ્રંથ વિદ્યાપીઠ તરફથી નવજીવન પ્રકાશન મંદિરને સોંપવામાં આવ્યો અને એ મંદિરે એની કિંમત ઘટાડી. પરવડે કે ન પરવડે, એ આઠ આનામાં આપવો જ એવો નિશ્ચય કર્યો. જે ગ્રંથની પ્રથમ વાચકવર્ગે કદર કરી તેની પ્રકાશનમંદિરે આ રીતે પોતા તરફથી કદર કરી નવા વાચકવર્ગને એની વિશેષ કદર કરવા આમંત્રણ આપ્યું છે. લોકોને મોઢે રમનાર ગ્રંથોનું નામ જેમ બને તેમ ટૂંકું હોવું જોઈએ, એ આદર્શ નજર આગળ રાખી આ બીજી આવૃત્તિમાં એનું નામ ‘બુદ્ધલીલા’ એવું

ટૂંકાવવાની હિમ્મત કરી છે. આ બીજી આવૃત્તિ વખતે ધર્માનન્દજીએ આખી ચોપડી ઉપર નજર ફેરવી છે અને જ્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ફેરફાર કરાવ્યા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ અધ્યાપક નગીનદાસ પારેખે જોઈતા સુધારા કરી આપ્યા છે.

આજના જમાનાને ધર્મમંથનકાળ તરીકે આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. આપણાં આ ત્રીસ પાંત્રીસ વરસમાં હિન્દુ-ધર્મનું નવી અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ અધ્યયન થવા લાગ્યું છે. એ જ કુટુમ્બની જૈન અને બૌદ્ધ એ શાખાઓના અધ્યયનમાં પણ લોકોનો રસ વધવા લાગ્યો છે. ઇસ્લામ અને વિશ્વાસી ધર્મ પણ હવે આપણને પહેલાં જેટલા પારકા લાગતા નથી. અંકાયેલા બધા ધર્મો પ્રત્યે સદ્ભાવ અને સમભાવ જાળવતાં આપણે શીખ્યા છીએ. પણ શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક અન્ય ધર્મોનું અધ્યયન કરવાથી સ્વધર્મ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ઘટતી નથી, પણ ઊલટી વધે જ છે અને વિશુદ્ધ થાય છે, એનો હવે આપણને અનુભવ થવા લાગ્યો છે. જે ધર્મ પોતાનો નથી તે પાખંડ છે, તેનું અધ્યયન સરખું ન કરાય, જે અધ્યયન કરે તે ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે, નરકે જાય છે, એ જાતની બીકણ માન્યતા બધા જ ધર્મના લોકો ધીમે ધીમે ખેરવવા લાગ્યા છે, અને પડોશના બધા ધર્મોનું જેને જ્ઞાન નથી તે ધર્મજ્ઞ નથી, સંસ્કારી નથી, એ જાતની માન્યતા હવે બંધાવા લાગી છે.

અનેક ધર્મોના આ આદરયુક્ત અધ્યયનમાંયે બૌદ્ધ ધર્મનું સ્થાન વિશેષ છે. ભગવાન બુદ્ધે એમના વખતના અનેક પંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, એમની સાધનાનો અનુભવ કર્યો હતો. અનુભવથી એમણે જોયું કે નકામી ચર્ચા, નકામા કાયક્લેશ અને નકામી હરીફાઈ ધર્મમાં ઘૂસી ધર્માનુભવને ગૂંગળાવી નાખે છે. ધર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ જ લોકો ભૂલી ગયા છે. એટલે એમણે પોતાની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી અને નાજુક કુનેહથી એ બધા ઝઘડાઓ ટાળ્યા અને મૂંઝાયેલા લોકોને માટે જીવનની

ગૂંચો ઉકેલી શકે એવો રોકડો ધર્મ ગોઠવી આપ્યો. તાર્કિક અને દાર્શનિક ચર્ચાના મોહમાં તેઓ ઓછામાં ઓછા ફસાયેલા દેખાય છે. પરલોક વિષેની જાતજાતની કલ્પનાઓ ઉપર તેમણે પોતાનો ધર્મ રચ્યો નથી. આત્મા પરમાત્માના બ્રહ્મગોટાળા-માંથી પણ તેઓ આબાદ બચ્યા છે. એમણે તો જીવનનું ખરેખરું રહસ્ય શું છે એ શોધવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો. જીવતરની સફળતા શામાં રહેલી છે, જીવનમાં શું કેળવવા જેવું છે, શું મેળવવા જેવું છે, શું ત્યાગવા જેવું છે, કઈ વૃત્તિ ધારણ કરીને જીવનનો વ્યવહાર ચલાવવાનો છે, એ બધું સમજી સમજાવવા માટે જ બુદ્ધનો સર્વ પ્રયાસ હતો. અને તેથી જ જીવનધર્મી મનુષ્યસમાજનું બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રત્યે આટલું આકર્ષણ છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ જાતજાતના વહેમોથી અકળાયેલા, તત્ત્વજ્ઞાનની દાર્શનિક જાળમાં ગૂંગળાયેલા અને ધર્મતંત્રના અધિકારપાશમાં જકડાયેલા લોકોને બૌદ્ધધર્મની યુક્તિયુક્તતા, બુદ્ધિગ્રાહ્યતા, સરળતા અને સ્વતંત્રતા જોઈને મોક્ષ મેળવ્યા જેટલો આનંદ થાય છે. બુદ્ધનો ઉપદેશ જેટલો ભવ્ય છે એટલી જ એમની જીવનકથા રોચક અને અદ્‌ભુતરસપૂર્ણ છે. 'कल्याणो धम्मो' એ એક સૂત્રમાં જ બુદ્ધભગવાનની ધાર્મિક વૃત્તિનો સાર આવી જાય છે.

કેટલાક લોકોને બૌદ્ધધર્મની ભૂમિકા સર્વોચ્ચ નથી લાગતી. વિવિધ ધર્માનુભવ માટે એ અધૂરી જેવી લાગે છે. પણ તેમને માટે પણ ધર્મવિચારણાના પાયા તરીકે બૌદ્ધ-ધર્મ જ સવિશેષ અનુકૂળ જણાય છે. ધર્મરહસ્યનું ઊંડું ચિંતન કરનાર લોકો સ્વીકારે છે કે, બુદ્ધનો ઉપદેશ અન્ય ધર્મને માટે વિરોધરૂપ કે વિઘ્નરૂપ તો નથી જ. બૌદ્ધ લોકોએ દેશમાં અનેક ભ્રમ પેદા કરી ધર્મનિષ્ઠ પ્રજાને આડે રસ્તે દોરી, એવી લૌકિક માન્યતા આપણા દેશમાં ઘણા કાળ સુધી ચાલી. શંકરાચાર્યે સમાજને બચાવ્યો ન હોત તો બૌદ્ધોની જાળમાં

ફ્સાઈ આખી પ્રજા ધર્મભ્રષ્ટ થઈ હોત, એમ પણ જૂની પરંપરાને વળગી રહેનારા લોકોની માન્યતા છે. અને છતાં ક્રાન્તદર્શી ધર્મકારોએ જૂના કાળથી જ બુદ્ધને નવમા અને નવા અવતાર તરીકે સ્વીકારેલો હોવાથી એમને એ અવતારનું પ્રયોજન સમજાવતાં કેટલાયે આડાઅવળા કૂદકા મારવા પડયા હતા. લોકોમાં ભ્રમ પેદા કરવા માટે જ ભગવાને એ અવતાર ધારણ કર્યો હતો, એમ કહેતાં પણ લોકોએ સંકોચ ખાધો ન હતો. ગીતામાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ બતાવેલું હોવાથી, પોતાની માન્યતા અથવા પોતાની મીમાંસા ભગવદ્-ગીતાની મીમાંસાથી વિરુદ્ધ જાય છે એનો પણ તેઓ ખ્યાલ કરતા ન હતા. હવે એ વહેમી માન્યતા મોટે ભાગે નીકળી ગઈ છે. ભારતવર્ષની ધર્મજીવનની પરંપરામાં બુદ્ધ ભગવાનને સીધું, સ્વાભાવિક અને મહત્ત્વનું સ્થાન છે, એમ હવે આપણે સમજતા થયા છીએ. ‘બુદ્ધલીલા’ના અધ્યયનથી વાચકને સહેજે ખાતરી થશે કે, બુદ્ધ ભગવાનની શિખામણ આજના યુગને વિશેષ રીતે અનુકૂળ છે, વિશેષ રીતે પોષક છે. બુદ્ધ ભગવાન આ યુગના અવતાર છે, એમ હિંદુસ્તાન બહારના અનેક વિદ્વાન તત્ત્વનિષ્ઠ ધર્મપ્રેમીઓ મુક્તકંઠે કહે છે.

બુદ્ધના પૂર્વજન્મની જે કથાઓ બૌદ્ધ લોકોએ પાછળથી જોડી કાઢી તેનું દિગ્દર્શન આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ કથાઓને કોઈ સાચી માનતું નથી. પણ લોકકલ્યાણકારી કોઈ બુદ્ધનું ઘડતર કેવી રીતે ઘડાય છે એ વિષેની લોકમાનસની કલ્પનાનો ચિતાર બોધિસત્ત્વની આ કથાઓમાં આપણને મળે છે. ઐતિહાસિક બુદ્ધ કરતાં પ્રજાના માનસમાં ઘડાયેલા બુદ્ધની વિભૂતિ કંઈક જુદી જ છે. ધર્મનું મૂળ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ અને લોકકૃત, લોકસુલભ સ્વરૂપ બંને જાણવા માટે આ વિભાગ મહત્ત્વનો છે. કેવળ વાર્તાની દૃષ્ટિએ તો આ વિભાગ રોચક છે જ. બીજા ભાગમાં બુદ્ધ ભગવાનનું

ચરિત્ર આપેલું છે, અને ત્રીજામાં એમના ઉપદેશનો સાર. વાચકો બીજા ભાગથી શરૂઆત કરે એવી ખાસ ભલામણ છે. કાળક્રમે જોતાં પહેલો ભાગ સૌથી છેલ્લો આવે છે, જોકે એમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મનો ઇતિહાસ આપવાનો જ ઉદ્દેશ બતાવેલો છે.

બુદ્ધ ભગવાને પોતાના ધર્મને 'एहिपश्यक धर्म' કહ્યો છે. આવો અને જુઓ, પોતાની મેળે તપાસો, ખાતરી થાય તો સ્વીકારો, એ આ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. આવા ધર્મના અભ્યાસથી શરૂઆત કરી હોય તો બાકીના ધર્મોનું રહસ્ય સમજવા માટે પૂર્વતૈયારી સરસ થવાની જ.

૧૯૩૪

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

લડાઈને કારણે દરેક વસ્તુના ભાવમાં મોટો ફેરફાર થયો હોવાથી 'બુદ્ધલીલા'ની આઠ આનાની નિશ્ચિત કિંમતમાં પણ ચાર આનાનો વધારો કરવાની નવજીવન પ્રકાશન મંદિરને જરૂર જણાઈ છે. હિંસક યુદ્ધો અહિંસાના પ્રચારમાં પણ કેવી રીતે બાધારૂપ થાય છે એનો આ એક દાખલો છે. વાચકો વિશ્વાસ રાખે કે, યુદ્ધની મોંઘવારી દૂર થતાં 'બુદ્ધલીલા'ની આના પછીની આવૃત્તિ આઠ આનામાં જ આપવામાં આવશે.

૧૪–૯–'૪૦

કાકા કાલેલકર

અભિપ્રાય

કોઈ પણ વ્યક્તિના નામથી પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા માટે તે વ્યક્તિનું ચરિત્ર, તેણે કરેલો ધર્મ-સંસ્થાપનનો પ્રયત્ન અને વ્યવસ્થા, અને તેણે કરેલા ઉપદેશોનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. બુદ્ધના નામથી ચાલેલા ધર્મનું આવી રીતનું જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને થાય તે માટે આ ગ્રંથ બુદ્ધ-શાસ્ત્રસંપન્ન ધર્માનંદ કોસમ્બીએ રચેલો છે. બૌદ્ધધર્મનો તેમ જ બ્રાહ્મણધર્મનો એવો મત છે કે પ્રાણીઓને ઘણા જન્મ લેવા પડે છે; તેને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ બુદ્ધપદે પહોંચેલા સિદ્ધાર્થનું અનેક પૂર્વજન્મોનું વૃત્ત તેમના ગ્રંથના 'બુદ્ધચરિત્ર' નામના ભાગમાં અંતર્ભૂત કર્યું છે. આ રીતે ગ્રંથના ત્રણ ભાગ થયા છે. હવે કોઈ પણ ધર્મના જ્ઞાનને માટે તે ધર્મમાર્ગના પ્રચલિત ગ્રંથોનો આધાર હોવો જોઈએ. આ તત્ત્વને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ પાલિ ભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથસમૂહના આધારે આ ગ્રંથ લખેલો છે. આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં બુદ્ધપદપ્રાપ્તિની યોગ્યતા સંપાદન કરવા માટે પૂર્વજન્મમાં કયા કયા સદ્‌ગુણોની પારમિતા એટલે પારંગતતા ભાવી બુદ્ધે સંપાદિત કરી એનું વર્ણન છે. તે સંબંધે કોસમ્બીએ આપેલી કથાઓ મનોવેધક અને ઉપદેશપ્રચુર છે. બીજા ભાગમાં અંતિમ જન્મનું ચરિત પણ રમ્ય છે. ત્રીજા ભાગમાં સૂત્રપિટકમાંથી લીધેલ બુદ્ધોપદેશ અને વિશેષતઃ વાદવિવાદ દ્વારા ઉપપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતો ઉપયોગી અને મનોરંજક છે. આ સમગ્ર ગ્રંથ દ્વારા મરાઠી વાચકોને બૌદ્ધધર્મની સાધાર અને સારી માહિતી થશે, અને તેથી કરીને બૌદ્ધધર્મ સંબંધમાં લોકોનું જે અજ્ઞાન છે તે દૂર થશે અને તે ધર્મમાંનો ગ્રાહ્ય એવો ઘણો ભાગ લોકોમાં

સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ કરવામાં કારણભૂત થશે. આ માટે આ ગ્રંથ સર્વ લોકોએ આદર કરવા લાયક તેમ જ સંગ્રહ કરવા લાયક છે.

કોઈ પણ ધર્મના પ્રવર્તક અને તે સંબંધી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાધુપુરુષોએ કરેલા અદ્ભુત ચમત્કારો વિષેની કથાઓ તેમના અનુયાયીઓમાં પ્રચલિત હોય છે અને ધર્મગ્રંથોમાં પણ તેમનો ઉલ્લેખ હોય છે. તેમનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ, કેમકે તેઓમાં કોઈ કોઈ વાર તથ્યાંશ હોય છે. અને તે ન હોય છતાં તે કથાઓ દ્વારા અનુયાયી વર્ગના મનની સ્થિતિ અને જે કાળે તે કથાઓ પ્રવૃત્ત થઈ તે કાળની રીતભાત વગેરેનું જ્ઞાન થવામાં તે ઘણી ઉપયોગી છે. ભગવાન બુદ્ધ સંબંધે આવી કેટલીક અદ્ભુત વાર્તાઓનો તથ્યાંશ કાઢવાનો પંડિત કોસમ્બીએ પૂર્વે છાપેલા 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ' નામના ગ્રંથમાં યત્ન કર્યો છે. પરંતુ વિવેચક બુદ્ધિથી તથ્યાંશ શોધી કાઢવાનું કામ વાચકવર્ગને સોંપવું જોઈએ અને વાચકને તે સાધ્ય થાય તે માટે તે કથાઓ પૂરેપૂરી તેમની આગળ મૂકવી જોઈએ. તેમ પંડિત કોસમ્બીએ આ નવા ગ્રંથમાં કર્યું છે. જો આ અદ્ભુત કથાઓ સર્વથા સત્ય છે એમ કોસમ્બીએ પ્રતિપાદન કર્યું હોત તો આ પુસ્તક એ બાબતમાં દોષયુક્ત થયું હોત; પણ પંડિત કોસમ્બીએ તેમ કર્યું નથી. માટે સાંપ્રત કાળના વિવેચક બુદ્ધિસંપન્ન પંડિતો પણ આક્ષેપ કરે એવું આ ગ્રંથમાં કાંઈ પણ દેખાતું નથી.

માર્ચ, ૧૯૧૪ રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણ્ડારકર

પ્રસ્તાવના

પાલિ સાહિત્યના મુખ્ય ગ્રંથ ત્રિપિટકના સુત્ત, વિનય અને અભિધમ્મ એવા ત્રણ ભાગ છે. સુત્તપિટકમાં બુદ્ધનો અને તેના પ્રમુખ શિષ્યોનો ઉપદેશ તથા ધર્મસંવાદ સંગ્રહિત કરેલા છે; વિનયપિટકમાં ભિક્ષુઓના આચારવિચારનો તથા તે સંબંધી કથાઓનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે અને અભિધમ્મ-પિટકમાં બુદ્ધધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો તે કાળની તાત્ત્વિક પદ્ધતિથી વિચાર કર્યો છે. અભિધમ્મપિટકમાં બુદ્ધે પ્રત્યક્ષ ઉપદેશેલો ભાગ બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે અને સુત્ત તથા વિનયપિટકમાં પણ બુદ્ધના શિષ્યોએ ઘણા ભાગ રચેલા છે, તથાપિ મોટે ભાગે બુદ્ધના ઉપદેશ અથવા આજ્ઞાઓનો જ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ થયેલો હોવાથી આ ગ્રંથોના લખાણને કાત્યાયન જેવા પાલિ વ્યાકરણકારોએ ‘બુદ્ધવચન’ એવું નામ આપ્યું છે. અર્થાત્ જેને બુદ્ધ સંબંધી વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી હોય, તેણે લગભગ બધા ત્રિપિટકોનું અવલોકન કરવું યોગ્ય તથા આવશ્યક છે.

આ ઉપરાંત પાલિ સાહિત્યમાં બુદ્ધઘોષ જેવા આચાર્યે લખેલી અટ્ઠકથાઓ લગભગ ત્રિપિટક જેટલી જ મહત્ત્વની છે. ત્રિપિટકના અર્થ સહિત કથા છે માટે તેને અટ્ઠકથા કહે છે. આ અટ્ઠકથામાં કોઈ વાકયનું અથવા શ્લોકનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય, તો તેનો અર્થ આપ્યા ઉપરાંત તે સંબંધે પ્રચલિત થયેલી એકાદ કથા આપેલી મળી આવે છે. આમાં ઘણી કથાઓ કેવળ દંતકથાઓ જ છે. તોપણ કેટલીકનું મહત્ત્વ ઘણું હોવાથી, બુદ્ધના ચરિત્રને પોષક એવી ઘણી વાતો આ અટ્ઠકથામાંથી લેવા જેવી છે.

પણ આ સર્વ સાહિત્યનું રૂપાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ હાલની પરિસ્થિતિમાં શક્ય ન હોવાથી, ત્રિપિટક અને તેની અટ્ઠકથામાંથી જે બાબતો બુદ્ધના ચરિત્રના સંબંધે મને વિશેષ મહત્ત્વની લાગી તે એકઠી કરી વાચકો આગળ 'બુદ્ધ-લીલાસારસંગ્રહ' એ નામથી મૂકવાનો મેં આ અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં મારું પોતાનું ખાસ કાંઈ નથી. ફક્ત ત્રિપિટક અને અટ્ઠકથામાંથી ઉપયોગી કથાનકોનો સાર કાઢી તે યથામતિ યોગ્ય સ્થાને મૂક્યો છે. 'મઘ'ની વાતમાં માત્ર થોડો વિસ્તાર કર્યો છે.

પહેલા ભાગમાંની આઠ વાતો જાતકઅટ્ઠકથામાંથી લીધેલી છે. બીજા ભાગમાં પંદર વાતોમાંની એકથી ચાર જાતકઅટ્ઠ-કથામાંથી લીધી છે અને ૧૦, ૧૨, ૧૩ અને ૧૫ 'ધમ્મપદ-અટ્ઠકથા'માંથી લીધેલી છે. બાકીની બધી વિનયગ્રંથમાંથી (મહાવગ્ગ અને ચુલ્લવગ્ગમાંથી) લીધેલી છે. તેરમી વાત સુત્તપિટકના ઉદાનવગ્ગ નામના પ્રકરણમાં પણ મળે છે. પહેલાં ચાર પ્રકરણો જોકે જાતકઅટ્ઠકથામાંથી લીધેલાં છે, તોપણ વચમાં વચમાં સુત્તપિટકનાં કેટલાંક સૂત્રોને આધારે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. બીજા ભાગના ત્રીજા પ્રકરણ 'તપશ્ચર્યા'માં પાંચ માનસિક શક્તિ સંબંધે જે વિવેચન કર્યું છે તે વિશુદ્ધિમાર્ગને આધારે કર્યું છે. ફક્ત છેવટનો ઉપસંહાર મેં સ્વતંત્ર રીતે લખ્યો છે. ત્રીજા ભાગનું બધું લખાણ સૂત્તપિટકમાંથી લીધેલું છે. દરેક પ્રકરણને મથાળે આપેલી યાદી ઉપરથી કઈ બાબત કયા સુત્તને આધારે લીધેલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

બુદ્ધચરિત્રના રૂપમાં પાલિ સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી આ ગ્રંથની હકીકતોની મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી નથી. ડૉ. ઓલ્ડેનબર્ગના 'બુદ્ધચરિત્ર' કે પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ ગ્રંથકાર રેનોના 'ખ્રિસ્તચરિત્ર'ની માફક મેં આ ગ્રંથ

લખ્યો નથી, અને તેથી જ તેનું 'બુદ્ધચરિત્ર' એવું નામ ન રાખતાં 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' એવું પૌરાણિક પદ્ધતિનું નામ રાખ્યું છે. આ ગ્રંથ વડે બૌદ્ધોના મૂળ ગ્રંથ સંબંધે આપણા શિક્ષિત વર્ગોમાં પણ જે કેટલીક ભૂલભરેલી માહિતી રહેલી છે તે કેટલેક અંશે દુર થશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહિ ગણાય.

પૂના,
તા. ૧૦ માર્ચ, ૧૯૧૪

ધ. કોસંબી

બુદ્ધલીલા

ભાગ ૧લો

બોધિસત્ત્વની કથાઓ

૧

સુમેધકથા

[નિદાનકથા – જાતકઅટ્ઠકથા]

લાખો વર્ષ પૂર્વે આ જંબુદ્રીપમાં અમર નામના સમૃદ્ધિમાન નગરમાં સુમેધ નામનો એક કરોડાધિપતિ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે જોકે મોટા કુળમાં જન્મેલો હતો, તોપણ આયતું ખાનારા આળસુ માણસની જેમ તેણે પોતાનું તારુણ્ય વ્યર્થ ન ગુમાવતાં વેદ અને શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સુમેધ બ્રાહ્મણને સાંસારિક સુખોની કોઈ પણ પ્રકારે ઊણપ ન હતી. વડીલોપાર્જિત ધનદોલતનો તે ઉપભોગ કરતો; અને વિદ્વાન તરીકે સર્વ લોકોમાં એની ખ્યાતિ હતી. તોપણ જન્મ, જરા, વ્યાધિ વગેરે કુદરતી દુઃખોના ચિંતનથી એનું મન સંસાર પરથી ઊઠી ગયું. “મારી સંપત્તિમાંથી મારી જોડે શું આવવાનું છે? મારી કીર્તિ મારી સાથે આવશે ખરી?” ઇત્યાદિ વિચારોએ સુમેધના મનમાં કોલાહલ મચાવી મૂક્યો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, “અત્યંત દુઃખમય સંસારથી મુક્ત એવી એક સુખમય સ્થિતિ હોવી જ જોઈએ કે જે સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા પછી પ્રાણી જન્મ, જરા અને મરણથી મુક્ત થાય.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી સુમેધે મુક્તિનો માર્ગ શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે સુમેધે પોતાની બધી માલમિલકત યાચકોને વહેંચી આપી, અને તે હિમાલય ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ધમ્મક નામની એક ટેકરી પર તેણે પોતાની પર્ણકુટિ બાંધી; તે પર્ણકુટિ પાસે તેણે એક સુંદર

ચંક્રમ* બનાવ્યો. આ ઠેકાણે કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી સુમેધ તાપસનો વૈરાગ્ય એટલો બધો તીવ્ર થયો કે એને આ પર્ણકુટિનો પણ કંટાળો આવ્યો. તેનો ત્યાગ કરી તે એક ઝાડ નીચે રહેવા લાગ્યો, અને કંદમૂળફળાદિ ઉપર રહી તેણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આરંભી. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસને બળે સુમેધ પંડિત યોગની બધી પાયરીઓ ચડી ગયો. તે સમાધિસુખમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

તે સમયે જંબુદ્રીપમાં દીપંકર નામનો બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો. તે જ્યાં ત્યાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. ધ્યાનસુખમાં લીન થયેલો હોવાથી હિમાલય પર્વત પર દીપંકર બુદ્ધના ધર્મની વાત પણ સુમેધના સાંભળવામાં આવી નહિ. એક દિવસ યોગબળે આકાશમાંથી સંચાર કરતાં, તેણે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા રમ્મનગરના લોકોને અત્યંત ઉત્સુકતાથી બધા રસ્તા સાફ કરતા અને ધજાપતાકાથી સઘળું નગર શણગારતા જોયા. આથી અતિશય અચંબો પામી તે આકાશમાંથી નીચે ઊતર્યો, અને આટલી બધી તૈયારી શા માટે થઈ રહી છે, એની તેણે તપાસ કરી. લોકોમાંથી એક જણ બોલ્યો, "વાહ! તાપસ મહારાજ! આ પ્રદેશમાં રહેવા છતાં, તમને દીપંકર બુદ્ધની ખબર ન હોય એ તો ભારે આશ્ચર્ય! દીપંકર બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુવર્ગ સહિત આપણા શહેરની પાસે આવી પહોંચ્યા છે અને આજે બપોરે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા તે આ શહેરમાં આવવાના છે. તેમનું સ્વાગત કરવા માટે આ બધી તૈયારીઓ ચાલી રહી છે."

---

* ચંક્રમ એટલે ચાલવાની જગા. બૌદ્ધ ભિક્ષુ વિહારમાં એકાગ્રતાથી અહીંતહીં ફરવાને માટે જે જગા તૈયાર કરે છે તેને ચંક્રમ કહે છે. ઊંચીનીચી જમીન હોવી, વચમાં વચમાં ઝાડી હોવી, આસપાસ જંગલ હોવું, જોઈએ તે કરતાં ઓછી જગા અથવા જોઈએ તે કરતાં વધારે જગા, એ ચંક્રમના પાંચ દોષ છે. સુમેધ તાપસના ચંક્રમમાં આ દોષ નહોતા તેથી એને સુંદર ચંક્રમ કહ્યો છે.

આ સાંભળી સુમેધ બોલ્યો, "આ જગતમાં બુદ્ધ એ શબ્દ પણ સંભળાવો કઠણ છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધનાં દર્શન થવાં એ કેટલું કઠણ છે, એ તો કહેવાનું જ રહેતું નથી. ભાઈઓ! તમે જે આ રસ્તો સાફ કરો છો તેમાંનો થોડો ભાગ મને સોંપો. હું પણ બુદ્ધની સેવામાં ભાગીદાર થવા ઇચ્છું છું."

આ પરથી તે લોકોએ સાફ કરવા માટે થોડીક જગા સુમેધને આંકી આપી.

સુમેધને નક્કી કરી આપેલી સર્વ જગા સ્વચ્છ થઈ હતી, પરંતુ એક નાનકડા ખાબોચિયામાં કાદવ ભેગો થયેલો હતો. ખાબોચિયું પૂરી નાખવામાં સુમેધ તાપસ રોકાયેલો હતો એવામાં જ ભગવાન દીપંકર બુદ્ધ તે સ્થળે પોતાના ભિક્ષુસંઘ સાથે ઉપવનમાંથી આવી પહોંચ્યો. હવે એ ખાબોચિયું પૂરી નાખવાને બિલકુલ અવકાશ રહ્યો નહિ. આથી સુમેધ, બુદ્ધના પગને કાદવ લાગે નહિ એ ઉદ્દેશથી, તે ખાબોચિયા પર ઊંધો પડ્યો. એવામાં દીપંકર ભગવાન એના માથા આગળ આવી ઊભો રહ્યો અને પોતાના ભિક્ષુસંઘ તરફ ફરી બોલ્યો, "અરે ભિક્ષુઓ, અહીં ઊંધા પડેલા આ તાપસને તમે જુઓ છો કે? લાખો વર્ષ પછી કપિલવસ્તુ નગરીમાં શુદ્ધોદન રાજાની માયાદેવી નામની રાણીને પેટે જન્મ લઈ ભારે પુરુષાર્થ કરી એ લાખો લોકોનો ઉદ્ધાર કરશે. મોગ્ગલાન અને સારિપુત્ત એ બે એના પટ્ટશિષ્ય થશે; અને ભિક્ષુણીસંઘમાં ખેમા અને ઉપ્પલવણ્ણા એ બે ભિક્ષુણીઓ મુખ્ય થશે."

આ બુદ્ધવાક્ય સાંભળીને ત્યાં ભેગા થયેલા મનુષ્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત આનંદ થયો.

દીપંકર બુદ્ધ થોડેક દૂર ગયા પછી સુમેધ તાપસ ઊઠી પલાંઠી વાળીને બેઠો અને બોલવા લાગ્યો કે, "ભગવાન બુદ્ધે,

ભવિષ્યમાં હું બુદ્ધ થઈશ, એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે. તોપણ બુદ્ધત્વ એ સામાન્ય મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય એવું નથી. અનેક જન્મમાં લોકહિત માટે પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરીશ તો જ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આત્મ-પરહિત સાધનારા એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ ?" સૂક્ષ્મ વિચારો કરતાં સુમેધ પંડિતને સર્વલોકહિતકારક એવા નીચેના દશ* ગુણો જણાયા :

૧. દાન.	૬. ક્ષાંતિ.
૨. શીલ.	૭. સત્ય.
૩. નૈષ્કર્મ્ય.	૮. અધિષ્ઠાન.
૪. પ્રજ્ઞા.	૯. મૈત્રી.
૫. વીર્ય.	૧૦. ઉપેક્ષા.

સુમેધ બોલ્યો, "મને જો બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે તો મારે આ દસ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ એ એક જન્મમાં સાધ્ય થશે શું ? ના, અનેક જન્મના અભ્યાસથી જ આ દસ પારમિતા મને સાધ્ય થશે. પરંતુ બીજા લાભો કરતાં બુદ્ધત્વ જ મને પ્રિય હોવાથી, આજ પછી હું પ્રતિજન્મે પારમિતાઓનો જ અભ્યાસ કરીશ !"

સુમેધ તાપસે બુદ્ધત્વ સંપાદન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તે વખતથી તેને બોધિસત્ત્વ (ભાવિ બુદ્ધ) એ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ. બોધિસત્ત્વના અનેક જન્મનાં સત્કૃત્યોની વાતો જાતક ગ્રંથમાં વર્ણવેલી છે. એ સર્વનો તો અહીં ઉલ્લેખ કરી જવો પણ શક્ય નથી. તોપણ, બોધિસત્ત્વે દાનાદિ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો, એના દિગ્દર્શન માટે તેમાંની કેટલીક વાતો અહીં આપી છે.

---

* આ દશ ગુણોને પાલિ ગ્રંથોમાં 'પારમિતા' કહે છે.

૨

વેસ્સંતર જાતક

[વેસ્સંતર જાતક, ફૌસબોલની આવૃત્તિ]

સુમેધ પંડિત ધ્યાનધારણાદિકમાં કાળ ગાળીને આ લોકનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યાં પછી દેહ વિસર્જન કરી ગયો. ત્યાર પછી જુદી જુદી યોનિઓમાં અનેક જન્મ લઈ એક વખતે તે શિબિરાજવંશમાં જન્મ્યો.

શિબિદેશની રાજધાનીમાં સંજય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પ્રજાપાલનમાં એટલો ચતુર હતો કે સૌ લોકો એને પોતાના પિતા પ્રમાણે માન આપતા. તેને એક સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર થયો. એનું નામ વેસ્સંતર રાખવામાં આવ્યું. આ જ આપણો બોધિસત્ત્વ હતો. વેસ્સંતરે અલ્પ વયમાં જ સર્વ વિદ્યાનું અને કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી પોતાના પિતાની અને રાષ્ટ્રની પ્રીતિ સંપાદન કરી. સંજય રાજાએ પોતાના અમાત્યોની સલાહથી તેને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. વેસ્સંતર પોતાની સંપત્તિનો દાનધર્મમાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. દાનધર્મ એ જ એનું વ્યસન થઈ પડ્યું. થોડા કાળમાં જ તેના દાનશૌર્યની વાર્તા ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગઈ.

તે વખતે કલિંગ દેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પીવાનું પાણી પણ મળવાની મુશ્કેલી થઈ. જ્યાં ત્યાં ચોરોનો અને રોગનો ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દુષ્કાળ-નિવારણના ઉપાય વિષે વિચાર ચલાવ્યો. તેને તેના અમાત્યોએ એવી સલાહ આપી કે, શિબિના રાજ્યમાં જે શ્વેતવર્ણો હસ્તી

છે તેને આ રાષ્ટ્રમાં લાવવામાં આવે તો વરસાદ પડે અને સૌ સારાં વાનાં થાય. તે પ્રમાણે રાજાએ પોતાની પાસેના કેટલાક બ્રાહ્મણોને, શિબિદેશમાં જઈ લાગ જોઈ વેસ્સંતર પાસે એ હાથીની યાચના કરવી, એવી વિનંતિ કરી. રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણો શિબિની રાજધાનીમાં આવી દેશદેશના યાચકવર્ગને માટે વેસ્સંતરે બાંધેલી ધર્મશાળામાં ઊતર્યા.

એક દિવસ વેસ્સંતર તે શ્વેત હસ્તી પર બેસીને નગર-પ્રદક્ષિણા કરતો હતો. તે સમયે તે બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં અંગ ધૂળથી રગદોળી અને પોતાનો જમણો હાથ આગળ કરી "વેસ્સંતરનો જયજયકાર હો!" એમ ઉચ્ચાર્યું. વેસ્સંતરે માવતને હાથી ઊભો રાખવાનો હુકમ કર્યો અને બ્રાહ્મણોને "શું જોઈએ છે?" એવો પ્રશ્ન કર્યો.

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, "અમને બીજી કાંઈ વાતની જરૂર નથી, આ આટલો હાથી આપો એટલે થયું."

વેસ્સંતર તરતોતરત હાથી પરથી નીચે ઊતર્યો અને સર્વ અલંકાર સાથે તે હાથી બ્રાહ્મણોને હવાલે કરી ત્યાં ને ત્યાં તેમના હાથમાં પાણી મૂકી દાનસંસ્કાર કર્યો.

સુકાઈ ગયેલા અરણ્યમાં વાયુવેગથી પ્રસરનારા તીવ્ર દાવાનળ પ્રમાણે આ વાત શિબિની રાજધાનીમાં પ્રસરી. શિબિના સરદારથી માંડીને સાધારણ ખેડૂત સુધી સર્વને અત્યંત દુઃખ થયું. એટલું જ નહિ, પણ રાજકુમાર પર તેઓ અતિશય નારાજ પણ થયા. તે જ વખતે લોકોનો સમુદાય રાજમહેલ આગળ ભેગો થયો અને તેના આગેવાનોએ સંજય રાજાને કાને યુવરાજના અપરાધની વાત નાખી. જનસમાજને ઉશ્કેરાયેલો જોઈ રાજા ગભરાઈ ગયો. તોપણ ધીરજ ખોયાનો ભાસ ન થવા દેતાં લોકો તરફ ફરી તે બોલ્યો, "તમે ગમે તેટલું કહેશો તોયે હું મારા પ્રિય પુત્રનો વધ કરવા તૈયાર નથી."

ત્યારે તેઓએ કહ્યું, "અમે વેસ્સંતરનો વધ કરવાની વિનંતિ કરવાને અહીં ભેગા થયા નથી, પરંતુ તેણે આપણા રાષ્ટ્રનું શુભ ચિહ્ન એવો શ્વેત હાથી કોઈની પણ સલાહ વિના આપમતિથી દાન કરી દીધો, તે માટે તેને આજ ને આજ રાજધાનીમાંથી કાઢી મૂકવો જોઈએ. તેણે આપણા દેશમાંથી જઈ વંક નામના પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવી."

સંજય રાજાએ પુત્રને વનમાં મોકલવાનું આશ્વાસન આપી લોકોને પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી અને પોતાના હજૂરિયાને બોલાવી કહ્યું, "તું હાલ ને હાલ વેસ્સંતર પાસે જા અને શિબિની ઇચ્છા તેને જણાવ."

ક્ષત્તા (મુખ્ય હજૂરિયો) વેસ્સંતરના મહેલમાં ગયો અને બોલ્યો, "વેસ્સંતર મહારાજ, તમારા મોટા અપરાધથી સર્વ શિબિ સંક્ષુબ્ધ થયા છે અને તમારે આ ક્ષણે જ રાજધાની છોડવી એમ કહે છે. સંજય રાજાને એ કબૂલ કરવું પડ્યું છે."

આ બોલતી વખતે ક્ષત્તાનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા ચાલી. વેસ્સંતરે શાંત ચિત્તે ક્ષત્તાને કહ્યું, "એવો મારો કયો અપરાધ છે કે જેને લીધે શિબિના લોક મારા પર આટલા બધા ગુસ્સે થયા છે?"

ક્ષત્તા બોલ્યો, "આજ સુધી તમે જે દાનધર્મ કર્યા તેથી પ્રજાની તમારા પર ઇતરાજી ન થતાં ભક્તિ વધતી ગઈ; પરંતુ જ્યારે તમે શ્વેત ગજ યાચકોને આપી દીધો ત્યારે તેમના મનમાંની તમારા વિષેની પૂજ્યબુદ્ધિ તેમના પ્રચંડ કોપે ગાળી નાખી, તેથી હવે આપ તાપસવેષ સ્વીકારી આ રાજ્યમાંથી ચાલી નીકળો."

આ સાંભળી વેસ્સંતરે તપોવનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક બે દિવસમાં વેસ્સંતર પોતાની સંપતિ ગરીબોને વહેંચી આપી, વંક પર્વત પર જવા માટે માતપિતાની આજ્ઞા લઈને પોતાની પ્રિય પત્નીના મહેલમાં ગયો. મદ્રીને પોતાનો

પતિ વનમાં જશે એ ખબર અગાઉથી જ મળી ગયા હતા અને તેથી તે અત્યંત ખિન્ન થઈ હતી. વેસ્સંતરને જોતાંની સાથે જ તેનો શોક તેનાથી દાબી શકાયો નહિ. વેસ્સંતર બોલ્યો, "મદ્દી, શિબિનો નિશ્ચય તારા જાણવામાં આવ્યો છે ખરો?"

"હા, દેવ!" એમ શોકગ્રસ્ત સ્વરે મદ્દાએ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે બોલ્યો, "પ્રિયા! તું શોક કરીશ નહિ. તારા પિતા અને મારા તરફથી મળેલી સંપત્તિનો દાનધર્મમાં તું વિનિયોગ કર. જાલિકુમાર અને કણ્હાજિનાકુમારી એમનું તું ઉત્તમ રીતે પરિપાલન કરીશ એ વિષે મને શંકા નથી. આ આપણાં અતિશય વહાલાં બાળકો સામે જોઈને તું મારા વિરહથી થનારો શોક વીસરી જા."

મદ્દી બોલી, "દેવ! આ કંઈ પત્નીનો ધર્મ નથી. જ્યાં પતિ ત્યાં જ પત્નીએ રહેવું એમ ધર્મ તો કહે છે; તો જે માર્ગે આપ જશો તે જ માર્ગે હુંયે જઈશ. આપની સાથે રહેતાં મારું મૃત્યુ થશે તો મને ઘણો આનંદ થશે; પરંતુ આપનો વિરહ ભોગવી જીવવું મને મૃત્યુ કરતાંયે દુઃખદ થશે! મને વનવાસથી ત્રાસ થશે એવી આપ જરાયે શંકા મનમાં લાવશો મા. જાલિકુમાર અને કણ્હાજિનાકુમારી તપોવનમાં આપના ચિત્તનું રંજન કરશે, અને અમારા સહવાસથી અરણ્યવાસનો આપને કંટાળો ન આવતાં, આપના દિવસ સુખમાં જશે, અને આપની તપશ્ચર્યા સફળ થશે!"

મદ્દીના આગ્રહ પરથી વેસ્સંતરે તેને અને પોતાનાં બેઉ બાળકોને સાથે લીધાં. સંજય રાજાએ પોતાના પુત્ર, પુત્રવધૂ અને બાળકોને પહોંચાડવા માટે રથ આપ્યો, પરંતુ તેયે રસ્તામાં યાચકોએ મળીને વેસ્સંતર પાસેથી લઈ લીધો. ત્યારે વેસ્સંતરે જાલિને અને મદ્દીએ કણ્હાજિનાને કેડ પર લઈ લીધાં અને બંને પગપાળાં આગળ ચાલ્યાં. વંક પર્વત પર પહોંચ્યા

પછી વેસ્સંતરે એક રમ્ય સ્થળ પસંદ કરી સુંદર પર્ણકુટિ બાંધી અને તે સ્થળે તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો.

તે સમયે કલિંગ દેશમાં એવું બન્યું કે જૂજક નામના એક બ્રાહ્મણે ભિક્ષુકી-વૃત્તિમાંથી ૧૦૦ કાર્ષાપણ રળી તે એક ઓળખીતા બ્રાહ્મણને સોંપ્યા, અને પોતે દેશાવર ગયો. પછી ઘણાં વર્ષો સુધી એનો પત્તો ન મળ્યો, એટલે જેની પાસે એની થાપણ હતી તે ગૃહસ્થે તે સઘળી આપત્કાળમાં ખર્ચી નાખી. એવામાં જૂજક આવીને પોતાની થાપણ માગવા લાગ્યો; પરંતુ થાપણ આપવાનું સામર્થ્ય તે ગૃહસ્થમાં ન હોવાથી તેને બદલે તેની એક તરુણ પુત્રી જૂજકને આપવી એમ ઠર્યું. તે પ્રમાણે જૂજકનાં તે છોકરી સાથે લગ્ન થયાં. પછી તે તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો. જૂજક જોકે વૃદ્ધ હતો તોપણ તેની તરુણ પત્નીને પ્રિય હતો. તે ઘણા પૂજ્યભાવે તેની સેવા કરતી. તે જોઈ ગામમાંના સર્વ લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને કહેતા કે, "જુઓ, જૂજક આટલો વૃદ્ધ અને કુરૂપ છતાં તેની પત્ની તેની સેવામાં તત્પર રહે છે. તે કદી પણ તેના ઉપર ગુસ્સે થતી નથી. અને તમે સહેજ કંઈક ઓછું પડયું કે પોતાના પતિ પર નારાજ થાઓ છો. પતિ જોડે કજિયો કર્યા વિના તમારો એક પણ દિવસ ગયો છે ખરો? તે જૂજકની તરુણ પત્નીથી તો તમારે શરમાવું જોઈએ."

ગામમાંની સ્ત્રીઓને જૂજકની પત્ની અમિત્રતાપના શત્રુ જેવી લાગવા માંડી, અને એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? તેમણે અમિત્રતાપનાને ત્યાંથી હાંકી કાઢવાનું કાવતરું રચ્યું. જ્યારે અમિત્રતાપના પાણી ભરવા નદી પર આવતી ત્યારે બધી સ્ત્રીઓ તેને કહેતી, "હાય રે બાપ! આનાં માબાપ કેટલાં ક્રૂર હોવાં જોઈએ. નહિ તો તેઓ આવી દીકરી જૂજક જેવા વૃદ્ધને કેમ વેચે?"

બિચારી અમિત્રતાપના પોતાનાં માબાપની નિંદા કેટલી સહન કરે? એક દિવસ નદી પરથી રડતી રડતી તે ઘેર આવી અને જૂજકને કહેવા લાગી, "મને જો તમે એક દાસ અને એક દાસી લાવી આપશો તો જ હું તમારે ઘેર રહીશ, નહિ તો મારે પિયર ચાલી જઈશ!"

ગરીબ બિચારો જૂજક પોતાની તરુણ પત્નીની ડરામણીથી અતિશય ગભરાયો. તે બોલ્યો, "હું ગરીબ બ્રાહ્મણ; શાસ્ત્રાદિકનુંયે મને જ્ઞાન નથી; તો હું તે તારે માટે દાસદાસી ક્યાંથી લાવી આપવાનો? પણ તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. આવતી કાલથી હું જ પાણી ભરવાને જઈશ એટલે તારા માબાપની નિંદા સાંભળવાનો પ્રસંગ તારે આવશે નહિ."

અમિત્રતાપના બોલી, "તમને નદી પર મોકલી હું ઘેર બેસું તો આપણને બેઉને ગામના સર્વ લોક હસશે અને જેઓ આજ સુધી પતિવ્રતા તરીકે મારી સ્તુતિ કરતાં આવ્યાં છે, તેઓ જ, હું પતિ પાસે કામ કરાવું છું અને પોતે નવરી બેસી રહું છું, એવી મારી નિંદા કરશે! હવે, આપણે ગરીબ છીએ એ મારે કબૂલ છે, તોયે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. વેસ્સંતર રાજાની ખ્યાતિ તમે સાંભળી જ હશે. હાલમાં તે પોતાનાં બે બાળક સાથે વંક પર્વત પર પર્ણકુટિમાં રહે છે. ત્યાં જઈ તમે તેની પાસે યાચના કરો તો તે પોતાનાં બેઉ બાળકો તમને આપશે. તેને તમે દાસ અને દાસી તરીકે મારે હવાલે કરો, એટલે થયું."

જૂજકે ઘણી આનાકાની કરી, પરંતુ તરુણ પત્નીના હુકમ આગળ બિચારા વૃદ્ધ જૂજકને પોતાની મૂછ નીચી કરવી પડી. પીઠ પર ભાથું બાંધી, અને હાથમાં લાકડી લઈ જૂજકે વંક પર્વતનો રસ્તો લીધો. પર્વત પાસે આવ્યો ત્યારે અરણ્યમાં તેને એક વ્યાધ મળ્યો. તેને એણે વેસ્સંતરના આશ્રમ વિષે પૂછ્યું. પેલા વ્યાધે ચિડાઈને કહ્યું, "તારા

જેવા દુષ્ટ બ્રાહ્મણે તો વેસ્સંતરને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી તપોવનમાં મોકલ્યો. હવે તું વળી એની પાસે શાની યાચના કરવાનો છે?"

જૂજક ચમક્યો અને બોલ્યો, "મારે કશાનીયે યાચના કરવાની નથી. સંજય રાજાએ પોતાના પુત્રના સમાચાર માટે મને મોકલ્યો છે. વેસ્સંતરના કુશળ સમાચાર પૂછીને તે તેના બાપને જણાવવા એટલું જ મારું કામ છે."

ત્યારે તે વ્યાધ સંતુષ્ટ થયો અને જૂજકનો આદરસત્કાર કરી વેસ્સંતરના આશ્રમ તરફ જતો પાસેનો રસ્તો તેણે તેને બતાવ્યો.

મદ્રીદેવી પોતાના પતિને ફળમૂળાદિક લાવવા માટે જવા દેતી નહિ. સવારના પહોરમાં પોતે જ જઈને ફળમૂળાદિક આહારની વસ્તુઓ આણતી. વેસ્સંતર આશ્રમમાં જ રહી પોતાનાં બાળકની સંભાળ લેતો. મદ્રીદેવી અરણ્યમાં ગયેલી હતી તેવે વખતે જૂજક વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો. વેસ્સંતરે તેનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને એટલે દૂર આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

જૂજક બોલ્યો, "મહારાજ! આપની શુભ્ર કીર્તિએ મને અહીં સુધી આણ્યો છે. હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છું. મારી તરુણ પત્નીને મદદ કરે એવાં કુટુંબમાં બીજાં માણસ નથી. આથી એનો આગ્રહ થયો કે એક દાસ અને એક દાસી રાખવાં. પણ હું રહ્યો ગરીબ. દાસ અને દાસી વેચાતાં લેવાને પૈસા લાવવા ક્યાંથી? એટલે તમારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું. આપ જો આપનાં આ પુત્ર અને પુત્રી મને આપશો તો મારું ઘડપણ સુખમાં જશે. આપ મોટા દાનશૂર છો, તો મારા પર આટલો ઉપકાર કરતાં ડગમગશો નહિ એવી ખાતરી છે."

વેસ્સંતર બોલ્યો, "મારાં આ બે બાળકો હમણાં ને હમણાં જ હું તમને આપું છું, પરંતુ તેમની મા આવતાં સુધી તમારે અહીં થોભવું એવી મારી વિનંતિ છે."

જૂજક બોલ્યો, "स्त्रीबुद्धिः प्रलयं गतः!" સ્ત્રી તો દાનધર્મમાં વિઘ્ન નાખવામાં પહેલે નંબરે. માટે આપની પત્નીની વાટ ન જોતાં આ ક્ષણે જ આ બાળકોને મને અહીંથી લઈ જવા દો."

વેસ્સંતર બોલ્યો, "જેવી આપની મરજી. તોપણ બીજી એક વિનંતિ કર્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી. આપ આ બાળકોને લઈ મારા પિતાની પાસે જાઓ. તે તમને અનેક દાસદાસીઓ તથા ઘણી સંપત્તિ આપી આ બાળકોને તમારી પાસેથી વેચાતાં લેશે. તેમાં તમને મોટો ફાયદો થશે."

જૂજકે કહ્યું, "આપ મને સિંહના મોઢામાં મારું ડોકું ઘાલવાનું કહો છો; આ બાળકોને લઈ જો હું આપના પિતાના રાજ્યમાં જાઉં, તો મને ઉત્તમ બક્ષિસમાં કારાવાસ અથવા દેહાંતદંડ જ મળે. માટે મને આપના પિતાના રાજ્યમાં જવાનો આગ્રહ કરશો નહિ. આ બાળકોને મારી ગૃહિણીને સ્વાધીન કરી મને એક વાર તો એના પંજામાંથી છૂટવા દો."

વેસ્સંતરે આનો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. બાળકોને લઈ જવાને બ્રાહ્મણ ઉત્સુક થયો હતો. પરંતુ જાલિ અને કણ્હાજિના પોતાના પિતા સાથેનો બ્રાહ્મણનો સંવાદ સાંભળીને જ આશ્રમની નજીકના જંગલમાં છુપાઈ ગયાં હતાં. જૂજકે વેસ્સંતરને કહ્યું, "આપનાં બાળકો ક્યાં છે? હું લઈ જઈશ એ ભયથી સંતાડી દીધાં કે શું?"

જૂજકને ઉત્તર ન આપતાં વેસ્સંતર આશ્રમ બહાર આવ્યો અને મોટા ગંભીર સાદે બોલ્યો, "બાળકો! તમારા પિતાનું વચન સાચું પાડવું એ તમારા જ હાથમાં છે. આમ સંતાઈ બેસશો નહિ. તમારું આ કૃત્ય આપણા ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કુળને શોભે નહિ!"

ત્યારે તે બે બાળકો જંગલમાંથી બહાર આવ્યાં અને પોતાના પિતા સામે ઊભાં રહ્યાં. વેસ્સંતરે તેમને બ્રાહ્મણને

હવાલે કરી તેના હાથમાં પાણી મૂકયું. તેના કમંડળમાંનું પાણી તો બ્રાહ્મણના હાથ પર મહામહેનતે પડયું; પરંતુ તેનાં નેત્રોમાંથી તો પાણી આપોઆપ વહેતું હતું!

બાળકો ફરી નાસી જશે એ ભયથી જૂજકે એક વેલા વડે તેમના હાથ બાંધ્યા અને પોતાની લાકડીથી તેમને ધમકાવી લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કણ્હાજિના પોતાના બાપને કહેવા લાગી, "બાપુ! બાપુ! બ્રાહ્મણ તો અતિશય ક્ષમાવાન હોય છે, એવું અમે સાંભળ્યું છે, પણ આ તો ભારે ઘાતકી છે. આ તો બ્રાહ્મણવેષધારી રાક્ષસ હોવો જોઈએ! બાપુ! આ અમને ખાવા માટે લઈ જાય છે માટે તમે અમને એને આપી દો મા!"

જાલિકુમાર બોલ્યો, "આ બ્રાહ્મણ લાકડીથી મારે છે, એનો મને ખેદ થતો નથી; પરંતુ માને જોયા વિના જવું પડે છે એનું મને દુઃખ થાય છે."

વેસ્સંતરે પોતાનાં બાળકોનું બોલવું સાંભળ્યું તોપણ તેમને કંઈ ઉત્તર ન આપતાં કાષ્ઠવત્ સ્થિર રહ્યો! તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી એ જ એક એના જીવતા-પણાનું ચિહ્ન હતું!

જૂજક બાળકોને લઈ ગયા પછી સાયંકાળે મદ્રીદેવી ફળમૂળ લઈ આશ્રમ ભણી વળી. તે દિવસે તેના રસ્તામાં વાઘ આવવાથી તેને મોડું થયું! આશ્રમમાં બાળકોને જોયાં નહિ એટલે "બાળકો ક્યાં ગયાં?" એમ તેણે પતિને પૂછયું. વેસ્સંતરે પોતાનું મૌનવ્રત છોડયું નહિ ત્યારે આક્રંદ કરતી તેણે આસપાસના અરણ્યમાં પુષ્કળ શોધ કરી, પરંતુ વ્યર્થ! વેસ્સંતરનો શોક અંદર ને અંદર જ ધુમાતો હતો; વેસ્સંતરે અને મદ્રીએ તે રાત શોક કરતાં કરતાં વિતાડી. પરંતુ મદ્રીના વિલાપથી તો અરણ્યવાસી પશુપક્ષીઓનાં હૈયાં પણ કંપી ઊઠયાં.

બીજે દિવસે સવારે વેસ્સંતરે મદ્રીને કહ્યું, "મદ્રી! તું બાળકો માટે શોક કરતી નહિ. તારાં બાળકો ખુશીમાં છે; કાલે અહીં એક યાચક બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો તેણે તેમની યાચના કરી, એટલે મેં તે બ્રાહ્મણને તેમનું દાન કર્યું છે. તું મારા આ કૃત્યને અનુમોદન આપ, અને પુણ્યની ભાગીદાર બન."

મદ્રી બોલી, "આપે બાળકોનું દાન કર્યું, તેમાં મારી પૂર્ણ અનુમતિ છે; પરંતુ આ વાત આપે મને કાલે જ કેમ કહી નહિ?"

વેસ્સંતર બોલ્યો, "મદ્રી! આ વાત જો મેં તને કાલે જ કહી હોત, તો બાળકોનું દાન કરવા માટે તને અતિશય ખોટું લાગ્યું હોત અને તું પુણ્યની ભાગિયણ ન બની હોત."

મદ્રીદેવીએ આનો કાંઈ જ જવાબ વાળ્યો નહિ.

વેસ્સંતર બોધિસત્ત્વનું આ દાનશૌર્ય જોઈ ઇન્દ્રને અતિશય ભય પેઠો કે કોઈ વાર આ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીનું પણ દાન કરી દેશે. આથી તાપસવેશ ધારણ કરી ઇન્દ્રરાજા વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો અને વેસ્સંતરને કહેવા લાગ્યો, "આપની પાસે હવે કંઈ રહ્યું નથી, તોપણ આ આટલી ગુણવંતી સ્ત્રી છે તેનું મને દાન કરશો તો હું મોટો આભારી થઈશ."

વેસ્સંતરે તે ક્ષણે જ તાપસવેશધારી ઇદ્રના હાથમાં પાણી મૂક્યું! ઇન્દ્રે તાપસવેશ કાઢી નાંખી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું અને વેસ્સંતરને કહ્યું કે, "મહારાજ, આ વસ્તુ — મદ્રીદેવી — હવે મારી થઈ; પરંતુ એક અનામત વસ્તુ તરીકે એને તમારી પાસે મૂકી જાઉં છું. તેનું પૂર્વવત્ પાલન કરવું. માત્ર આ વસ્તુ આપવાનો અધિકાર તમને રહ્યો નથી."

આ પ્રમાણે કહી વેસ્સંતરને વર આપી ઇદ્ર સ્વર્ગલોક ભણી ચાલ્યો ગયો.

હવે પેલો જૂજક બ્રાહ્મણ વેસ્સંતરનાં બાળકોને લઈ જતાં જતાં રસ્તો ભૂલી શિબિના રાજ્યમાં પેઠો. ત્યાં એક રાજપુરુષે વેસ્સંતરનાં બાળકોને ઓળખ્યાં, અને તે બ્રાહ્મણને પકડી બાળકો સહિત તેને સંજય રાજા સમક્ષ રજૂ કર્યો. સંજય રાજા તરફથી "આ બાળકો તમને કેવી રીતે મળ્યાં ?" એવો પ્રશ્ન થતાં, જૂજકે બનેલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. સંજય રાજાએ આથી ગુસ્સે ન થતાં ઘણા નોકરચાકર અને ધન આપી તેનું સ્વાગત કર્યું. પોતાના પુત્રને વનવાસ મોકલ્યાનો રાજાને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો. શિબિરાષ્ટ્રવાસીઓને પણ સુશીલ વેસ્સંતરને અરણ્યવાસનાં દુઃખો ભોગવાવ્યાનો અનુતાપ થતો હતો. સંજય રાજાએ શિબિના આગેવાનોની સભા બોલાવી, વેસ્સંતરને પાછો આણવાનો ઠરાવ કર્યો અને પોતાના પ્રધાન સાથે વંક પર્વત પર જઈ પુત્રને અને પુત્ર-વધૂને ઘેર આણ્યાં. શિબિની સંમતિથી વેસ્સંતરની ફરી યુવરાજપદે નિમણૂક કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે વેસ્સંતર બોધિસત્ત્વે પોતાની પ્રિય પત્ની અને બાળકોનું દાન કરી દાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

૩

મઘની વાત

[કુલાવક જાતક : ૩૧]

હવે બોધિસત્ત્વે શીલપારમિતાની પૂર્ણતા કેમ કરી એનું એક ઉદાહરણ આપું છું.

હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણો બોધિસત્ત્વ મગધદેશમાં મચલ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મ્યો. તેનું નામ તેનાં માતપિતાએ મઘ રાખ્યું. મઘ જ્યારે ઉમરલાયક થયો ત્યારે પોતાના ગામના લોકોનું સ્વાર્થીપણું જોઈ મનમાં ખૂબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાફ કરવાનું, ગંદવાડ લઈ જઈ બહાર નાખવાનું, પીવાના પાણીમાં ગંદુ પાણી જાય નહિ માટે કૂવાને પાળ બાંધવાનું વગેરે એવાં જ બીજાં લોકોપયોગી કામો કરતો. પરંતુ તેનાં આ કામથી રાજી થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચબૂતરા પર કે દારૂના પીઠા પર ભેગા થઈ કહેતા કે, "અરે, આ પેલો ગાંડિયો મઘ! પોતાના ઘરનું કામ છોડીને ચાલ્યો નકામું વૈતરું કરવાને! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે? આપણે ભલા ને આપણું કામ ભલું; તેને બદલે આ તો ગામનું ભલું કરવા નીકળ્યો છે! શું કરવું છે આપણે આખા ગામને? મઘને પોતાની મૂર્ખાઈ સારુ કોઈક દિવસ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે!"

મઘની છચોક નિંદા થતી, એટલું જ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતાં, તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મઘ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે

અને બીજે જ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખે. કોઈ વૃદ્ધ કહે કે, "આ ગંદવાડ શું કામ કરો છો?" તો તેઓ કહેતી, "તમારે શું? પેલો મધ મૂઓ છે ને? તે આવશે અને કરશે સાફ!"

મધ ફરી બેચાર દિવસે પાછો તે ને તે જગાએ જાય અને સાફ કરી નાંખે. મધના આ આત્મસંયમની અસર જૂના જમાનાના લોક ઉપર તો કંઈ પણ થઈ નહિ. પરંતુ, મધનો આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય, એવી એક બે તરુણોને શંકા આવવા લાગી. મધ પોતાના ઘરકામમાં કાંઈ પણ અડચણ આવવા દેતો નહિ. ઘરનું ખેતીનું કામ આટોપી લઈ બાકીનો વખત તે જનસેવામાં ગાળતો. ગામના બીજા લોક ફુરસદને વખતે દારૂનાં પીઠાં પર અથવા ચૌટામાં ભેગા થઈ ગપ્પાં મારવામાં પોતાનો વખત ગાળતા. એટલું જ નહિ પણ દારૂના વ્યસનથી તેમનું ઘરકામ પણ ઠીક થતું નહિ. તે ઉપરાંત મારામારીમાં અને ટંટાફિસાદમાં તેમના વખતનો અપવ્યય થતો તે તો જુદો જ.

ઉપર કહી ગયા તેવા બે તરુણોમાં એક દિવસ આવો સંવાદ થયો. પહેલો તરુણ બોલ્યો, "કેમ રે, ગામમાંના બધા લોક તો આ મધનો દોષ કાઢે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણા ગામમાં જો કોઈ સારો માણસ હોય તો તે મધ જ છે. મધને મેં કદી દારૂને પીઠે કે ચોરા પર તો જોયો જ નથી; કદી કોઈ સાથે તે ટંટાબખેડા કરતો નથી; તેના ઘરમાં તો મૂર્તિમંત શાંતિ વાસ કરે છે. આવા માણસને આપણા લોક મૂર્ખ ગણે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું? મને તો લાગે છે કે, આપણે ગુરુ કરવા હોય તો તપોવનમાં ગુરુ શોધવા ન જતાં આને ગુરુ કરવો એ સારું."

બીજાએ કહ્યું, "ચાલ અબઘડી આપણે મધ પાસે જઈએ. તે આ વખતે કંઈ પણ લોકસેવાનું કૃત્ય કરતો હશે."

આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી તે બન્ને તરુણ, મઘ જ્યાં કામ કરતો હતો, ત્યાં ગયા અને મઘને કહ્યું, "આજ સુધી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અભાગીને પોતાને ઘેર પડેલી થાપણની જેમ ખબર ન હોય તેમ જ તારા સદ્‌ગુણની, તું અમારી પાસે હોવા છતાં, અમને ખબર પડી નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે."

મઘ બોલ્યો, "મિત્રો, સદાચરણમાં કાળનો સદ્‌વ્યય કરવાની તમારી ઇચ્છા વખાણવા જોગ છે, પરંતુ આ માટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય નાશવંત છે, એ તમે જાણો જ છો. માટે આવા ક્ષણભંગુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં, આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ એ સારું. કારણ, ધર્મ શાશ્વત છે, તે અનાદિ છે; તેને આપણી પાસેથી કોઈ પણ દૂર કરી શકે એમ નથી."

તે તરુણ બોલ્યા, "પણ ધર્મનું જ્ઞાન તારા જેવા સંત વિના અમ જેવા અજ્ઞ જનોને કેમ થાય?"

મઘ બોલ્યો, "ધર્મ ગહન વસ્તુ છે. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું આપણા જેવા સંસારી જનોને શક્ય નથી. તોપણ એક વાત ખરી છે કે ધર્મની સ્થાપના શીલના પાયા પર થયેલી છે. એટલે શીલ વિના ધર્મપ્રાપ્તિ અશક્ય છે."

તરુણોએ પૂછ્યું, "શીલ એટલે શું?"

"કુમાર્ગથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ લોક 'શીલ' કહે છે. પ્રાણીનો ઘાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય ભાષણ ન કરવું અને માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું, એ પાંચ નિયમ એકનિષ્ઠાથી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરોપકારાદિ સત્કૃત્યમાં આપણા કાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ."

તરુણ બોલ્યા, "આજથી આ પાંચ નિયમ અમે બરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું, અને ઘરકામથી બચેલો કાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું."

આમ ધીરે ધીરે મઘને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકો માટે અને અનાથ-અપંગ લોકો માટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ કર્યા, નાના નાના પુલો બાંધ્યા, તળાવ ખોદ્યાં અને એવાં બીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. આ તેમનાં કૃત્યની આખા પરગણા ઉપર એવી અસર થઈ કે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક સદાચારી બન્યા. કલાલોને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી, અને ત્યાંના ગ્રામભોજક (ન્યાય અને વસૂલી કામદાર)ને દંડના રૂપમાં ઘણી જ મોટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જેવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટંટા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં ગ્રામભોજકને જમવાની સુધ્ધાં ફુરસદ મળતી નહિ. પણ હવે ગ્રામભોજકે આખો દિવસ તકિયાને અઢેલી વાતો કરતા બેસવું, અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું એવો પ્રકાર શરૂ થયો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી કેમ પલટાઈ ગઈ એની ચોકસી કરતાં, મઘ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી ક્રાંતિ કર્યાનું ગ્રામભોજકને જણાયું. આ ત્રીસેને આ પ્રદેશમાંથી ઊંચકી લીધા સિવાય લોકોની પહેલાંના જેવી સ્થિતિ આવશે નહિ એમ વિચારી, કાંઈ જરૂરી કામ માટે પોતે મગધ દેશના રાજાને મળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી, તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

મગધ દેશનો તે કાળનો રાજા ઘણો વિલાસી હતો. તેનો મેળાપ થવો મહા કઠણ કામ હતું. તોપણ ગ્રામભોજકે

પોતાની સાથે આણેલું મોટું નજરાણું રાજાને ભેટ કરી મહાપ્રયત્ને એક મુલાકાતનો જોગ સાધ્યો. રાજાએ ગ્રામભોજકના આગમનનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો, "મહારાજ, શું કહેવું? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાયક મઘે ભારે કેર વર્તાવ્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી ભાગે છે અને આ હરામખોરોના ડરથી અમારા પ્રદેશમાં બીજા લોક આવતા નથી. આ પ્રમાણે ખેતી, વેપાર–રોજગાર બધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારા પરગણામાં જ નહિ, પણ આસપાસના સહુ પ્રાંતમાં પણ કર વસૂલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે."

રાજા અતિશય સંતાપ પામી બોલ્યો, "આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સારું થયું. તમારી સાથે હું નાની ફોજ આપું છું, તેની મદદથી તમે તે તોફાનીઓને પકડી લાવો."

ગ્રામભોજકે પોતાના પરગણામાં જઈ મઘ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ ગ્રામભોજકનો કંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. 'તમને પકડવા માટે રાજાનો હુકમ છે' એમ કહેતાંની સાથે જ તેઓ પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા. ગ્રામભોજકે તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ઘાલી દીધી અને તેમને પકડી આણ્યાની વરદી રાજાને આપી. તે વખતે રાજા અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોડાખોરોને જોવાની તેને ફુરસદ ન હતી. તેણે ત્યાંથી જ હુકમ છોડ્યો કે, "તોફાનીઓને મહેલના આંગણામાં ઊંધા સુવાડી તેમના શરીર પરથી હાથી ચલાવો."

રાજાના હુકમ પ્રમાણે મઘ અને તેના સાથીઓને મુસ્કેટાટ બાંધીને ઊંધા સુવાડવામાં આવ્યા. પછી હસ્તીશાળામાંથી એક મદોન્મત્ત હાથી તેમના પર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મઘે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, "ભાઈઓ, આજ સુધી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈકને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે સદાચરણથી મનુષ્ય સુખી

જ થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાં જ ગાળ્યું છે છતાં અમારા પર આ સંકટ કેમ આવ્યું? પણ, મિત્રો, આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ તમારા દિલને થવા દેશો નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણા કર્મોનું યોગ્ય ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ લુચ્ચો માણસ પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્રયમાં દળાય છે. એટલે આ લોકમાં તો માણસને યોગ્ય ન્યાય મળતો નથી એ ઉઘાડું છે. પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા બધા બંધનમાં આવી જઈએ છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો છુટકારો થવો અત્યંત અશકય છે. માટે આપણાં કર્મો જ આપણા રક્ષક અને આપણાં કર્મો જ આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખો. વળી તમારા મનને ખોટું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે, તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું. કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે. તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીભાવના દૃઢ કરો. જેવો તમારો લોક પર પ્રેમ હતો તેવો જ તમારી ઉપર ફરિયાદ કરનાર ગ્રામભોજક પર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજા પર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથી પર તમારો પ્રેમ થવા દો. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું આ ભેદો મનમાંથી કાઢી નાખી સર્વની ઉપર સરખી મૈત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ ભિન્ન ભિન્ન અંગો હોય છે તેમ જ આપણે એક વિશ્વનાં અંગ છીએ, એ સમજ ઢીલી પડવા દેશો નહિ. આજ પર્યંત કરેલાં સત્કૃત્યોનું તમે ચિંતન કરો."

મઘનાં વચન પ્રમાણે તે સર્વેએ તે હાથી પર, રાજા પર અને ગ્રામભોજક પર મૈત્રીની ભાવના કરી. જોકે તેઓ

તેમના દેહને અપાય કરનારા હતા, તોપણ તેમના અંતઃકરણને તે હિતકર્તા જ લાગ્યા! 'આ ગ્રામભોજક, આ રાજા અને આ હાથી એ આપણને આ નશ્વર જગતમાંથી મુક્ત કરે છે તો પછી તેમને આપણે આપણા શત્રુ કેમ ગણીએ?' એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા.

હાથી એ મહા બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. તેને બીજાં પ્રાણીનું મન ઓળખતાં માણસ કરતાં પણ વધારે આવડે છે. જ્યારે મઘ અને તેના સાથીઓને મારવા માટે માવતે હાથીને આગળ આણ્યો ત્યારે તે મોટેથી કિકિયારી પાડી એકદમ પાછળ હઠ્યો! કેમે કર્યો તે તેમના શરીર પર ડગ દે જ નહિ! ફરી બીજો, ત્રીજો, એમ બે ચાર હાથી આણ્યા, પરંતુ તે સર્વ માવતના અંકુશના મારની દરકાર ન કરતાં કિકિયારી કરી પાછળ હઠ્યા. એક પણ હાથીએ મઘને અને તેના સાથીઓને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ!

આ સમાચાર રાજાને મળતાં જ તે બોલ્યો, "આ લોકો હાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ કે તેમની પાસે કંઈ ઔષધ હોવું જોઈએ, જેને લીધે હાથી તેમની પાસે જવાની હિંમત કરતો નથી."

રાજાની આજ્ઞા થતાં બોધિસત્ત્વને અને તેના સાથીઓને સિપાઈઓએ રાજા સમક્ષ લઈને ઊભા કર્યા. રાજાએ તેમની પાસે ઔષધ છે કે કેમ એ જોવા માટે તેમની ઝડતી લેવડાવી. પણ કશું મળ્યું નહિ; ત્યારે રાજાએ તેમને પૂછ્યું, "તમને હાથીનો મંત્ર આવડતો હોવો જોઈએ, નહિ તો હાથી તમારા શરીર પરથી ચાલવાને ના પાડે એ બને જ કેમ?"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મહારાજ, અમારો મંત્ર કહીએ, તો આજ સુધી અમે એકનિષ્ઠાથી શીલનું પાલન કરતા આવ્યા છીએ; જાણીબૂજીને અમે કોઈ પણ પ્રાણીનો ઘાત કર્યો નથી; બીજાની વસ્તુ કદી ચોરી નથી; પરસ્ત્રીને અમે મા

સમાન માનીએ છીએ; અસત્ય ભાષણ અમે કદીયે કર્યું નથી; અને મદ્યાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અલિપ્ત રહ્યા છીએ. આ સિવાય અમે યથામતિ લોકસેવા કરતા આવ્યા છીએ. અમારા પર એકાએક જ્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મેં મારા મિત્રોને હિંમતથી કહ્યું કે, 'આપણને પકડનાર ગ્રામ-ભોજક પર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજ પર અને મારનાર હાથી પર આપણે બધાએ મૈત્રીની ભાવના રાખવી, કોઈ પણ પ્રકારે દ્વેશનો સ્પર્શ આપણા મનને થવા ન દેવો.' અમારા આ શીલનો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એ જ અમારો મંત્ર છે."

રાજાએ પોતાના દૂત મોકલીને મઘના ગામની અને આસપાસનાં ગામની ખરી સ્થિતિ શી છે એની ચોકસી કરી, ત્યારે તેને જણાયું કે બોધિસત્ત્વે અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની ઉત્તમ સુધારણા કરી છે; ત્યાંના લોક સુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે; ચોરી, મારામારી, ટંટાફિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજાએ ખોટી ફરિયાદ કરનારા પેલા ગ્રામભોજકને પકડીને એકદમ ફાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગ્યાએ મઘને નીમવામાં આવ્યો. ત્યારે બોધિસત્ત્વ રાજા પાસે ગયો અને ગ્રામભોજકને માફી આપવાની વિનંતિ કરી. તે બોલ્યો, "મહારાજ, આ ગ્રામભોજક ન હોત તો અમને આપનાં દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત. અમારા શીલને અને મૈત્રીને કસોટીએ ચડાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. માટે મહારાજે એને જીવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે."

બોધિસત્ત્વની વિનંતિને માન આપી રાજાએ ગ્રામભોજકને છોડી મૂક્યો.

બોધિસત્ત્વે તે જન્મનાં સર્વ કર્મ પૂરાં થતાં દેહ છોડ્યો અને દેવલોકમાં તે દેવોનો રાજા થયો. એક દિવસ દેવદાનવ

વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં બોધિસત્ત્વનો પરાભવ થયો અને તે દેવોની રાજધાની તરફ પોતાના રથમાં આકાશમાર્ગે ભાગી નીકળ્યો. સમુદ્રકિનારે શીમળાનાં ઝાડ ઉપર નાનાંમોટાં પક્ષીઓના ઘણા માળા હતા. બોધિસત્ત્વનો રથ વેગથી જતો હતો તેના ઝપાટાથી તે ઝાડો તૂટી સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં અને તે પરના માળામાંથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓનો આર્ત કિલકિલાટ શરૂ થયો. ત્યારે બોધિસત્ત્વે (ઇંદ્રે) માતલિ સારથિને કહ્યું, "હે માતલિ, આપણા રથના વેગથી આ ઝાડ ઊખડીને સમુદ્રમાં પડે છે અને તેથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંનો સંહાર થાય છે. અસુરો મારો પ્રાણ લે તોયે હરકત નહિ. તું રથ પાછો ફેરવ."

માતલિ સારથિએ ઇંદ્રની આજ્ઞા અનુસાર રથ પાછો ફેરવ્યો એટલે દૈત્યોને લાગ્યું કે ઇંદ્રની મદદ માટે બીજા દેવ આવ્યા હશે. તેથી તેઓ દશે દિશામાં નાસી છૂટ્યા. આ પ્રમાણે અસુરો પરાજય પામ્યા અને દેવોનો જય થયો.

બોધિસત્ત્વે મઘના જન્મમાં શીલપારમિતાની અને મૈત્રીપારમિતાની પૂર્ણતા કરી, એ આ વર્ણન પરથી સહેજે સમજાશે. બીજા પણ અનેક જન્મોમાં બોધિસત્ત્વે શીલપારમિતાનો અને મૈત્રીપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. વિસ્તારભયથી તે સર્વ કથાઓ અહીં આપી શકાય એમ નથી.

૪

ચુલ્લબોધિજાતક

[ચુલ્લબોધિજાતક : ૪૪૩]

અતીત અતીત કાળમાં કાશીરાષ્ટ્રમાં બોધિસત્ત્વ એક બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યો. ચુલ્લબોધિ એવું એનું નામ રાખવામાં આવ્યું. બોધિસત્ત્વ નાનપણથી વિરક્ત હતો, તોપણ માબાપના આગ્રહથી તેણે લગ્ન કર્યું. તેની પત્ની પણ અત્યંત સુશીલ હતી. તેનું લગ્ન થયું તોપણ તેણે પોતાના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવા દીધો નહિ. આગળ જતાં જ્યારે તેનાં માબાપ નિર્વાણ પામ્યાં ત્યારે તેણે પત્નીને કહ્યું, "ભદ્રે, અમારા પૂર્વજોની આ અપાર સંપત્તિ તું લે અને દાનાદિ પુણ્યકર્મો કરીને આ ઘરમાં સુખેથી કાલક્રમણ કર. મને ગૃહસ્થાશ્રમનો હવે કંટાળો આવ્યો છે. પરિવ્રાજક-વેશે હિમાલય પર વાસ કરવા ઇચ્છું છું."

તેની પત્ની બોલી, "આર્યપુત્ર, પુરુષોએ જ પ્રવ્રજ્યાવેશ ધારણ કરવો, સ્ત્રીઓએ કરવો નહિ, એવો નિયમ છે?"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "એવો કાંઈ નિયમ નથી. તોપણ તું મોટા કુળમાં જન્મેલી સુકુમાર સ્ત્રી છે. તારાથી અરણ્ય-વાસનાં દુઃખો સહ્યાં જશે નહિ. તેથી હું કહું છું કે તારે આ ઘરમાં જ રહી દાનાદિ પુણ્યકર્મ કરવાં."

બોધિસત્ત્વે ભાર્યાને પોતાની સાથે ન આવવાને ઘણી સમજાવી, પરંતુ તે સત્ત્વશીલ સ્ત્રીએ ભાવિ દુઃખોને ન ગણકારતાં તાપસવેશ સ્વીકારી પતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. તે બંને હિમાલય પર્વત પર જઈ કેટલોક કાળ રહ્યાં. તે કાળે

તાપસ લોકોનો એવો એક પરિપાઠ (રિવાજ) હતો કે, કેટલોક કાળ ફળમૂળનું ભક્ષણ કરી અરણ્યમાં રહ્યા પછી તે ખારા-ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવા લોકવસ્તીમાં આવતા અને કેટલોક કાળ તે પદાર્થોનું સેવન કરી ફરી અરણ્યમાં પ્રવેશ કરતા. આ પરિપાઠને અનુસરી બોધિસત્ત્વ એક વખત પોતાની ભાર્યા સાથે કાશીરાષ્ટ્રમાં ફરતો હતો. ફરતો ફરતો તે વારાણસી નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં રાજાના એક ઉદ્યાનમાં તેણે ઉતારો કર્યો.

એક દિવસ રાજા ઉદ્યાનક્રીડા માટે ત્યાં આવેલો. તેણે એક વૃક્ષ નીચે બોધિસત્ત્વને અને પાસે જ બીજા વૃક્ષ નીચે તેની પત્નીને જોયાં. સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ રાજા મોહિત થયો અને બોધિસત્ત્વની પાસે આવી પૂછ્યું, "ભો તાપસ, આ સ્ત્રીનું અને તારું શું સગપણ છે?"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "એ મારી ધર્મપત્ની છે."

રાજા બોલ્યો, "આ તે કેવું ગાંડપણ! તમે તમારી આ સુસ્વરૂપ સ્ત્રીને સાથે લઈને ફરો છો એને શું કહેવું? વારુ, ધારો કે કદાચ તમારા કોઈ શત્રુ ઊભા થયા. તો તમે શું કરશો? તમે રહ્યા તપસ્વી; તમારાથી તમારા શત્રુનો પ્રતિકાર થશે ખરો?"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મારે શત્રુ ઉદ્‌ભવશે, પરંતુ તે મારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ. મહામેઘ જેમ ધૂળને જ્યાંની ત્યાં જ દાબી દે છે તેમ હું મારા શત્રુને એની જગાએ જ ઠંડોગાર કરી નાખીશ."

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી રાજા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે પોતાના સેવકોને કહ્યું, "અરે! અહીં આવો અને આ સ્ત્રીને પકડી મારા અંતઃપુરમાં લઈ ચાલો. આ બાવો મોટો ઢોંગી જણાય છે. 'હું મારા શત્રુનો સંહાર કરીશ, આમ કરીશ, તેમ કરીશ' એવો એણે બડ-બડાટ ચલાવ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઈ ફરતાં એને

શરમ આવતી નથી. એના તપનું બળ કેટલું છે તે મને જોવા દો."

રાજસેવકોએ બોધિસત્ત્વની પત્નીના આક્રોશ (આક્રંદ)ને ન ગણકારતાં તેને પકડીને રાજાના અંતઃપુરમાં આણી. રાજાએ તેને ઘણી વીનવી જોઈ પરંતુ તે તેનું મન મનાવી શક્યો નહિ; ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે આ તાપસીને આપણા અંતઃપુરમાં રાખવામાં કંઈ માલ નથી. આના પર બળાત્કાર કરીશ તો મારી પ્રજા મારા પર ખિજવાશે. વળી એનો પતિ સાચો તપસ્વી નહિ હોય એમ પણ શા પરથી કહેવાય?

રાજાના અંતઃકરણમાંથી વિકારનાં વાદળ ધીરે ધીરે નષ્ટ થયાં અને તેમાં વિવેકસૂર્યનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. તેને પોતાના કૃત્યની લાજ આવવા લાગી અને પોતાનું કૃત્ય ઉઘાડું ન પડે તેને માટે તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે પોતાના પરિવાર સાથે ઉદ્યાનમાં જ્યાં બોધિસત્ત્વ પોતાની કંથા સીવતો બેઠો હતો ત્યાં ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, "ભો તાપસ, તેં મોટી મોટી વાતો કરી. તેં કહ્યું કે મારે શત્રુ ઉદ્‌ભવશે, પરંતુ તે મારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ. પણ જ્યારે હું તારી સ્ત્રીને ઉપાડી ગયો ત્યારે તો તું મને કશું કરી ન શક્યો; અને હવે પાછો કંથા સીવતો સ્વસ્થ બેઠો છે!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મેં કાંઈ વૃથા વલ્ગના (બકવાદ) કરી નથી. મારે જે શત્રુ ઉદ્‌ભવ્યો તે મારા હાથથી છૂટ્યો નથી. મહામેઘ જેમ ધૂળને દાબી નાંખે છે તેમ મેં ત્યાં ને ત્યાં જ તેને દાબી નાંખ્યો છે."

રાજાએ પૂછ્યું "એવો તારો શત્રુ કયો?"

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, "જે ઉદ્‌ભવતાં મનુષ્યની વિવેકબુદ્ધિનો ધ્વંસ થાય છે; જે ઉપસ્થિત થતાં આપણા હિતશત્રુને આનંદ થાય છે, મનુષ્ય પોતાનું હિત સમજતો નથી, તેને પરલોકની ઇચ્છા રહેતી નથી, તે ક્રોધરૂપી શત્રુએ આપ

મારી સ્ત્રીને લઈ જતા હતા ત્યારે મારા પર હલ્લો કર્યો. પરંતુ ક્ષાન્તિ (ક્ષમા)ના બળથી મેં તેનો તત્ક્ષણે જ નાશ કર્યો. તે ક્રોધરિપુથી મને જરાયે ઉપદ્રવ થયો નહિ."

બોધિસત્ત્વનું આ બોલવું સાંભળી રાજાને અત્યંત આનંદ થયો અને તેણે પોતાના અપરાધ સારુ બોધિસત્ત્વની નમ્રપણે ક્ષમા યાચી. આગળ ઉપર એ જ ઉદ્યાનમાં તે બંનેને રહેવા માટે રાજાએ એક સુંદર આશ્રમ બંધાવી આપ્યો.

આ પ્રમાણે ચુલ્લબોધિ તાપસના જન્મમાં બોધિસત્ત્વે ક્ષાન્તિપારમિતાનો અભ્યાસ કરી આત્મપરહિત સાધ્યું.

૫

મહાજનકજાતક

[મહાજનકજાતક : ૫૩૯]

પ્રાચીન કાળમાં વિદેહરાષ્ટ્રની મિથિલા નામક રાજધાનીમાં મહાજનક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને અરિષ્ટજનક અને પૌલજનક એ બે પુત્રો હતા. મહાજનકના મરણ પછી અરિષ્ટજનકને ગાદી મળી. પોતાના નાના ભાઈને તેણે યુવરાજ બનાવ્યો. યુવરાજને અને પ્રધાનમંડળને કાંઈક કારણસર બન્યું નહિ, એટલે તેઓએ યુવરાજ અને રાજા વચ્ચે અણુબનાવ કરવાની એક યુક્તિ રચી. રાજાને તેમણે એવું ભરાવ્યું કે યુવરાજ તમારી ગાદી પચાવી પડવા માગે છે. અરિષ્ટજનકનો સ્વભાવ ઉતાવળિયો હોવાથી અને તેને લાંબો વિચાર કરવાની ટેવ ન હોવાથી, પ્રધાનના કહેવા પર વિશ્વાસ રાખી તેણે પૌલજનકના પગમાં બેડીઓ ઘાલી તેને અંધારી કોટડીમાં પુરાવી દીધો.

પૌલજનક તુરંગમાંથી ઘણી યુક્તિએ નાસી છૂટ્યો અને તેણે જંગલનો આશ્રય લીધો. ત્યાંના લોકોને વશ કરી લઈ તેણે રાજાની વિરુદ્ધ મોટું બંડ ઊભું કર્યું. આસપાસનો મુલક કબજે કરી પોતાનું સૈન્ય વધારતાં વધારતાં તેણે ખુદ મિથિલાનગરી પર સવારી કરી. અરિષ્ટજનક પોતાના ભાઈને શિક્ષા કરવાને પોતે જાતે રણાંગણમાં ગયો. પરંતુ લડાઈમાં પૌલજનકના યોદ્ધાઓને હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું. આ સમાચાર તત્ક્ષણ આખા નગરમાં ફેલાઈ ગયા. અરિષ્ટજનકની રાણી ગર્ભિણી હતી. પૌલજનક પોતાના

ભાઈના દુષ્કૃત્યનો બદલો લેવાને મને ઠાર મારશે એમ ધારી તેણે નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તેને પોતાની દાસીઓનો સુધ્ધાં વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. આથી તેણે કોઈ પણ માણસને જણાવા ન દેતાં પોતાના દરદાગીના એક ટોપલીમાં ભરી તે પર ચોખા પાથર્યા, અને પોતે જૂનાં-પુરાણાં લૂગડાં પહેરી હીનવેષે મિથિલામાંથી બહાર નીકળી પડી. લોકો તરત જ થયેલી રાજ્યક્રાંતિની ગડબડમાં હોવાથી કોઈએ તેને ઓળખી નહિ.

નગર બહાર નીકળ્યા પછી તેને એક ગાડીવાનનો ભેટો થયો. તેની ગાડીમાં બેસી તે ચંપાનગરમાં ગઈ. ત્યાં એક નામાંકિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને મળી તેને પોતાના સર્વ વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યો. બ્રાહ્મણે લોકોને આ મારી બહેન છે એમ કહી, તેનું પોતાની સગી બહેન પ્રમાણે પાલન કર્યું. નવ માસ પૂર્ણ થયે તેને એક પુત્ર થયો. તેને તેના દાદાનું મહાજનક એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. તે બ્રાહ્મણે તેને વેદમાં તથા ઇતર શાસ્ત્રોમાં પારંગત કર્યો. મહાજનક પોતાના ગોઠિયાઓ સાથે રમતો ત્યારે તેને ચીડવવા તેઓ કહેતા કે, 'આ વિધવાપુત્ર બડો તોફાની છે.' મહાજનકને પોતાનો બાપ કોણ છે એની ખબર ન હતી. એક દિવસ મા પાસે જઈ પોતાના બાપનું નામ જાણવાની તેણે ભારે હઠ લીધી. માએ તેને સાચી વાત કહી દીધી. ત્યારથી વિધવાપુત્ર કહે તે પોતાના સોબતી પર ચિડાતો નહિ, પણ આપણે મિથિલાની ગાદી કોઈક વખતે તો કબજે કરીશું જ એવી પ્રબળ મહત્ત્વાકાંક્ષા તેના મનમાં એકસરખી વૃદ્ધિંગત થતી ચાલી.

મહાજનક ઉમરલાયક થયા પછી પોતાની માને કહેવા લાગ્યો, "બા, મારા પિતાની ગાદી મેળવવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે. તારી પાસે આણેલું કંઈ જરજવાહિર હોય તો તે મને આપ. તે વેચી એ મૂડી ઉપર હું ઘણા પૈસા કમાઈશ

અને મોટું સૈન્ય ભેગું કરી કાકા પાસેથી મારા પિતાનું રાજ્ય પાછું લઈશ."

રાણીએ પોતાની સાથે આણેલા દાગીનામાંથી કેટલાક દાગીના બોધિસત્ત્વને (મહાજનકને) સ્વાધીન કર્યા. તે વેચી જે પૈસા આવ્યા તે લઈ કેટલાક વેપારી સુવર્ણભૂમિ (બ્રહ્મદેશ) વેપાર માટે જતા હતા તેમની સાથે તે એક વહાણ પર ચડયો. વહાણ એક અઠવાડિયું સુખરૂપ ચાલ્યું, પરંતુ એક અઠવાડિયા પછી ભયંકર તોફાન થતાં તે ફૂટયું અને ફૂટમાંથી હડહડાટ પાણી અંદર દાખલ થવા લાગ્યું. તે પ્રસંગે સર્વ ઉતારુઓ ગભરાટમાં પડી બૂમાબૂમ કરવા લાગ્યા. પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાનું ધૈર્ય ચળવા દીધું નહિ. તે વહાણની કોઠીમાં પેઠો અને ત્યાં પડેલા પદાર્થમાંથી સાકર અને ઘી લઈ તેણે પેટ ભરીને ખાઈ લીધાં, (ઘી ખાધું હોય તો માણસથી સમુદ્રના પાણીમાં દિવસોના દિવસ સુધી ઉપવાસી રહી શકાય છે એવી માન્યતા હતી.) અને તેલથી પોતાનાં વસ્ત્રો ભીંજવી તે બરોબર, પહેરી લીધાં. જ્યારે વહાણ ડૂબવાની અણી પર આવ્યું ત્યારે બોધિસત્ત્વ સઢના થાંભલા પર ચડીને બેઠો. વહાણ ડૂબ્યા પછી માંહેના લોકો પર સમુદ્રમાંના મોટા મોટા મગરમચ્છોએ હલ્લો કર્યો. પોતાની સાથેના ઉતારુ મગરના ભક્ષ થઈ પડે છે એ જોઈને, બોધિસત્ત્વે થાંભલા ઉપરથી દૂર સમુદ્રમાં ભૂસકો માર્યો. તેના તે ભૂસકાના અવાજથી મચ્છોનો સમૂહ બીને આમતેમ ભાગી ગયો. બોધિસત્ત્વના હાથમાં વહાણનું એક-પાટિયું આવ્યું તેનો આશ્રય લઈ પોતાનો જીવ બચાવવાને તે સમુદ્રમાં તરવા લાગ્યો.

બોધિસત્ત્વ એક અઠવાડિયા સુધી પાણી પર તરતો રહ્યો. તે સમયે મણિમેખલા નામની દેવતાને દેવોએ સમુદ્રમાં રક્ષણના કામ માટે નિયુક્ત કરી હતી. પરંતુ કંઈક કામને લીધે તે દેવતા પોતાના કામ પર હાજર રહી શકી નહોતી.

એક અઠવાડિયા પછી એકાએક તેને પોતાના કામનું સ્મરણ થવાથી, તે ઉતાવળી ઉતાવળી જે જગાએ મહાજનક હતો ત્યાં આવી. મહાજનક એકસરખો તર્યા કરતો હતો તે જોઈ તે ઘણો અચંબો પામી અને બોલી, "આ સમુદ્રનો કિનારો કઈ બાજુએ છે એ ખબર ન હોવા છતાં, તેં તરવાનો આટલો બધો પ્રયત્ન આદર્યો છે એનો અર્થ શો?"

મહાજનક તેની તરફ વળીને બોલ્યો, "પુરુષાર્થ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે એમ સમજી, હે દેવતા, આ સમુદ્રમાં કિનારાની માહિતી ન હોવા છતાં પણ હું રાતદિવસ તરું છું."

દેવતા બોલી, "પરંતુ આ વિશાળ સાગરમાં તારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. તું કિનારે પહોંચ્યા વિના જ મરશે."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "ચાહે તે કેમ ન બને? જે પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે તે પોતાનાં સગાંઓના અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે અને તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાની વારી આવતી નથી."

દેવતા બોલી, "પરંતુ જે કર્મમાંથી ફળ ન નીપજતાં ત્રાસ માત્ર ઊપજવાનો છે, અરે, મરણ આવવાનું છે તેવાં કર્મ કરવાથી શો લાભ?"

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો, "આપણો પુરુષાર્થ કોઈ કાળે પાર પડવાનો સંભવ ન હોય તોપણ બને ત્યાં સુધી પ્રાણનું રક્ષણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. કુદરતનો સ્વભાવ જ એવો છે કે મનુષ્યનાં સર્વ કામ પાર પડતાં નથી. ખેતી, વેપાર વગેરે સર્વ કાર્યોમાં મનુષ્ય સર્વદા યશસ્વી થાય જ છે એવું નથી. હવે મારા પ્રયત્ન વિષે તું પૂછશે, તો એનું ફળ એ છે કે, મારી સાથેના બીજા લોકો પાણીમાં ડૂબી મરી ગયા છે ત્યારે હું તારા જેવી મહાનુભાવ દેવતાનું દર્શન કરવા બચ્યો છું. તેથી હે દેવતા, હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાનું કદી

નહિ છોડું. આ સમુદ્રની પાર જવાનો ઉદ્યમ કરી હું મારું પૌરુષ પ્રગટ કરીશ."

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી દેવતા પ્રસન્ન થઈ અને તેણે બોધિસત્ત્વને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મિથિલાનગરીમાં પહોંચાડ્યો.

જે દિવસે બોધિસત્ત્વ સુવર્ણભૂમિ જવાને નીકળ્યો તે જ દિવસે પૌલજનક મરણ પામ્યો. તેને સીવલી નામની એકની એક કન્યા હતી. પૌલજનકની એવી ઇચ્છા હતી કે સીવલી જે પુરુષને વરે તે જ પોતાની પાછળ રાજા થાય. પરંતુ સીવલીનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને કોઈ જ સમર્થ થયું નહિ. રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારીઓએ તેની પસંદગી પામવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા. જે અધિકારી તેનો પ્રેમ મેળવવાને રાજમહેલમાં આવતા તેમને તે કહેતી કે, 'તું મારી પગચંપી કરે તો હું તારા પર પ્રસન્ન થાઉં'; અને પગચંપી શરૂ કરતાંની સાથે 'તારા અંગમાં કાંઈ જ દમ નથી, તું તદ્દન અશક્ત છે, તું રાજા થવાને યોગ્ય નથી' એમ કહી તેને લાત મારી ઉઠાડી તે રાજમહેલમાંથી હાંકી મૂકતી.

રાજા સિવાય રાજ્યવ્યવસ્થા ઠીક ન ચાલી, એટલે સીવલીની અનુમતિ વિના જ કોઈકને રાજા કરવો એવો નાગરિકોએ નિશ્ચય કર્યો. જુદી જુદી શરતો રાખીને તે શરતોમાં જે જીતે તેને રાજપદ આપવું એવો ઠરાવ થયો. પણ તે શરત જીતનાર કોઈ નર મળ્યો નહિ. હવે રાજા કોને બનાવવો એની લોકોને ભારે ચટપટી પેઠી. ત્યારે રાજાના વૃદ્ધ પુરોહિતે લોકોને કહ્યું, "તમે ચિંતા કરશો મા. અમે એક મંગળ રથ તૈયાર કરી તેને મંગળ અશ્વો જોડી છૂટો મૂકીશું. તે જે જગાએ જઈને ઊભો રહેશે તે જગાએ અમને રાજપદને યોગ્ય એવો મનુષ્ય મળશે."

પુરોહિતનો આ વિચાર સૌને ગમી ગયો. તે પ્રમાણે પુરોહિતે રથ તૈયાર કર્યો અને તેને ચાર શ્યામકર્ણ અશ્વ જોડીને છૂટો મૂકી દીધો. તેની પાછળ પાછળ પુરોહિત, રાજાના પ્રધાનો વગેરે નગરજન અને મોટી ફોજ નીકળી પડી.

નગરની પ્રદક્ષિણા કરી રથ છેક રાજાના ઉદ્યાનમાં પેઠો. તે વખતે મહાજનક ત્યાં એક મંગળ શિલા પર સૂતો હતો. રથે તે જગાએ જઈ તે શિલાની પ્રદક્ષિણા કરી અને ત્યાં જ થંભી ગયો. પુરોહિતે ત્યાં સૂતેલા બોધિસત્ત્વને જોયો અને પોતાના લોકોને કહ્યું, "ગૃહસ્થો, આ જો સત્પુરુષ હશે તો ગાંભીર્યથી વર્તશે; નહિ હોય તો આપણાથી ડરી જઈ આમ તેમ ક્યાંક નાસી છૂટશે. સઘળાં વાદ્ય સાથે વાગે એવી વ્યવસ્થા તમે કરો. અમે આ માણસની પરીક્ષા કરીશું."

પુરોહિતનું કહેવું સાંભળીને મુખ્ય પ્રધાને સાથે આવેલા વાદકોને એકદમ સર્વ વાદ્યો વગાડવાનો હુકમ આપ્યો. વાદ્યોનો એવો મોટો અવાજ થયો કે એ ઠેકાણે સામાન્ય મનુષ્ય હોત તો જરૂર બાવરો બની ગયો હોત; પરંતુ બોધિસત્ત્વે માથા પર ઓઢેલું વસ્ત્ર ઉઘાડી આ મોટા જનસમૂહ ભણી એક વાર નજર નાંખી અને જમણે પડખેથી ડાબે પડખે ફરીને ફરી આંખ મીંચી દીધી. પુરોહિતે પાસે જઈ ધીરેથી તેના પગ ઉઘાડા કરી જોયા. પગ પરનાં લક્ષણો જોઈ પુરોહિતે પોતાના માણસોને કહ્યું, "ગૃહસ્થો, આ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. આ તો સાર્વભૌમપદને પણ યોગ્ય છે!"

બોધિસત્ત્વ ઊઠીને બેઠો થયો અને આસપાસના ભેગા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, "તમે મારી આસપાસ શા સારુ એકઠા થયા છો?"

પુરોહિતે જવાબ દીધો, "અમે મિથિલાના નગરજન છીએ. અમારા રાજા પૌલજનક પરલોકવાસી થયા છે તેમને ઠેકાણે બીજા રાજાની ચૂંટણી કરવા અમે બધા નીકળ્યા

છીએ. અમારો મંગળ રથ અહીં આવી ઊભો રહ્યો; માટે અમારી બધાની ઇચ્છા એવી છે કે આ દેશનું રાજપદ સ્વીકારો."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "તમારી ઇચ્છાને માન આપવા હું તૈયાર છું."

પછી લોકોએ ત્યાં જ તેનો અભિષેક કર્યો, અને મોટી ધામધૂમથી એને લઈને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

રાજકુમારી સીવલીએ મહાજનકને બોલાવવા બેત્રણ વખત તેડું મોકલ્યું, પણ મહાજનક પોતે જરૂરના કામમાં રોકાયેલો હોવાનું કારણ આપી તેના મહેલમાં ગયો નહિ. છેવટે સીવલીનો સતત આગ્રહ જોઈ તે તેને મળવા ગયો. તેનું ધીરોદાત્ત વર્તન જોઈ સીવલી તેના પર અતિશય પ્રસન્ન થઈ. કેટલાક વખત બાદ સીવલીનું મહાજનક સાથે લગ્ન થયું. તેને દીર્ઘાયુ નામનો પુત્ર થયો. તે વયમાં આવ્યે મહાજનકે તેને યુવરાજપદ આપ્યું. જનકરાજાએ પોતાના પ્રધાનમંડળની મદદથી રાજ્યકારભાર એવો ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યો હતો કે આસપાસના પ્રજાહિતદક્ષ રાજાઓને તે ગુરુ સમાન થઈ રહ્યો હતો. તેના પોતાના રાજ્યમાંથી જ નહિ પરંતુ બીજા રાજ્યોમાંથી પણ અનેક વિદ્વાન ભાવિક જનો તેની કીર્તિ સાંભળી તેના દર્શનાર્થે મિથિલા આવતાં.

એક દિવસ જનકરાજા ઉદ્યાનક્રીડા માટે જતો હતો ત્યાં તેણે ફળના ભારથી લચી ગયેલું એક આમ્રવૃક્ષ જોયું. રાજાને તેનું ફળ ખાવાની ઇચ્છા થતાં તેણે એક સેવકને એક પાકેલી કેરી તોડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. સેવકે તોડી આણેલી કેરી રાજાને બહુ જ ભાવી. તે ઝાડનાં વખાણ કરી રાજા આગળ ચાલ્યો. રાજાને આ આંબાની કેરી ગમી ગઈ એવું માલૂમ પડતાં, લોકોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ તે ઉપર ઊલટયાં અને આંબા પર એક પણ ફળ રહેવા દીધું નહિ. જનકરાજાએ

ઉદ્યાનમાંથી પાછા વળતાં ફરી તે ઝાડ ભણી નજર નાખી તો ઝાડ પર એક પણ ફળ જણાયું નહિ! 'આટલા થોડા વખતમાં આટલો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો?' એમ જનકે પોતાનાં માણસોને પૂછ્યું. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજે આ ઝાડનાં વખાણ કર્યાં એટલે લોકોએ તેનાં કાચાં ફળ સુધ્ધાં તોડી ખાધાં! રાજાને તે ઝાડની સ્થિતિ જોઈ ઉદ્વેગ ઊપજ્યો. તે મનમાં વિમાસવા લાગ્યો, "અરેરે! શી આ સંપત્તિની ક્ષણભંગુરતા! હું જતો હતો ત્યારે આ વૃક્ષ ફળના ભારથી લચી જતું હતું, પણ અત્યારે જોઉં છું તો એ જ ઝાડ પર એક પણ ફળ જણાતું નથી! આ દુનિયાનાં ધનદોલતની પણ આ જ સ્થિતિ છે. કોઈ માણસ પારાવાર શ્રમ વેઠી, ટાઢતડકો, પવન વગેરે સહન કરી ધન મેળવે છે; પરંતુ અલ્પ કાળમાં જ તે ધન તેની પાસેથી ચોર અથવા અન્યાયી રાજા હરી લે છે. ઠીક, તો મારી રાજ્યસંપત્તિયે દૃઢ છે ખરી? મારા પિતાએ પોતાના માડીજાયા ભાઈને પણ એ રાજસંપત્તિમાં વિઘ્ન નાખશે એવી બીકથી કારાગૃહમાં નાખ્યો. પરંતુ એ ભાઈ જ મારા પિતાના મરણનું કારણ બન્યો. આવી આ રાજ્યલક્ષ્મી ચંચળ છે છતાં હું એને કેવળ વશ થઈ રહ્યો છું!"

જનકરાજા ઉદ્યાનમાંથી રાજધાનીમાં ગયો; પણ તેને રાજમહેલનાં સર્વ સુખ તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. બે નોકરો સિવાય બીજાને પોતાના મહેલમાં આવવાની તેણે મનાઈ કરી અને એકાંતમાં તે પરમાર્થનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. ત્રણ મહિના આ પ્રમાણે વિતાડ્યા પછી એક દિવસ તેણે વિચાર કર્યો કે, "મારા પ્રજાજનને ઉપયોગી ન થતાં તેમનું અન્ન માત્ર હું ખાયા કરું છું! આ રાજમહેલના કારાગૃહવાસથી મારા મનને સુખ કેમ થશે? હિમાલય પર જઈ પુણ્યવાન ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમમાં રહેવાનો સુદિન ક્યારે ઊગશે?"

રાજાની અરણ્યવાસની ઉત્કંઠા એટલી તો વધી ગઈ કે, એક દિવસ કાષાય (ભગવાં) વસ્ત્ર ધારણ કરી તે રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો અને પાસેના એક ઉદ્યાનમાં જઈ એક ઝાડ નીચે રહ્યો.

રાજાએ સંન્યાસ લીધો એ સાંભળી સીવલીદેવીના દુ:ખનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાની દાસીઓ સાથે રાજા બેઠો હતો ત્યાં જઈ તેણે તેને બહુ રીતે વીનવ્યો; પણ રાજાનું મન તે રતીપૂર પણ ફેરવી શકી નહિ. આથી તેણે રાજાનું મન ફેરવવાને એક યુક્તિ રચી. પોતાના નોકરોને મોકલી મિથિલાનાં ભાગ્યાંતૂટ્યાં ઘરોને તેણે આગ લગડાવી અને ઘર સળગવા લાગ્યાં એટલે તે રાજાને કહેવા લાગી, "મહારાજ આપે જે મિથિલાની અભિવૃદ્ધિ કરી તેની, આપ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી, શી દુર્દશા થઈ રહી છે તે જુઓ. તમારી આ નગરી અરાજક થયાથી તેનો અગ્નિથી નાશ થાય છે! તમે મેળવેલા સર્વ ધનનો આ અગ્નિપ્રલયમાં નાશ થશે; માટે, મહારાજ, જલદી પાછા ફરી આ નગરીનું રક્ષણ કરો."

રાજા બોલ્યો, "દેવી, હવે આગળનો જનક રહ્યો નથી. મારા મને પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. સારી મિથિલાનગરી બળીને ભસ્મ થાય તોયે મારું આ નવીન ધન નષ્ટ થનાર નથી."

ત્યારે સીવલીએ રાજાને વાળવાનો બીજો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. કેંક લોકોને શહેરમાં જ્યાં ત્યાં નાસભાગ કરવાનું કહ્યું, કેંક લોકોના શરીર પર લાક્ષારસ રેડી જાણે તેમના અંગ પર રક્ત જ વહેતું હોય એવો દેખાવ ઉત્પન્ન કર્યો, અને એ લોકોને રાજા પાસે લઈ જઈ તે રાજાને કહેવા લાગી, "મહારાજ, જે પ્રજાનું તમે પુત્રવત્ પાલન કર્યું તે પ્રજાની આ વિપત્તિ જુઓ! આપની મિથિલાનગરીમાં હાલમાં બંડખોરો પેદા છે અને તેમણે આ લોકો પર પ્રહાર કરવાથી

તેમના આ હાલ થયા છે. આ જુઓ—પણે કેટલાક લોકો બંડખોરોનો બેસુમાર માર પડવાથી રગદોળાતા પડ્યા છે. બીજા કેટલાક નાગરિકો પેલી તરફ ચોપાસ નાસભાગ કરી રહ્યા છે. માટે, હે દયાળુ મહારાજ, આપ પાછા ફરો અને આ લોકોનું રક્ષણ કરો."

જનકે જવાબ આપ્યો, "મિથિલાનું રક્ષણ કરવા જેટલું મિથિલાના તરુણોને મેં શિક્ષણ આપ્યું છે એટલે આવે સમયે બંડખોરોને તેઓ દાબી દેશે જ. પરંતુ જો તેઓ એટલા અલ્પ સમયમાં જ નાર્મદ બની ગયા હશે તો તેમના શહેરનું રક્ષણ હું એકલો શી રીતે કરીશ ?"

સીવલીદેવીએ અને મિથિલાના નાગરિકોએ જનકરાજાને પાછા ફરવાને બહુ બહુ તરેહની આજીજી કરી, પણ તેનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. તે બોલ્યો, "મિત્રો, તમારો મારા પર આટલો પ્રેમ છે એ યોગ્ય જ છે, કેમકે રાજ્યાભિષેક થયો તે દિવસથી આજ સુધી હું તમારા હિત માટે સતત મથ્યો છું. મારી કારકિર્દીમાં તરુણ વર્ગને મેં એવી જાતનું શિક્ષણ આપેલું છે કે વિદેહરાષ્ટ્ર આજે સૌ બાબતમાં આગળ છે. વિદેહની નવી પેઢી શત્રુ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. હવે મારું કર્તવ્ય કંઈ બાકી રહ્યું નથી. મારી આ ઉત્તર વય ધર્મ-ચિન્તનમાં ગાળવી મારે માટે અત્યંત ઇષ્ટ છે. સામાન્ય માણસ પ્રમાણે ધન અને સત્તાની તૃષ્ણા છોડ્યા વિના જ મિથિલાના રાજાને મોત આવશે તો તેમાં તમને શો ફાયદો થનાર છે ? પરંતુ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગળાય અને તૃષ્ણાનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરતાં કરતાં મરણ આવે એવો હું દાખલો બેસાડી દઉં, તો વૃદ્ધ અને તરુણ પેઢીમાં ધન અને સત્તાની તૃષ્ણાને લીધે જે કલહો મચે છે તે બંધ પડશે. અને સર્વ મનુષ્યોની આ લોકોની સંસારયાત્રા સુખરૂપ થશે. તેથી તમે હવે મારી પાછળ ન પડતાં દીર્ઘાયુને રાજગાદી આપો અને

એકમતે રાજ્યકારભાર ચલાવો." આટલું કહી જનકરાજાએ પ્રજાજનોને પાછા વાળ્યા અને પોતે હિમાલયનો માર્ગ લીધો.

આ જન્મમાં ઘણા શૌર્યથી સમુદ્ર તરી જઈ અને ત્યાર બાદ પોતાની પ્રજાનું અદ્ભુત દક્ષતાથી કલ્યાણ કરી, બોધિસત્ત્વે વીર્યપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. પછી રાજ્યનો ત્યાગ કરી અને ઉત્તર વયમાં લોકોને વૈરાગ્યનો દાખલો બેસાડી નૈષ્કર્મ્ય-પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. મિથિલા બળે છે, મિથિલાના લોકોને બંડખોરો લૂંટે છે, એમ સીવલીએ કહેવા છતાં પોતાની સાત્ત્વિક ઉપેક્ષા ચળવા ન દઈને બોધિસત્ત્વે ઉપેક્ષાપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. માત્ર આ જન્મમાં જ નહિ, પરંતુ બીજા કેટલાયે જન્મોમાં બોધિસત્ત્વે આ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કર્યો. હવે બોધિસત્ત્વે પ્રજ્ઞાપારમિતાનો અભ્યાસ શી રીતે કર્યો એનું એક ઉદાહરણ આપું છું.

૬

મહૌષધની વાત

[ઉમ્મગ્ગજાતક : ૫૪૬]

મિથિલાનગરીમાં એક કાળે વૈદેહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. સેનક, પુક્કુસ, કામિંદ[1] અને દેવિંદ એ ચાર એના વિદ્વાન અમાત્ય હતા. એક દિવસ રાજાને એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે રાજાંગણમાં જાણે ચાર મોટા અગ્નિકુંડ પ્રજ્વલિત થયા છે, એવામાં ત્યાં એક આગિયા જેવડો ભભૂકો ઉત્પન્ન થયો અને તે ચારે અગ્નિકુંડને વીંટળાઈ વળ્યો.

પ્રાતઃકાળે જ્યારે અમાત્યો રાજાના દર્શને આવ્યા ત્યારે રાજાએ તેમને કહ્યું, "રાત્રે મને સારી ઊંઘ આવી નહિ. મેં એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું."

સેનકે રાજાને 'શું સ્વપ્નું આવ્યું?' એમ પૂછતાં રાજાએ તે કહી બતાવ્યું. સેનકે કહ્યું, "મહારાજ, ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. આ સ્વપ્નનો અર્થ સારો છે. આજે જે અમે ચાર અમાત્યો આ રાજભવનમાં પોતાના બુદ્ધિતેજથી પ્રકાશીએ છીએ તેમાં અપ્રસિદ્ધ કુળમાંથી એક માણસ આગળ આવશે અને તે પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી અમને સૌને પાછળ પાડશે, એવું આપના આ સ્વપ્ના પરથી ભવિષ્ય બાંધી શકાય છે."

મિથિલાથી કેટલાક અંતર ઉપર પ્રાચીનયવમધ્યક નામનું એક મોટું ગામ હતું. ત્યાં શ્રીવર્ધન નામનો એક સુશીલ

૧. સયામી પ્રતમાં 'કામિંદ' પાઠ છે તે જ સ્વીકાર્યો છે. ફૌસબોલમાં 'કાવિંદ' પાઠ છે

ગૃહસ્થ રહેતો હતો. જે દિવસે વૈદેહ રાજાને ઉપરનું સ્વપ્નું આવ્યું તે જ દિવસે શ્રીવર્ધનની સાધ્વી સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂર્ણ થયે તેને એક કાન્તિમાન પુત્ર થયો. આ જ આપણો બોધિસત્ત્વ. નામકરણને દિવસે આ બાળકનું નામ 'મહૌષધ' એવું રાખવામાં આવ્યું. મહૌષધ જ્યારે ઉંમરલાયક થયો ત્યારે પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને ગામના સર્વ યુવાનોનો તે આગેવાન થયો.

એક દિવસ સેંકડો છોકરાઓ સાથે તે ક્રીડામંડપમાં રમતો હતો. તે વેળાએ એકાએક વરસાદનું મોટું ઝાપટું આવ્યું અને સૌ છોકરાઓનાં કપડાં ભીંજાઈને તરબોળ થયાં. બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "ભાઈઓ! આવો, આપણે વરસાદ પડે ત્યારે રમવાને માટે એક ક્રીડાશાળા બાંધીએ. તમે તમારા વડીલો પાસેથી એકએક કાર્ષાપણ* લાવો."

છોકરાઓએ બોધિસત્ત્વના કહેવા પ્રમાણે ફાળો ભેગો કરીને તેને સોંપ્યો. મહૌષધે શહેરના મુખ્ય સુતારને બોલાવીને તેને એક ઉત્તમ શાળા તૈયાર કરવાને કહ્યું. પરંતુ સુતારે કરેલો નકશો મહૌષધને પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે પોતે નકશો તૈયાર કરીને પોતાની દેખરેખ નીચે તે સુતાર પાસે એક ઉત્તમ શાળા બંધાવી. આ શાળાને એક છેડે તેણે વરસાદ વખતે રમવાની સગવડ પણ કરી હતી. પરંતુ શાળાના મુખ્ય વિભાગમાં જુદા જુદા રાંક અભ્યાગત લોકોને માટે સગવડ કરવામાં આવી હતી. એક ભાગ મુસાફરોને માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો; બીજા એક ભાગમાં ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે એક પ્રસૂતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યું હતું; ત્રીજે ઠેકાણે ધર્મોપદેશગૃહ બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેની જોડાજોડ એક ન્યાયસભા રચી હતી. તરત જ બોધિસત્ત્વે

* કાર્ષાપણ તે વખતનો એક સિક્કો હતો.

બીજાં નાણાં ભેગાં કરી પોતાની શાળા પાસે એક સુંદર તળાવ બાંધ્યું. તેના આ કામથી તેની કીર્તિ ચારે કોર પ્રસરી. અને ખાસ તેને મળવાને દૂર દૂરના લોકો આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ બોધિસત્ત્વ પોતાના સોબતીઓ સાથે શાળાની પાસે રમતો હતો તેવામાં બે ખેડૂત એક બળદની જોડ વિષે લડતા લડતા જતા હતા. બોધિસત્ત્વે તેમને બોલાવીને પૂછ્યું, "તમે શા માટે લડો છો ?" ત્યારે તેમાંના એક જણે જવાબ આપ્યો, "હે પંડિત, હું તારા તળાવનું પાણી પીને અને બળદોને પાણી પાઈને એક ઝાડ નીચે વિશ્રાન્તિ લેતો પડ્યો હતો. મારા બળદ પાસે જ ચરતા હતા. એટલામાં મારી આંખ મળી ગઈ અને બળદો કોણ જાણે ક્યારે જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં આ માણસે તેમને પકડ્યા અને હવે એ પોતાના જ છે એવો દાવો કરે છે !"

બીજો બોલ્યો, "અરે પંડિત, તું આ માણસ ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ રાખ મા. એ બડો લુચ્ચો છે. હું મારા ઘરના આ બળદ લઈને વેચવા માટે બજાર તરફ જતો હતો ત્યાં આ માણસ મને વાટમાં મળ્યો અને આ બળદ મારા છે એમ કહી ટંટો કરવા લાગ્યો."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મારો આપેલો ન્યાય તમને પસંદ પડશે કે ?"

તે બંનેએ બોધિસત્ત્વ આપે તે ચુકાદો માન્ય રાખવાનું કબૂલ કર્યું. પછી બોધિસત્ત્વ એકને ત્યાં રાખી બીજાને બીજે ઠેકાણે લઈ ગયો અને ત્યાં ભેગા થયેલા સર્વ લોકો સમક્ષ ફરી એક વાર સર્વ હકીકત પૂછી લીધી. તે માણસે પણ પોતે એ બળદ બજારમાં લઈ જતો હતો વગેરે પૂર્વવત્ કહ્યું. ત્યારે તેને બોધિસત્ત્વે પ્રશ્ન કર્યો, "આ બળદોને તેં આજે

શું નીર્યું છે ?" તે બોલ્યો, "મેં એમને તલનો ખોળ અને ચોખાની રાબડી નીરી છે."

બોધિસત્ત્વે પાસે ઊભેલા લોકોને તેનું કહેવું બરોબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું અને ત્યાંથી તેને બીજે ઠેકાણે મોકલી તેના પ્રતિપક્ષીને ત્યાં બોલાવ્યો. પોતે ઝાડ નીચે સૂતો હતો ત્યાંથી બળદો જંગલમાં ભાગી ગયા વગેરે હકીકત તેણે કહ્યા પછી બોધિસત્ત્વે તેને પૂછ્યું, "પણ તેં આજે આ જનાવરોને શું શું નીર્યું છે ?" તે બોલ્યો, "હું તેમને બીજું શું નીરવાનો હતો ? સવારના તેઓ કેવળ જંગલના ઘાસ પર જ છે."

બોધિસત્ત્વે સભાસ્થાનમાંના લોકોને તેનું આ કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું; અને પ્રિયંગુવલ્લીનાં પાંદડાં મંગાવી બારીક કૂટીને તેનું પાણી તે બળદોને પાયું. તેના જોરથી બળદોએ થોડા જ વખતમાં મળત્યાગ કર્યો. પણ છાણમાં ખોળનો બિલકુલ અંશ દેખાયો નહિ ત્યારે બોધિસત્ત્વે તે બંનેને ત્યાં બોલાવી કહ્યું, "જે ગૃહસ્થ પોતે ઊંઘતો હતો ત્યારે બળદ જંગલમાં જતા રહ્યાનું જણાવે છે તે આ બળદનો ખરો માલિક છે, અને જે ખોળ ખવડાવ્યાનું કહે છે તે ગળેપડુ છે."

બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય સભાગૃહમાંના સર્વ લોકોને પસંદ પડ્યો. ગળેપડુએ પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો. બોધિસત્ત્વે તેને ફરીથી આવું ખરાબ કામ ન કરવાને શિખામણ આપી અને પછી બળદોને તેના ખરા માલિકને હવાલે કર્યા. ત્યાં મળેલા સઘળા માણસો બોધિસત્ત્વની બુદ્ધિનાં વખાણ કરતા કરતા પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈને નાહવા આવેલી. તે બાળકને પાળ પર મૂકી નીચે નાહવા ઊતરી એટલામાં એક યક્ષિણી ત્યાં આવી અને બોલી, "બહેન, આ

તારો બાળક છે? અહો, તે કેવો સુંદર દેખાય છે! હું તેને જરા ધવડાવું?"

બાળકની માતા બોલી, "કશી હરકત નથી."

યક્ષિણીએ તે બાળકને ધવડાવીને થોડી વાર રમાડ્યો અને ત્યાર પછી તેને લઈને જવા લાગી, એટલે તેની અને બાળકની માતા વચ્ચે ગાળાગાળી ચાલી. ત્યાં મળેલા લોકોએ તે બંનેને બાળક સાથે બોધિસત્ત્વ સમક્ષ લાવીને ઊભી કરી.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મારો નિકાલ તમે બંને કબૂલ કરશો ને?"

તેઓએ 'હા' કહેતાં જ તે બોલ્યો, "તમે બંને આ બાળકના હાથપગને ખેંચો. જે આ બાળકને ખેંચીને લઈ જઈ શકે તે જ આ બાળકની ખરી માતા."

તે બંને જણીઓ તે બાળકને ખેંચવા લાગી. તેથી તે બાળક ઘણે જ મોટેથી રડવા લાગ્યો. તેની ખરી માએ તેને તરત જ છોડી દીધો અને તે એક બાજુ પર જઈને કરુણ સ્વરે રુદન કરવા લાગી. પરંતુ યક્ષિણીના મુખ પર પોતાને મળેલી ફતેહને લીધે સ્મિત છવાઈ રહેલું દેખાતું હતું.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "ગૃહસ્થો, બાળકને છોડી દઈને બાજુ પર રડે છે તે જ સ્ત્રી બાળકની ખરી માતા છે. પોતાના બાળકના રડવાથી તેનું અંતઃકરણ કકળી ઊઠ્યું અને તેણે બાળકને તરત જ છોડી દીધો. પરંતુ આ યક્ષિણીના ચહેરા પર એના બાળકને માટે દુઃખ થયું હોય એવું સહેજ પણ ચિહ્ન દેખાતું નથી."

સભાગૃહના લોકોને બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય પસંદ પડ્યો. યક્ષિણીએ પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો, અને બાળકને તેની માતાને સ્વાધીન કરી તે શરમની મારી નીચું ઘાલી ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કીર્તિ વૈદેહ રાજાના કાન સુધી ક્યારનીયે પહોંચી ગઈ હતી. પોતાના દરબારમાં એને બોલાવી રાખવાનો વિચાર રાજાના મનમાં અનેક વાર આવ્યો. પરંતુ આ કામમાં અમાત્યોની સંમતિ ન મળવાથી રાજાથી તે વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ. તોપણ રાજા વારંવાર બોધિસત્ત્વની ખબર લેતો. જુદા જુદા ઉપાયોથી તેણે બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કસોટી કરી જોઈ અને, જ્યારે તેની ખાતરી થઈ ત્યારે અમાત્યોને પૂછવા ન રહેતાં, બોધિસત્ત્વનાં માબાપની સંમતિ લઈને તેણે બોધિસત્ત્વને પોતાના મહેલમાં લાવીને રાખ્યો.

બોધિસત્ત્વ તરુણ હોવાથી રાજાના દરબારમાં એકદમ તેનો પ્રભાવ પડ્યો નહિ. તોપણ પોતાના બુદ્ધિબળ વડે તેણે સર્વ અમાત્યોમાં અગ્રસ્થાન મેળવી લીધું. અલબત્ત, રાજાના ચારે અમાત્ય તેની ભારે અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. તેમણે બોધિસત્ત્વને ઝાંખો પાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાના ચાતુર્યથી તેમના પ્રયત્નને સફળ થવા દીધા નહિ.

તે કાળમાં પાંચાલ દેશમાં ચૂળની બ્રહ્મદત્ત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કેવટ્ટ નામનો બ્રાહ્મણ તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. કેવટ્ટની સલાહથી બ્રહ્મદત્તે આખા ભરતખંડ પર એકછત્રે રાજ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાના સૈન્યને લઈને નાના નાના દેશોને પાદાક્રાન્ત કર્યા, અનેક રાજાઓને પોતાના માંડલિક બનાવ્યા અને પોતાની આજ્ઞાને ન માનનારા રાજાઓને પદચ્યુત કરી તેમની ગાદી પોતાની આણ માનનારા તેમના ભયાતોને આપી.

બ્રહ્મદત્તે આટલી ઊથલપાથલ કરી પણ વૈદેહના રાજ્ય પર સવારી કરવાનું સાહસ કર્યું નહોતું. મિથિલા હસ્તગત કર્યા વિના બીજા રાજાઓ તેને સર્વાંશે શરણ આવવાને તૈયાર નહોતા તેથી તેણે મોટી ફોજ ભેગી કરીને વિદેહ પર હલ્લો કર્યો.

વૈદેહ રાજામાં પોતાના શત્રુનો પરાભવ કરવાનું સામર્થ્ય ન હતું. તેણે પોતાના પ્રધાનોને બોલાવીને હવે શું કરવું એ વિષે મસલત ચલાવી. સૌનું કહેવું એમ થયું કે બ્રહ્મદત્ત સામે આપણું કશું વળવાનું નથી; પરંતુ બોધિસત્ત્વે રાજાને ધીરજ આપીને કહ્યું, "મહારાજ, આપ ગભરાશો નહિ. ચૂળની બ્રહ્મદત્ત જોતજોતામાં આપણા રાજ્યમાંથી નાસી જશે."

આ વાત સાંભળી રાજાએ બધો ભાર બોધિસત્ત્વ ઉપર નાંખ્યો.

બોધિસત્ત્વે મિથિલામાં એકદમ બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો. ત્રણચાર વર્ષ ચાલે એટલી સામગ્રી શહેરમાં જુદા જુદા કોઠારમાં સંઘરી. મિથિલાની આસપાસ જે કોટ હતો તેને સમરાવીને દુરસ્ત કર્યો; અને ઠામ ઠામ શહેરના રક્ષણ માટે ચુનંદી ફોજ ગોઠવી દીધી.

બ્રહ્મદત્તે વિદેહનાં નાનાં નાનાં ગામો કબજે કરવાની તરખડમાં ન પડતાં એકદમ મિથિલા પર સવારી કરી અને મિથિલાને ઘેરો ઘાલ્યો. કેવટ્ટનું એમ કહેવું હતું કે મિથિલાના લોકો સાથે લડાઈ કરી આપણી ફોજનો નાશ કરવામાં કશો લાભ નથી. શહેરમાં ધાન્યસંચય ખૂટી જતાંવાર તે આપોઆપ આપણા હાથમાં આવશે. આથી બ્રહ્મદત્તનું આખું સૈન્ય મિથિલાની આસપાસ ઘેરો ઘાલીને પડ્યું. ઘણાયે મહિના ગયા પરંતુ મિથિલામાંની અન્નસામગ્રી ખૂટ્યાનું ચિહ્ન દેખાયું નહિ.

બ્રહ્મદત્ત ત્રણ વર્ષ સુધી ઘેરો ચાલુ રાખત તોયે મિથિલાના લોકોને ભૂખે મરવાનો વખત ન આવત. પરંતુ વૈદેહ રાજાને બ્રહ્મદત્તના ભયથી ઊંઘ આવતી બંધ થઈ. બોધિસત્ત્વને બોલાવીને તેણે કહ્યું, "હે પંડિત, તેં મારા શહેરનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો એ માટે મને ઘણો જ આનંદ થાય છે, પરંતુ આ બ્રહ્મદત્તની સમુદ્ર સરખી અફાટ સેના

તરફ નજર ફેંકતાં તો મારી છાતી ધડકવા લાગે છે. મને હવે ઊંઘ તો મુદ્દલે આવતી નથી."

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, "મહારાજ, બ્રહ્મદત્તને અહીંથી હાંકી કાઢવાના જ વેંતમાં હું છું, પણ પ્રયત્નને સફળ થતાં કેટલોક કાળ લાગે છે. ઝાડનું બીજ વાવી બીજે જ દિવસે ફળની અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. મારો પ્રયત્ન જલદી યશસ્વી થશે એવી મારી ખાતરી છે. ત્યાં સુધી આપ ન ગભરાતાં નિશ્ચિંત રહેજો."

મહૌષધને અનુકેવટ્ટ નામનો એક મિત્ર હતો. તે નગરના કોટ ઉપરથી મેવા-મીઠાઈ બ્રહ્મદત્તનાં માણસો પાસે ફેંકતો અને તેમને કહેતો, "તમે હમણાં ઘેરો ઉઠાવશો મા. વૈદેહરાજા એ મૂર્ખ મહૌષધ સાથે ઘણા જ થોડા સમયમાં તમારે શરણે આવશે. શહેરમાં દાણોપાણી થઈ રહેવા આવ્યાં છે."

છેવટે અનુકેવટ્ટનાં આ વચન એક દિવસ વૈદેહરાજાના કોઈ સૈનિકે સાંભળ્યાં. તે તેને પકડીને મહૌષધ પાસે લઈ ગયો. મહૌષધે તેને ગધેડે બેસાડી શહેરમાંથી હાંકી કાઢવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેની હજામત કરી, ગામમાં ફેરવી તેને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. તે બ્રહ્મદત્ત રાજાના સિપાઈઓ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો, "તમને મદદ કર્યાનું આ ફળ છે! એ દુષ્ટ ખેડૂતના છોકરાએ — મહૌષધે — મારી આ કેવી દુર્દશા કરી છે તે જુઓ!"

બ્રહ્મદત્તના સિપાઈઓ તેને પોતાના રાજા પાસે લઈ ગયા. તેની સર્વ હકીકત સાંભળી લીધા પછી બ્રહ્મદત્ત ખૂબ હરખમાં આવી બોલ્યો, "મહૌષધે તારી આવી ફજેતી કરી તે માટે મનને દુભાવવા દઈશ નહિ. હું તને મારા રાજ્યમાં મોટી પદવીએ ચડાવીશ. તું મારી પાસે રહે."

બ્રહ્મદત્ત રાજાનો અનુકેવટ્ટ પર ધીરે ધીરે પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

આ તરફ બોધિસત્ત્વે રાજાના કોઠારમાંથી સુંદર સુંદર વસ્ત્ર અને આભૂષણ કાઢી તે ઉપર પોતાનો સિક્કો માર્યો અને તે બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં વેચવાને મોકલ્યાં. તે જોઈને બ્રહ્મદત્તના સરદારોને અને અધિકારીઓને ખૂબ લોભ છૂટ્યો. તેઓ બોધિસત્ત્વે મોકલેલા વેપારીઓને પૂછવા લાગ્યા, "તમે આ ચીજો અહીં વેચવા માટે કેમ લાવ્યા છો?"

વેપારીઓએ જવાબ દીધો, "મિથિલામાં તો હાલમાં ભૂખમરો ચાલે છે. ત્યાં આમાંનું એકાદ વસ્ત્ર યા તો એકાદ દાગીનો આપીએ તોપણ એક જ માણસને એક દિવસ ચાલે એટલીયે અન્નસામગ્રી મળી શકતી નથી. તમે તમારા રાજાને ખબર ન પડે એવી રીતે થોડું ધાન્ય મિથિલામાં લઈ જવાની પરવાનગી આપો તો આ સર્વ જણસો અમે તમને આપી દઈએ."

બ્રહ્મદત્તના અધિકારીઓ અને સરદારોએ વિચાર કર્યો કે, આટલી અણમોલી જણસો અમને આપીને આ લોકો પોતાને બે દિવસ ચાલે એટલી સામગ્રી શહેરમાં લઈ જાય તો તેથી અમારા રાજાનું કંઈ ભારે અહિત થઈ જવાનું નથી, બહુ થશે તો અમને બે દિવસ વધારે લાગશે. બે દિવસ વધારે ઘેરો ઘાલીને બેસીશું તો આ લોકો આપોઆપ જ શરણે આવશે. આમ વિચાર કરી થોડુંક ધાન્ય બદલામાં આપી વેપારીઓ પાસેથી તેમણે જણસો ખરીદી લીધી અને સૌએ તે આપસમાં વહેંચી લીધી.

બ્રહ્મદત્ત રાજાએ એક દિવસ એકાંતમાં અનુકેવટ્ટને પૂછ્યું, "મિથિલામાં અન્ન મળવાના સાંસા પડ્યા છે એમ તમે કહો છો, પણ તમારો પેલો ખેડૂતનો છોકરો હજી પણ કેમ શરણે આવતો નથી?"

અનુકેવટ્ટ બોલ્યો, "મારા કાન પર એક અતિ ઉદ્વેગ-જનક બાતમી આવી છે. મિથિલાના લોકો હજી શરણ આવતા નથી એ જોઈ એ બાતમી ખરી હોવી જોઈએ એવો

મને ભારે શક જાય છે. આપ જે સરદારોને આટલું માન આપો છો તે જ સરદારો મહૌષધ પાસેથી અમૂલ્ય વસ્ત્ર અને અલંકાર બક્ષિસ તરીકે લઈ આપ ન જાણો એવી રીતે મિથિલા શહેરમાં ધાન્ય જવા દે છે. આપના આ સૈન્યમાં મહૌષધ પાસેથી લાંચ ન ખાધી હોય એવો એક પણ અધિકારી નથી રહ્યો, નહિ તો મિથિલાના લોકોને અન્નસામગ્રી શી રીતે મળે છે એ આપણને કયારનુંયે સમજાયું હોત."

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "હે અનુકેવટ્ટ ! તું જ એક મારો હિતકર્તા છે એમ દીસે છે. હવે મારા સરદાર અને અધિકારીઓ દગાખોર બન્યા છે એ વાતની પરીક્ષા શી રીતે કરવી એ કહે."

અનુકેવટ્ટ બોલ્યો, "એ કામ સહેલું છે. આપ આવતી કાલે એક દરબાર ભરો અને તેમાં સર્વ દરબારીઓ અને સરદારોને બોલાવો. તેમાંના કેટલાકનાં શરીર પર મહૌષધે આપેલાં વસ્ત્રાલંકાર દેખાઈ આવે તો જરૂર સમજજો કે એ લોક મહૌષધને મળી ગયા છે."

અનુકેવટ્ટની યુક્તિ બ્રહ્મદત્તને બહુ જ ગમી. તેણે બીજે દિવસે એક મોટો દરબાર ભરી સરદાર અમલદાર વગેરે લોકોને પોતપોતાના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર સજીને ત્યાં આવવાનો હુકમ કર્યો. સરદારો અને દરબારીઓ તરતમાં જ વેચાતાં લીધેલાં કપડાં શરીર પર ધારણ કરીને દરબારમાં ગયા. બ્રહ્મદત્તની નજર તેમનાં કપડાં અને દાગીના પર જ ચોટેલી હતી, દસેક સરદારો અને દરબારીઓનાં અંગ ઉપર પૂર્વે કદી ન જોયેલા વસ્ત્રાલંકાર તેણે તે જ દિવસે જોયા. એટલું જ નહિ, પણ અનેક વસ્ત્ર અને અલંકાર પર મહૌષધની છાપ તેના જોવામાં આવી. હવે તેના મનની ખાતરી થઈ કે મહૌષધે મોટમોટી બક્ષિસો આપી સૈન્યમાંના સર્વ અધિકારીઓને ફોડયા છે. અનુકેવટ્ટના કહેવાની પ્રતીતિ થવાથી તેના પર બ્રહ્મદત્તનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

એક દિવસ અનુકેવદ્દ હાંફળોફાંફળો બ્રહ્મદત્ત પાસે આવી બોલ્યો, "મહારાજ, આપ અહીંથી આજ ને આજ નાસી જાઓ તો! આપના સરદારોએ અને દરબારીઓએ એવું એક ગુપ્ત કાવતરું રચ્યું છે કે આવતી કાલે સવારે આપને મહૌષધના હાથમાં સ્વાધીન કરવા; અને એક વખત આપ એ ખેડૂતના છોકરાના તાબામાં ગયા એટલે આપની જિંદગીની આશા છોડી જ દેવી."

આ સમાચાર સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત રાજા બેબાકળો બની ગયો. હવે શું કરવું એ જ તેને સૂઝે નહિ. તેણે અનુકેવદ્દને કહ્યું, "આ સંકટમાંથી મને પાર ઉતારનાર તારા સિવાય બીજો કોઈ નથી!"

અનુકેવદ્દ બોલ્યો, "મહારાજ, તમે આમ ગભરાશો નહિ. તમારા સરદારોએ અને દરબારીઓએ રચેલા કાવતરાની જાણ તમને છે એમ: તમારી સાશંક ચર્યા ઉપરથી જણાઈ આવશે તો તેઓ તમને આજે ને આજે પકડીને મહૌષધને સ્વાધીન કરશે. તેથી આજનો દિવસ તમારે અત્યંત ગાંભીર્યથી વર્તવું જોઈએ. આજ રાત્રે આપણે અહીંથી નાસી જઈ શકીએ એવી હું વ્યવસ્થા કરું છું."

અનુકેવદ્દે કોઈને ન જણાવતાં પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઈઓ પાસે રાત્રે બે ઉત્તમ ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મધરાતને સુમારે બ્રહ્મદત્ત પાસે જઈને બોલ્યો, "મહારાજ, અહીંથી ચાલી નીકળવાની આ જ વેળા છે. પેલી બાજુના આંબા-વાડિયામાં બે ઘોડા તૈયાર છે, ત્યાં સુધી કોઈને જાણ ન થાય તેમ આપણે ચાલ્યા જઈશું અને ત્યાંથી ઘોડા પર સવાર થઈ નાસી છૂટીશું."

પછી બ્રહ્મદત્ત અને અનુકેવદ્દ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ કોઈને ખબર ન પડે તેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

કેટલેક ગયા પછી અનુકેવદ્દ બોલ્યો, "મહારાજ, એ

દુષ્ટ ખેડૂતના છોકરાનો મને ભારે ભય રહે છે. તેના જાસૂસ રાતદહાડો આપણા સૈન્યમાં ફર્યા કરે છે. આપણે બન્ને નાસી ગયા એ વર્તમાન એણે અત્યાર સુધીમાં જાણ્યા જ હશે અને આપણી પાછળ પાછળ તેણે આપણને પકડવાને ઘોડેસવાર મોકલ્યા હશે. મારી જિંદગીની મને પરવા નથી; પરંતુ આપને જો તેણે પકડ્યા તો મેં આપને બચાવવા માટે કરેલી આ બધી ખટપટ ધૂળ મળશે. એટલે હું કહું છું કે આપ પાછળ ન જોતાં સીધો આપની રાજધાનીનો રસ્તો લેજો. હું અહીં જ ઊભો રહું છું, અને આપને પકડવાને ઘોડેસવાર આવશે તો તેમને કંઈ પણ થાપ દઈ આડો જ રસ્તો બતાવી દઈશ. મને તે પકડી જશે એમાં શક નથી. પરંતુ મારે માટે આપ ચિન્તા કરશો મા, હું એ ખેડૂતના છોકરાને ઓળખું છું. એ મને પકડશે તોપણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેના હાથમાંથી છટકી થોડા વખતમાં હું આપના દર્શને આવીશ."

બ્રહ્મદત્તને આ વખતે પોતાનો જીવ બચાવવાની પડી હતી. એ આવે વખતે અનુકેવટ્ટની ચિન્તા કરવા શાનો બેસે? અનુકેવટ્ટને ત્યાં જ મૂકી તેણે પાંચાલ દેશનો રસ્તો લીધો. અનુકેવટ્ટ ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો અને વહાણું વાતાં પહેલાં જ બ્રહ્મદત્ત નાસી ગયાની ખબર તેણે મહૌષધને આપી.

મહૌષધે પોતાના ચુનંદા સૈન્યને લઈ પો ફાટતાં એકાએક બ્રહ્મદત્તના સૈન્ય પર હુમલો કર્યો. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં જ્યાં ત્યાં ભારે ગરબડ મચી રહી. સરદાર અને અધિકારીઓ રાજાના રહેઠાણ તરફ દોડ્યા. ત્યાં તો રાજા નાસી ગયાની ખબર અનુકેવટ્ટે આગળથી જ ફેલાવી રાખી હતી. તે ખબર સાંભળતાં જ સૌ કોઈ અવ્યવસ્થિતપણે દોડવા લાગ્યા. બ્રહ્મ-દત્તના સૈન્યનો પૂર્ણ પરાજય થયો. મહૌષધે જય મેળવ્યો

એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મદત્તના નાસી ગયેલા સૈન્યે નાંખી દીધેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે પણ મેળવ્યાં. બોધિ-સત્ત્વના ચાતુર્યની વૈદેહ રાજાએ ઘણી તારીફ કરી અને સર્વ નાગરિકો સમક્ષ તેને ઘણું માન આપ્યું.

બ્રહ્મદત્ત અને તેનું સૈન્ય પાંચાલ દેશમાં નાસી ગયા પછી સૌ કોઈ બ્રહ્મદત્તના પરાજયનું કારણ શોધવા લાગ્યા. પરંતુ પોતે કેમ નાસી ગયો એ કહેવાને બ્રહ્મદત્ત તૈયાર ન હોવાથી એ કારણ કોઈના કળ્યામાં આવ્યું નહિ. માત્ર બ્રહ્મદત્ત મનમાં ને મનમાં ખૂબ ધૂંધવાયો. અનુકેવટ્ટ એ મહૌષધનો જાસૂસ હતો તે વિષે ધીરે ધીરે તેની ખાતરી થતી ગઈ. ગયેલો દેશ ફરી પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના કેવટ્ટ બ્રાહ્મણ સાથે એકાંતમાં તે અનેક મસલતો કરવા લાગ્યો. છેવટે કેવટ્ટે અને તેણે વૈદેહ રાજાને પોતાને હાથ કરવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી.

બ્રહ્મદત્તને એક લાવણ્યવતી કન્યા હતી. તે તરુણ અવસ્થામાં હોવાથી થોડા વખતમાં તેનું લગ્ન કરવાનું ઠર્યું હતું. બ્રહ્મદત્તે પોતાના રાજ્યના નામાંકિત કવિઓને બોલાવી તેના સૌંદર્ય વિષે કવિતા રચાવી અને ભાટો પાસે તે દેશેદેશમાં ફેલાવી. ત્યાર બાદ તેણે કેવટ્ટ બ્રાહ્મણ સાથે વૈદેહ રાજાને સંદેશ મોકલ્યો કે, 'મારી એકની એક કન્યા તમને આપી તમારી સાથે કાયમની મૈત્રી બાંધવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે.'

કેવટ્ટ બ્રાહ્મણે વૈદેહ રાજાને મોટાં મોટાં નજરાણાં આપી તેના દરબારમાં પોતાના રાજાનો સંદેશ તેને જણાવ્યો. વૈદેહ રાજાએ પોતાના અમાત્યોની આ કાર્યમાં સલાહ લીધી. તેના જૂના પ્રધાનોએ આવો સંબંધ બાંધવો ઇષ્ટ છે એવો મત આપ્યો. પરંતુ બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મહારાજ, પોતાની કન્યાની લાલચ લગાડી બ્રહ્મદત્ત આપને ભૂલથાપ આપવા

માગે છે. આપ જો તેના ભુલાવ્યા ભૂલશો, તો માછલી જેમ ગલને વળગી નાશ પામે છે તેમ આપ નાશ પામશો. આપ બ્રહ્મદત્તની મીઠી મીઠી વાતોથી ભોળવાઈ પાંચાલ દેશમાં જશો તો પોતાને જ હાથે પોતનો નાશ વહોરી લેશો."

વૈદેહને બોધિસત્ત્વનાં વચન સાંભળી અત્યંત સંતાપ થયો અને તે બોલ્યો, "આવા નાજુક કામમાં મેં તારા જેવા ખેડૂતની સલાહ પૂછી એ મારી જ મૂર્ખાઈ. આ બાબતમાં મારા જૂના પ્રધાન મને જેવી સલાહ આપી શકશે એવી તું નહિ આપી શકે, એ મારે પહેલેથી જ જાણવું જોઈતું હતું. મોટાં મોટાં કુળો સાથે સંબંધ જોડવા—એ કામ હીન કુળમાં જન્મેલા માણસને ક્યાંથી આવડે?"

વૈદેહ પોતાના નોકર તરફ વળી બોલ્યો, "અરે, આ મૂર્ખ મહૌષધને ધક્કો મારી અહીંથી કાઢી મૂકો. મને રૂપવતી સ્ત્રી મળે છે તેમાં એ પોતાની મૂર્ખાઈથી અંતરાય નાંખવાનો ઇરાદો રાખે છે!"

મહૌષધે પવન કઈ દિશામાં વાય છે એ વરતી લીધું. પોતાનો રાજા કામાંધ બન્યો છે અને તેને સારાસારનો વિવેક રહ્યો નથી, એમ જાણી તે ત્યાં એક ક્ષણ પણ રહ્યો નહિ. આપણે અહીં રહીશું તો રાજા અપણને ધક્કો મારી બહાર કાઢશે એ તે જાણતો હતો. તેથી ચૂપકીથી રાજ-મહેલમાંથી નીકળી તે પોતાને ઘેર ગયો.

અહીં વૈદેહ રાજાએ, હું બ્રહ્મદત્તની કન્યા સાથે વિવાહ કરીશ, એવું કેવટ્ટ બ્રાહ્મણને અભિવચન આપ્યું. માત્ર વિવાહનું મુહૂર્ત ક્યારે છે તે ઉત્તમ જ્યોતિષીઓની સલાહથી ઠરાવી પાછળથી જણાવું છું એમ કહેવડાવ્યું.

કેવટ્ટે પાછા ફરી સર્વ વૃત્તાંત બ્રહ્મદત્તને નિવેદન કર્યો. પોતાની મસલતના બીજને ફણગો ફૂટે છે એ જોઈ બ્રહ્મદત્ત હરખથી ફુલાવા લાગ્યો.

મહોષધ રાજાથી દૂર ગયો હતો તોપણ રાતદહાડો તેને એના હિતની ચિન્તા તો હતી જ. પોતાનો માલિક કામાંધ બની બ્રહ્મદત્તના પાશમાં ફસાઈ રહ્યો છે એ જોઈ તેના ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો. તેણે રાજાને કહાવ્યું, "બ્રહ્મદત્તની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો મહારાજનો જો નિશ્ચય જ થયો હોય તો ઉતાવળ ન કરતાં લગ્નવિધિનું મુહૂર્ત જરા આઘું ઠેલો. હું પાંચાલ દેશની રાજધાનીમાં જઈ વિદેહરાજને યોગ્ય એવું એક નિવાસસ્થાન તૈયાર કરું છું. એ સ્થાન તૈયાર થયે મહારાજે ત્યાં આવવું. આમ કરવાથી આપણા દેશની આબરૂ રહેશે."

વૈદેહ રાજાને મહૌષધને કાઢી મૂકવા માટે અત્યન્ત દુઃખ થયું હતું. સંકટ સમયે મહૌષધ કેવો કામ આવે છે એ તે ભૂલી ગયો નહોતો. મહૌષધ પોતાની સાથે પાંચાલ દેશમાં આવે એવી એની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આથી મહૌષધના આ સંદેશાથી તેને ઘણો આનન્દ થયો અને તેણે મહૌષધને તેડાવી પાંચાલ દેશમાં જઈ પોતાના આગમનની સર્વ તૈયારી કરવાને આજ્ઞા આપી.

રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે મહૌષધ પોતાના ચુનંદા માણસોને સાથે લઈ પાંચાલ દેશમાં ગયો. જતાં વાટમાં એક એક યોજનને અન્તરે તેણે ચોકીઓ બેસાડી. આ ચોકીઓ ઉપર કેટલાક ઘોડેસવાર અને હાથી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પાંચાલની રાજધાની ગંગાને કાંઠે હતી. મહૌષધે પોતાના રાજાને માટે ઉતારાનાં ઘર બાંધવામાં જરૂરી લાકડ સામાન વગેરે લાવવાને બહાને ગંગામાં ત્રણસો હોડીઓ સજ્જ કરી રાખી.

આ સઘળો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે મોટા ઠાઠમાઠ સાથે બ્રહ્મદત્ત રાજા પાસે ગયો અને તેને કહ્યું, "મહારાજ, મારા સ્વામીએ મને અહીં મોકલ્યો છે. આપની કન્યા સાથે લગ્ન કરવા માટે તે અહીં આવવાના છે; પરંતુ તે પહેલાં તેમના દરજ્જાને છાજે એવો એક ઉતારો તૈયાર કરાવવાને મને તેમણે

મોકલ્યો છે. આપ જો પરવાનગી આપો તો વિના વિલંબે હું એ કામે લાગું."

વૈદેહ રાજા પોતાના રાજ્યમાં આવે છે એ સમાચાર સાંભળી બ્રહ્મદત્તને અત્યન્ત હર્ષ થયો. તેણે મહૌષધને કહ્યું, "વૈદેહ રાજાએ તમને આગળ મોકલ્યા એ ઘણું જ સારું કર્યું. તમારા જેવા બાહોશ નર વિરલા છે. તમે તમારા રાજાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશો એની મને ખાતરી છે. મારી તરફથી પણ તમારા રાજાનું અભિનંદન કરવાને હું તમને જ પ્રતિનિધિ નીમું છું. તેમનો મોભો જળવાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં જે કંઈ મદદની જરૂર પડશે તે આપવાને હું તૈયાર છું."

મહાપધ બોલ્યો, "મહારાજ, હાલ મને બીજા કશાની જરૂર નથી. અમારા વૈદેહ રાજાના ઉતારા માટે એકલી સગવડવાળી જગા આપો એટલે થયું. કડિયા, મજૂર વગેરે સૌ માણસો મેં સાથે આણેલાં છે. જંગલમાંથી લાકડાં આણવા માટે અમારી હોડીઓ ગંગા નદીમાં ફરે છે. અમને જરૂર પડે તો તેટલી ઈંટો માત્ર આપના લોકો તરફથી અમને પૂરી પાડવામાં આવે એટલે બસ."

બ્રહ્મદત્તે મહૌપધને જેટલી ઈંટો જોઈએ તેટલી પૂરી પાડવાનો તાબડતોબ હુકમ કર્યો અને યોગ્ય લાગે એ જગા પસંદ કરવાની મહૌષધને પરવાનગી આપી. મહૌષધે ગંગાની અને બ્રહ્મદત્તના મહેલની વચમાં એક જગા પસંદ કરી. ત્યાં પોતાના રાજા માટે અને તેની સાથે આવનાર ઇતર લોકો માટે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી. પ્રથમ તો મહૌષધે પોતે પસંદ કરેલી જગાની આસપાસ કોટ બાંધ્યો અને પછી અંદરનાં ઘર તૈયાર કર્યાં. આ કામ પૂરું થયા બાદ તેણે રાજાને સંદેશો મોકલ્યો અને તે પ્રમાણે વૈદેહ રાજા પોતાના પ્રધાન સાથે મોટી ધામધૂમથી પાંચાલની રાજધાનીમાં આવી દાખલ થયો.

બ્રહ્મદત્તે વૈદેહ રાજાનો આદરસત્કાર રૂડી રીતે કર્યો. શુભ મુહૂર્તમાં વિવાહવિધિ કરવાનું નક્કી થયું. બે દિવસ બ્રહ્મદત્તની પરોણાગત સ્વીકારતો વૈદેહ રાજા મહૌષધે બાંધેલા ભવનમાં ઘણા ચેનથી રહેતો હતો. પરંતુ ત્રીજે દિવસે રાત્રે જુએ છે તો પોતાના મહેલને બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે એકાએક ઘેરો ઘાલેલો. એ સમુદ્રના જેવી અફાટ સેના જોઈ વિદેહરાજનું ધૈર્ય ગળી ગયું. બ્રહ્મદત્ત રાજાએ ફસાવીને મને અહીં આણ્યો એ હવે તેના લક્ષમાં આવ્યું. આ સંકટમાંથી કેમ છુટાય એ એને સૂઝે નહિ. તેણે પોતાના મંત્રીઓને તાબડતોબ બોલાવી આ આફતમાંથી ઉગારવાનો ઉપાય શોધી કાઢવા કહ્યું.

તેમાંનો એક જણ બોલ્યો, "મહારાજ, આ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા જઈશું તો આપણા મૂઠીભર લોકો ટક્કર ઝીલી શકશે નહિ. માટે આપણે આ બધાં મકાન સળગાવી બળી મરવું એ સારું છે. ભોગજોગે જો આપણે બ્રહ્મદત્તના હાથમાં આવ્યા તો તે આપણને હાલહવાલ કરીને ઠાર કરશે."

બીજો બોલ્યો, "મહારાજ, આગમાં બળી મરવા કરતાં આપણે એકમેકને મારીને મરીએ."

ત્રીજો કહે, "આપણે બધા એકદમ ઝેર પીએ."

ચોથો બોલ્યો, "મહારાજ, આ પ્રસંગે અમારા જેવાને સંકટમાંથી ઊગરવાની કશી જ તદબીર સૂઝશે નહિ. આપણે બધા મહૌષધને શરણે જઈએ; કાંઈ ઉપાય હશે તો તેને જ સૂઝશે."

રાજા પોતાના ચારે અમાત્યો સાથે મહૌષધ હતો તે ઠેકાણે ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, "મહૌષધ, તું ઘણો બુદ્ધિમાન છે. ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવે તોયે તારું ધૈર્ય ખૂટતું નથી. અમારા પર આ અચાનક ઘાત આવી છે. આમાંથી પાર પાડવાની તારા સિવાય કોઈનામાં શક્તિ નથી."

મહૌષધ બોલ્યો, "હું રહ્યો ખેડૂતનો છોકરો! આવી મોટી ગંભીર વાતો મને ક્યાંથી સમજાય? મારા જેવા મૂર્ખને આપે ધક્કો મારી કાઢી ન મૂકતાં આપની સેવામાં રાખ્યો એ જ આશ્ચર્ય!" વૈદેહ બોલ્યો, "મહૌષધ, બની ગયું તે બની ગયું. ડાહ્યા માણસો ગઈ ગુજરી સંભારીને વાદ કરવા બેસતા નથી. મેં તને કંઈ કહ્યું હશે, તારું અપમાન કર્યું હશે, પણ તેનું વેર વાળવાનો આ સમય નથી. સવાર થતા પહેલાં બ્રહ્મદત્ત અમારો બધાનો નાશ કરવાનો છે! માટે પ્રથમ અમને આ સંકટમાંથી ઉગાર અને પછી તને ભૂલમાં જે કંઈ બોલાઈ ગયું હોય તેને માટે અમારો જે કંઈ ફિટકાર કરવો હોય તે કરજે."

મહૌષધ બોલ્યો, "મહારાજ, આપના પર વેર લેવાની કે ફિટકાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ માણસનાં પાછલાં કર્મો એવાં વિકટ હોય છે કે સંભારો યા ન સંભારો તોપણ તેનું ફળ તો મળવાનું જ! આપ જે આ બ્રહ્મદત્તની પુત્રી પર લુબ્ધ થયા તેનું ફળ ભોગવ્યા સિવાય આમાંથી કેમ કરી છૂટશો?"

રાજા અને તેના ચારે પ્રધાન વિચારમૂઢ થઈ બાળકની પેઠે રડવા લાગ્યા. મહૌષધને પોતાના રાજાની દયા આવી. તે બોલ્યો, "મહારાજ, સંકટ સમયે આવો શોક કરવો આપના જેવા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયોને ઉચિત નથી. આપ જો ધીરજ રાખો તો સૌને થોડા જ વખતમાં હું આ સંકટમાંથી પાર ઉતારું છું."

મહૌષધે પોતાના નોકરોને જમીન નીચે તૈયાર કરેલા ભોંયરાનો દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો. બ્રહ્મદત્ત રાજાની પોતાના ધણીને ફસાવવાની યુક્તિ જાણી જઈને તેણે આ નિવાસસ્થાનથી બે ભોંયરાં તૈયાર કર્યાં હતાં. મોટું ભોંયરું ગંગાના કાંઠા સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હતું અને નાનું

બ્રહ્મદત્ત રાજાના રાજમહેલમાં લઈ જઈ માળ પર ચઢવાના દાદર નીચે લાવી રાખ્યું હતું.

બ્રહ્મદત્તે પોતાના ઉતારાને ઘેરો ઘાલ્યો એમ જ્યારે મહૌષધને માલૂમ પડયું ત્યારે તેણે પોતાના છૂપા જાસૂસ રાજમહેલમાં મોકલ્યા. તેઓ નાના ભોંયરા વાટે રાજમહેલમાં પેઠા અને મહૌષધે શીખવી રાખેલું તે મુજબ તેમણે એક-સરખી ધમાલ શરૂ કરી. બ્રહ્મદત્તની મા, પત્ની, વૈદેહ રાજાને આપવાની છોકરી અને એકનો એક છોકરો, એટલાં માણસો રાજમહેલમાં હતાં. મહૌષધના જાસૂસોએ મચાવેલી ગરબડથી જાગી તેઓ એકઠાં થયાં. પછી પેલા જાસૂસ બ્રહ્મદત્તની માને કહેવા લાગ્યા, "મહારાણી સાહેબ, તમારી પુત્રવધૂએ તથા પૌત્રપૌત્રીએ હમણાં ને હમણાં જ અહીંથી નીકળવું જોઈએ. અમારા રાજાને (બ્રહ્મદત્ત) વૈદેહ રાજાએ પકડયા છે. આપણાં માણસો જોકે પુષ્કળ હતાં તોપણ મહૌષધના શૂર સિપાઈઓ એકાએક ઘેરો ઘાલી રાજાને પકડી ગયા. હવે તેઓએ તમને સૌને પકડવા માટે પોતાના સિપાઈઓને અત્રે મોકલ્યા છે. માટે હવે પળનોયે વિલંબ ન કરતાં અમારી સાથે ચાલો. અમે તમને ગુપ્ત માર્ગે બીજે ઠેકાણે લઈ જઈએ."

મહૌષધના જાસૂસ બ્રહ્મદત્તના નોકર છે એમ માનીને બ્રહ્મદત્તની મા પોતાની વહુને અને પૌત્રપૌત્રીને લઈ તેમની સાથે નીકળી. તેઓ તે સૌને નાના ભોંયરામાંથી મોટા ભોંયરામાં લઈ ગયા અને ત્યાંથી તેમણે મહૌષધની આજ્ઞા અનુસાર ગંગાને કાંઠે ભોંયરાની અંદર જ તેમને રાખ્યાં.

આ તરફ મહૌષધે પોતાના ધણીને અને તેના ચારે જૂના પ્રધાનને ભોંયરામાં ઉતાર્યા અને કહ્યું, "હું ચાર પાંચ મહિનાથી અહીં આવી બેઠો હતો તે મોજને ખાતર બેઠો હતો એમ તમને લાગે છે? મિથિલામાં હતો ત્યારથી જ હું

બ્રહ્મદત્તનું કપટ કળી ગયો હતો. તમને સૌને તે સકંજામાં લેનાર છે એમ હું જાણતો હતો, અને તેથી જ ગયા ચાર મહિનામાં અહીં આવી મેં અવિશ્રાંત મહેનત કરી. આ ભાગી છૂટવાની ચોરવાટ છે એમ સમજીને વાંકાચૂકા ન જતા. આ ભોંયરા વાટે ઘોડા પર બેસીને સુધ્ધાં તમારાથી સહેજે જઈ શકાય એવું છે."

બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યથી તે સઘળા બહુ ચકિત થઈ ગયા. મહૌપધ કેવળ રાજનીતિમાં જ નહિ પણ કળાકૌશલ્યમાં સુધ્ધાં અતિ નિપુણ હતો. આ ઉન્માર્ગની (ભોંયરાની) તેણે જે રચના કરી હતી તેવી શિલ્પકલાનિષ્ણાત માણસને પણ કરતાં આવડત કે કેમ તે વિષે શંકા જ રહે છે. આ ભોંયરાને અંદરથી છો કરી બેઉ બાજુએ સુંદર ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં; થોડે થોડે અંતરે સુગંધી તેલના દીવા ટંગાવવામાં આવ્યા હતા; જમીન પર ફરસબંધી કરી હતી અને તે પર સુંદર ગાલીચા પાથર્યા હતા. વચમાં વચમાં ફળો વગેરે વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હતી; અને સુવાસિત પુષ્પમાળાઓથી એ ભોંયરાનો ઉપરનો ભાગ શણગારવામાં આવ્યો હતો.

રાજા અને પ્રધાન આ શોભા નિહાળવામાં જ ગરક થઈ ગયા. એ જોઈ બોધિસત્ત્વે તેમને કહ્યું, "હવે આ ભોંયરામાં વધારે વખત રહેવું આપણે માટે સહીસલામત નથી. આપણે અહીંથી સવેળા નીકળી જવું જોઈએ."

એ સર્વ મંડળને લઈ મહૌષધ ગંગા તટે આવ્યો અને ત્યાં રાખેલા બ્રહ્મદત્ત રાજાના કુટુંબને પોતાના રાજાને હવાલે કરી બોલ્યો, "મહારાજ, આ બ્રહ્મદત્ત રાજાનાં માતા એ આપની દાદી સમાન છે. આ બ્રહ્મદત્ત રાજાનાં પત્ની એ આપનાં ભાવિ સાસુ છે; એમનું આપ માતા પ્રમાણે પાલન કરજો; આ બ્રહ્મદત્ત રાજાનાં એકનાં એક પુત્રી અને આપનાં ભાવિ પત્ની છે. એમની સાથે આપ સુમુહૂર્તે વિવાહ કરજો.

આ હોડીઓ આપને માટે તૈયાર રાખવામાં આવી છે. મારા શૂરા હોડીવાળા આપને આજે જ રાત્રે વિદેહ દેશમાં પહોંચાડી દેશે. ત્યાંથી આગળ મિથિલા સુધી યોજને યોજને ચોકી બેસાડી ઘોડા અને હાથી રાખવામાં આવ્યા છે. તેની સહાયથી આપ અતિ ત્વરાથી મિથિલા જઈ શકશો. આપના મિથિલા પહોંચ્યાના સમાચાર મારા દૂત તરતોતરત મને આપશે."

વૈદેહ બોલ્યો, "ત્યારે તેં અમને સંકટમાંથી છોડાવ્યા અને તને અમારે અહીં છોડી જવો, કેમ? તુંયે અમારી સાથે જ ચાલ."

મહૌષધ બોલ્યો, "મારે એમ કરવું યોગ્ય ન ગણાય. આપણા સૈન્યને પાછળ છોડી હું એકલો આવવા ઇચ્છતો નથી. આપ મારી ચિંતા કરશો મા. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે ઘાલેલા ઘેરામાંથી આપણા આખા સૈન્યને છોડાવી તેને સાથે લઈ હું તાકીદે આપનાં દર્શને આવીશ."

આમ કહી મહૌષધે પોતાના ધણીની રજા લીધી અને તે પાછો ફર્યો.

વૈદેહ રાજાએ પોતાના પ્રધાન અને બ્રહ્મદત્તના કુટુંબ સાથે મહૌષધે તૈયાર રાખેલી હોડીમાં બેસી મિથિલાનો માર્ગ લીધો.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત વૈદેહના મહેલ પાસે આવી પહોંચ્યો અને પરોઢ થતાં વેંત મહેલમાં પેસી વૈદેહ રાજાને અને તેના પ્રધાનોને જીવતા પકડી લાવવાનો તેણે પોતાના માણસોને હુકમ આપ્યો. મહૌષધ પો ફાટતાં ઊઠ્યો અને સ્નાન વગેરે કરી માળ પરના દીવાનખાનામાં આવી બેઠો. બ્રહ્મદત્ત રાજાએ કરેલો હુકમ સાંભળી તે અગાસીએ ચઢી બ્રહ્મદત્તને કહેવા લાગ્યો, "મહારાજ, આપ નાહક વલખાં મારી રહ્યા છો. આપનું ધનુષબાણ નીચે મૂકી દો. આપના કવચનુંયે અહીં કામ નથી."

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "તારો ચહેરો પ્રફુલ્લિત દેખાય છે અને તું હસતો હસતો બોલે છે. કદાચ મરણ પહેલાં માણસની આવી સ્થિતિ થતી હશે!"

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો, "આપની ગર્જના વ્યર્થ છે! વૈદેહ રાજા રાતોરાત ગંગા ઊતરીને પોતાને દેશ ચાલતા થયા છે. હવે આપ ગમે તેટલી ઉતાવળ કરશો તોયે એમનો પીછો પકડી શકવાના નથી."

બ્રહ્મદત્તને નખશીખ ક્રોધ ચડી ગયો. તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું, "પહેલાં આને પકડી એના હાથપગ અને નાકકાન કાપી નાખો. આણે જ હરામખોરે વૈદેહ રાજાને અહીંથી ભગાડી મૂક્યો."

મહૌષધ બોલ્યો, "આપ જો હાથપગ કાપી મારા બેહાલ કરશો તો વૈદેહ રાજા આપના કુટુંબના એવા જ હાલ કરશે! પ્રથમ આપ રાજમહેલમાં જઈ ત્યાં આપનું કુટુંબ છે કે નહિ તે જુઓ, આપના કુટુંબને રાત્રે જ મેં વૈદેહ રાજાને હવાલે કર્યું છે!"

બ્રહ્મદત્તને મહૌષધનાં વચન સાંભળી ભારે અચંબો થયો. "અમે આને ચારે બાજુએ ઘેરેલો છતાં મારું કુટુંબ એના હાથમાં શી રીતે જઈ પડ્યું? તોપણ મહૌષધનું વચન છેક જ ખોટું ન કહી શકાય. કેમકે મહૌષધ ભારે ચોક્કસ માણસ છે. એ પોતાની બુદ્ધિના જોરે સામાન્ય માણસને અત્યન્ત વિલક્ષણ ભાસનારી વાતોયે પાર પાડી શકે." આવો વિચાર કરી બ્રહ્મદત્તે પોતાના દૂતોને રાજમહેલમાં ખબર કાઢવા મોકલ્યા. દૂતો ખબર લાવ્યા કે આપના કુટુંબનાં ચારે માણસ ગભરાઈને રાત્રે જ રાજમહેલમાંથી નાસી ગયાં છે.

આ સાંભળી બ્રહ્મદત્તનો ક્રોધ ત્યાં ને ત્યાં જ શમી ગયો. ધનુષબાણ હેઠે મૂકી તેણે મહૌષધને પૂછ્યું, "તારી બાહોશી વિષે મારી ખાતરી થવામાં કશું બાકી રહ્યું નથી, પણ રાજમહેલમાંનું

મારું કુટુંબ તારા હાથમાં શી રીતે આવી પડ્યું એ મને કહે."

બોધિસત્ત્વ મેડા પરથી નીચે ઊતરી બ્રહ્મદત્તને પોતે કરેલા ભોંયરામાં લઈ ગયો અને ત્યાંની સઘળી શોભા બતાવી બોલ્યો, "મહારાજ, આજ બે ત્રણ મહિના સતત પરિશ્રમ કરીને વૈદેહ રાજાને અને આપના કુટુંબને સુરક્ષિતપણે નીકળી જવા માટે આ માર્ગ મેં તૈયાર કર્યો છે."

બ્રહ્મદત્ત બોધિસત્ત્વની ચોકસાઈથી જ નહિ, પણ શિલ્પ-કળાવિજ્ઞાનથી પણ ચકિત થઈ ગયો. તેણે બન્ને ભોંયરાં તપાસી જોયાં અને તેમાંની રચના જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ તે મહૌષધને કહેવા લાગ્યો, "હે મહૌષધ, તને હું અહીંથી જવા દેનાર નથી. તારે હવેથી મારી પાસે જ રહેવું પડશે. હું તને મુખ્ય પ્રધાનની જગા આપું છું. તારા જેવો ચતુર માણસ પાસે હોય એ રાષ્ટ્રનું મોટું સદ્‌ભાગ્ય ગણાય."

મહૌષધ બોલ્યો, "વૈદેહ રાજા જીવે છે ત્યાં સુધી મારાથી બીજા રાજાની સેવા ન થઈ શકે, કારણ એમનું અન્ન હું ઘણા દિવસથી ખાતો આવ્યો છું. છતાં આપને કશી અડચણ પડશે ત્યારે ત્યારે હું આપની મદદે આવતો રહીશ. હવે વૈદેહનું અને આપનું સગપણ બંધાયું જ છે, એટલે આપણો સંબંધ નિકટ થશે અને તેથી વિદેહની અને પાંચાળની મૈત્રી વૃદ્ધિંગત થતી જશે એવી હું આશા રાખું છું."

બ્રહ્મદત્તે મહૌષધને કીમતી ભેટ આપી અને ભારે ઠાઠમાઠ સાથે પાછો મિથિલા મોકલ્યો. વૈદેહ રાજાએ પણ મહૌષધને બહુ માન આપ્યું. મહૌષધ સુખરૂપ આવ્યો તે નિમિત્તે મિથિલામાં સાત દિવસ સુધી મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે વૈદેહ અને બ્રહ્મદત્ત એ બન્ને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી બોધિસત્ત્વે ઉભય રાષ્ટ્રનું અપરિમિત કલ્યાણ કર્યું.

આ જન્મમાં લોકહિત માટે પોતાની બુદ્ધિનો સદ્‌વ્યય કરીને બોધિસત્ત્વે પ્રજ્ઞાપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

૭

તેમિયજાતક

[તેમિયજાતક : ૫૩૮]

પ્રાચીન કાળમાં વારાણસી નગરીમાં કાશીરાજા નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીને અનેક વ્રતો ને માનતાઓના ફળરૂપે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ; ત્યારે રાજાએ અતિશય પ્રસન્ન થઈ પોતાની પટરાણી ચંદાદેવીને વર માગવાને કહ્યું. તેણે રાજાનો વર સ્વીકાર્યો, પરંતુ મનોવાંછિત વર તે જ સમયે ન માગતાં, આગળ ઉપર પ્રસંગ આવ્યે માગીશ એમ કહ્યું. રાજાને આ વાત પસંદ પડી.

ત્યાર બાદ રાજાએ પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી પોતાના બાળકનું જાતક વર્તવાને કહ્યું.

બ્રાહ્મણો પોતાનાં પંચાંગ કાળજીપૂર્વક જોઈને બોલ્યા, "આપનો આ પુત્ર મોટો પુણ્યશાળી થનાર છે. એ ચક્રવર્તી રાજા થવાને યોગ્ય છે. આવો સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર આપને પ્રાપ્ત થયો જોઈ અમને ઘણો આનંદ થાય છે."

રાજાએ સંતુષ્ટ થઈ તે બ્રાહ્મણોને અનેક દાન આપ્યાં, અને તેમના કહેવા પ્રમાણે પુત્રનું નામ તેમિય રાખ્યું.

તેમિય નાનો હતો ત્યારે રાજસભામાં પિતાના ખોળામાં રમતો, એક દિવસ કાશીરાજાએ પોતાના સિંહાસન પર બેસી ચાર માણસોને ભયંકર શિક્ષા ફરમાવી. તે જોઈને તેમિયકુમારના મનમાં ઉદ્વેગ થયો. તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો, "આ સિંહાસન એટલે પાપની ભૂમિ જ છે. ચોરે સહેજ

ચોરી કરી હોય તો તેને સિંહાસન પર બેસી રાજા લોક ભારે ભારે દંડ કરે છે, અને પોતે લોકોના હિતકર્તા છે એમ સમજે છે. પરંતુ પેટ માટે સહેજસાજ ચોરી કરનાર માણસનો ન્યાય કરવા વજ્રજડિત સોનાના સિંહાસન પર બેસનાર અને મોટા આલેશાન રાજમહેલમાં વિહાર કરનાર રાજાને અધિકાર છે ખરો? રાષ્ટ્રના લોકોનું દારિદ્ર વધવામાં રાજાના આ મોજશોખ જ શું કારણરૂપ નથી થતા? દારિદ્રથી પીડિત થઈ કોઈ બિચારો ચોરી કરે તો તેને દંડ કરવાનો અધિકાર રાજાને કે રાજકુટુંબના મનુષ્યને શી રીતે હોઈ શકે?"

તેમિયકુમારને રાજમહેલ તુરંગ સમાન લાગવા માંડ્યો અને અહીંથી ક્યારે ભાગી છૂટું એમ એને થવા લાગ્યું. પણ માબાપની આજ્ઞા તોડ્યા સિવાય આ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય તેને સૂઝ્યો નહિ.

રાજમહેલમાં રહેનારી દેવતા પૂર્વ જન્મે તેમિયકુમારની મા હતી. તેમિયકુમારને દુઃખથી વિલાયેલો જોઈ તેને બહુ દુઃખ થયું. તેણે કુમારને કહ્યું, "કુમાર, તું આટલો શોકાકુલ કેમ દેખાય છે?"

તેમિયકુમારે પોતાના શોકનું કારણ કહેતાં તે બોલી, "તું ગભરાઈશ મા. શાણપણ બતાવવાને બદલે ઘેલછાથી વર્તીશ તો તારાં સગાંવહાલાં પોતાની મેળે જ તને અહીંથી કાઢી મૂકશે."

તેમિય બોલ્યો, "હે દેવતા, તારા વચન પર વિશ્વાસ રાખી હું એ રીતે વર્તું છું. આ રાજમહેલમાં તું જ એક મારી હિતચિંતક છે."

ત્યારથી તેમિયકુમારે ગાંડપણનો ઢોંગ શરૂ કર્યો. તે શું બોલે છે એ કોઈનેય સમજાતું નહિ. માત્ર હા હા હા એવો શબ્દ કરવો, કોઈવાર હાથ પગ અકડાઈ ગયા જેવા કરી પાથરણા પર પડી રહેવું, કશું કારણ ન હોય તોપણ બૂમો પાડવી,

એવો ક્રમ એણે ચલાવ્યો. કાશીરાજાને પોતાના એકના એક પુત્ર માટે બહુ ચિંતા થવા લાગી. તેણે પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી મન્ત્રતન્ત્ર, હોમહવન વગેરે બધું કરાવ્યું, પરંતુ તેમિયની પ્રકૃતિ સુધરી નહિ! ઉત્તમ વૈદ્યો બોલાવી રાજાએ પોતાના પુત્રના વ્યાધિનો ઉપચાર કરવાને કહ્યું; પણ વૈદ્યો તેમિયનો રોગ શો છે તે સમજી શક્યા નહિ!

આવી સ્થિતિમાં કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં. પછી તેમિયની બાલ્યાવસ્થા પૂર્ણ થઈ અને તેણે તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના રૂપમાં કશીયે મણા નહોતી. યૌવનના બહારમાં હોવાથી તે ઘણો જ તેજસ્વી જણાતો હતો. પરંતુ તેના ગાંડપણને લીધે રાજાને તે અળખામણો થતો ચાલ્યો. તોપણ રાજાએ તેને સાજો કરવાના ઉપાય કરવા છોડી દીધા નહિ.

એક દિવસ પ્રધાનમંડળમાંનો એક જણ રાજાને કહે, "મહારાજ, યુવરાજનું ગાંડપણ મટાડવાને અમે અનેક ઉપાય કર્યા પણ એમાં અમારું કંઈ વળ્યું નહિ. વૈદ્યોના, જ્યોતિષીઓના અને માંત્રિકોના પણ હાથ હેઠા પડ્યા છે! હવે મને એક નવો ઉપાય સૂઝ્યો છે. યુવરાજ યૌવનમાં આવ્યા હોવાથી તેમની આસપાસ સંખ્યાબંધ સુંદર સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવે તો કદાચ તેઓના સહવાસથી યુવરાજનું ગાંડપણ દૂર થવાનો સંભવ છે."

રાજાએ તાબડતોબ યુવરાજની સેવામાં પુષ્કળ તરુણ રૂપવતી સ્ત્રીઓને ગોઠવી દીધી.

તેમિયે બીજા ઉપાયોની જેમ આ ઉપાયને પણ દાદ દીધી નહિ! પેલી તરુણ સ્ત્રીઓ તેની પાસે જઈ શૃંગારરસપૂર્ણ મનોવેધક સંભાષણો કરે, પણ તેમિય તો 'હા હા' 'હૂ હૂ' સિવાય બીજા શબ્દો ઉચ્ચારે જ નહિ.

રાજાને પુત્રની પ્રકૃતિ સુધરવાની આશા હવે રહી નહિ. તેણે પોતાના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું,

"ભૂદેવો, આ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તમે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે આ મોટો પુણ્યશાળી થનાર છે. પરંતુ આટલાં બધાં વર્ષોના અનુભવે એમ લાગવા માંડયું છે કે આ છોકરો સાવ જ જડમૂઢ છે. આવા આ પથ્થરને રાજમહેલમાં રાખવો કે ન રાખવો એનો જ હું વિચાર કરું છું!"

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, "મહારાજ! જ્યોતિઃશાસ્ત્રીથી અજાણી એવી એકે વાત નથી. પ્રાચીન આચાર્યોએ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બાંધેલા છે. આ છોકરો ગાંડો થશે એમ અમે પહેલેથી જ જાણી ગયા હતા. પણ તે સમયે આપને એમ કહીએ તો પુત્રજન્મનો આનંદ આપ નહિ માણી શકો એમ અમને લાગ્યું. વળી ગ્રહોને દાન વગેરે આપવાથી એ જરાક સુધરશે એવી અમને આશા હતી. પરંતુ આનો ગ્રહયોગ એવો વિલક્ષણ છે કે ગ્રહશાંતિથી આનો સુધારો થવો બાજુએ રહ્યો, પણ ઊલટો એ બગડતો જાય છે! હવે અમારે આપને એ કહેવાનું કે આ અભાગી પ્રાણીને આપ રાજમહેલમાં ન રાખશો. એને જો અહીં રાખશો તો આપના રાજ્ય પર મોટું સંકટ આવવાનો સંભવ છે!"

કાશીરાજાએ જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોની અને પ્રધાનમંડળની સલાહથી તેમિયકુમારને અરણ્યમાં મોકલી ત્યાં દાટી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ સમાચાર ચંદાદેવીને મળ્યા ત્યારે તેને અત્યંત દુઃખ થયું! રાજાનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી તેણે રાજાને કહ્યું, "મને આપે એક વર આપ્યો છે તે હું આ પ્રસંગે માગી લઉં છું."

કાશીરાજાએ 'હે' એમ કહેતાં ચંદાદેવી બોલી, "મારા પુત્રને રાજ્ય આપો."

કાશીરાજા બોલ્યો, "એમ કરું તો મારી પ્રજા ખળભળી ઊઠશે; માટે આ વર મારાથી નહિ અપાય."

ચંદાદેવીએ પોતાના પુત્રને અનુક્રમે સાત વર્ષ, સાત મહિના, વધુ નહિ તો એક મહિનોયે રાજ્ય આપવું એવી પ્રાર્થના કરી. પણ રાજાને તેનું કહેવું પસંદ પડયું નહિ. છેવટે ચંદાદેવીએ તેમિયને ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ રાજ્ય આપો જ એવી હઠ પકડી. રાજાએ તેના આગ્રહને વશ થઈ એક અઠવાડિયું તેમિયને રાજા કર્યો છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડયું.

ચંદાદેવીએ પુત્રને ઉપડાવીને અંબાડીમાં બેસડાવ્યો. પણ પુત્ર તો બેસે જ શાનો? તે ઢગલાની માફક હાલ્યા ચાલ્યા વિના અંબાડીમાં પડી રહ્યો. ચંદાદેવીએ તેને આખા નગરમાં ભારે ઠાઠથી ફેરવી લાવવાનો હુકમ આપ્યો.

તેમિય સર્વ પ્રકારની સાહેબી અનુભવતો હતો, છતાં પોતાના ગાંડપણમાં તેણે ફરક પડવા દીધો નહિ.

છ દિવસ સુધી પુત્રને રાજ્યસુખની લાલચ બતાવી જોયા પછી ચંદાદેવીએ તેને કહ્યું, "તેમિય, આવતી કાલે તારો મારો વિજોગ થવાનો છે. તને દૂર અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાનો ઠરાવ થયો છે. આજ સુધી મને ભરોંસો હતો કે તારું ગાંડપણ સાચું નથી. પણ હવે મને પૂરેપૂરી નિરાશા ઊપજી છે!"

પછી ચંદાદેવીએ એટલો તો વિલાપ કર્યો કે, તેના શોકથી પાષાણને પણ વાચા સ્ફુરી હોત. પણ તેમિયનું ગાંડપણ તો અચળ જ રહ્યું. તે જેવો ને તેવો જડભરત રહ્યો!

બીજે દિવસે કાશીરાજાએ સુનંદ સારથિને બોલાવી તેમિયને અમંગળ રથમાં બેસાડી દૂર એક અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાની આજ્ઞા કરી.

તે પ્રમાણે સુનંદ કાળા રથ ને કાળા ઘોડા જોડી તેમાં તેમિયને બેસાડી અરણ્યમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમિયને

રથમાં જ રાખી સુનંદ તેને દાટવા માટે એક ખાડો ખોદવા લાગ્યો.

આ જોઈ તેમિય તેને કહેવા લાગ્યો, “હે સારથિ, તું આટલી ઉતાવળથી આ ખાડો શા માટે ખોદે છે?”

સુનંદે તેના તરફ વળી ન જોતાં તેને કહ્યું, “અમારા રાજાને એક મૂંગો, બહેરો અને જડભરત એવો પુત્ર થયો છે. તેને આ ખાડામાં ઘાલી દાટી દેવાને રાજાએ મારે સ્વાધીન કર્યો છે.”

તે સાંભળી તેમિય બોલ્યો, “હું બહેરો નથી, મૂંગો નથી, પાંગળો નથી કે જડમૂઢ નથી! મને તું આ ખાડામાં દાટીશ તો તારે હાથે મોટો અનર્થ થશે! હાથમાંથી કોદાળી નીચે મૂકી જરા મારા ભણી જો! મારા હાથપગ સાબૂત છે અને મારા બોલ તો તું સાંભળે જ છે! માટે મને આ ખાડામાં નાંખીને તું અધર્માચરણ કરીશ મા!”

સારથિને બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી ઘણો જ અચંબો થયો. રાજાના પ્રધાનમંડળે, વૈદ્યોએ અને જ્યોતિષીઓએ જેને જડમૂઢ ઠરાવી દાટી દેવા માટે પોતાને હવાલે કર્યો તેને એકાએક વાચા ક્યાંથી ફૂટી? આ કંઈ પણ અમાનુષ ચમત્કાર હોવો જોઈએ એમ ધારી તે બોલ્યો, “તું આ અરણ્યમાં વાસ કરનારી દેવતા છે કે ગંધર્વ છે, શક્ર છે કે કોણ એ જ મને સમજાતું નથી!”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “હું બીજો કોઈ નહિ, પણ જેને માટે તું આ ખાડો ખોદે છે તે જ—કાશીરાજાનો પુત્ર છું.”

બોધિસત્ત્વના બોલ સાંભળી સુનંદ સારથિને અતિશય આનંદ થયો. તે બોલ્યો, “તારી વાણી આટલી મધુર છે છતાં તું તારાં માતપિતા સાથે એક શબ્દ પણ કેમ બોલ્યો નહિ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, "હે સારથિ, મારા સાંધા જકડાયા હતા માટે હું લંગડો હતો એમ નથી. મારી કર્ણેન્દ્રિય નષ્ટ થઈ હતી માટે હું બહેરો હતો એમ નથી. મારે જીભ નહોતી માટે હું મૂંગો હતો એમ નથી. પરંતુ પૂર્વજન્મમાં મેં એક દેશના રાજા થઈને વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેને લીધે પછી એંશી હજાર વર્ષ નરકમાં પડ્યો! આ વાતનું સ્મરણ થતાં, મને વહેલું મોડું રાજ્યપદ દઈ દેશે એ બીકથી હું લૂલો ન હોવા છતાં લૂલો થયો, બહેરો ન હોવા છતાં બહેરો થયો અને મૂંગો ન હોવા છતાં મૂંગો થયો! હવે મારા પિતાએ આપખુશીથી જ મને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે. હવે હું અહીં તપશ્ચર્યા કરી સુખેથી કાલક્રમણ કરીશ!"

સારથિ બોલ્યો, "હે રાજપુત્ર, તને ધન્ય છે! તારા જેવો મહાન સત્પુરુષ મેં જન્મારામાં જોયો નથી. તારા દૃઢ નિશ્ચયને કમાલ છે! તારા સહવાસમાં કાળ ગાળવો એના જેવી બીજી કશી વસ્તુ મને પ્રિય લાગતી નથી. માટે તાપસ-વેષ સ્વીકારી તારો શિષ્ય થવાની પરવાનગી તું મને આપ!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "જો તારે અહીં રહેવું હોય તો આ રથ પાછો આપી રાજાના ઋણમાંથી મુક્ત થઈને આવ."

સારથિ બોલ્યો, "હું તારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર છું પણ મારા પાછા આવતા સુધી તારે અહીં જ રહેવું પડશે."

બોધિસત્ત્વે ત્યાં રહેવાનું કબૂલ કર્યા પછી સારથિ વારાણસી પાછો ગયો. ત્યાં તેને પહેલવહેલો ચંદાદેવીએ જોયો. તે બોલી, "મારા પુત્રનું તેં શું કર્યું? તેને ખાડામાં દાટ્યો ત્યારે એણે બૂમો ન પાડી? હાથપગ હલાવીને મને દાટીશ મા એવી એણે સાન ન કરી?" આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ચંદાદેવીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખ વાટે એકસરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

સારથિ બોલ્યો, "દેવી, તારો પુત્ર બહેરો, લૂલો કે મૂંગો નથી! કેવળ પોતાને રાજગાદી પર બેસાડશે એ ભયથી તેણે આ વ્રત સ્વીકાર્યું હતું."

પછી વનમાં બનેલો આખો પ્રસંગ તેણે રાજા અને રાણી આગળ વર્ણવી બતાવ્યો. રાજાએ તાબડતોબ રથ સજ્જ કરાવ્યો અને ચંદાદેવી સાથે ભારે દબદબાથી સુનંદ સારથિએ બતાવેલા માર્ગે તે તેમિય હતો ત્યાં ગયો.

પિતાને જોઈ બોધિસત્ત્વ તેની સામે ગયો અને બોલ્યો, "હે તાત, આપની પ્રકૃતિ સારી છે ને? આપની સર્વ રાજ્ય-વ્યવસ્થા ઠીક ચાલી રહી છે ને?"

કાશીરાજાએ જવાબ આપ્યો, "અમારું બધું ઠીક ચાલે છે." બોધિસત્ત્વે કહ્યું, "આપના આગમનથી મને અતિશય આનંદ થયો છે!"

આ પ્રમાણે બોધિસત્ત્વે પિતાનું સ્વાગત કર્યા પછી રાજા બોલ્યો, "દીકરા, તારા દૃઢ નિશ્ચયે તો હદ કરી! હવે તું ફરી રાજપદ સ્વીકાર. વનમાં તપશ્ચર્યા કરવાનો આ મારો કાળ છે, તારો નથી. તું તરુણ છે, એટલે રાજ્યભાર વહન કરવાને તું સર્વથા સમર્થ છે."

બોધિસત્ત્વે પૂછ્યું, "મહારાજ, આપે મને બધી રાજસંપત્તિ તો આપી, પણ આગળ ઉપર આવનારા ભયંકર જરામરણથી મને બચાવી શકશો ખરા? આ નશ્વર તારુણ્ય પર વિશ્વાસ રાખી મોજમજામાં દિવસ ખોવાને કયો શાણો પુરુષ તૈયાર થશે?"

રાજાએ અને ચંદાદેવીએ પુત્રને પાછો લઈ જવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ બોધિસત્ત્વનો દૃઢ નિશ્ચય તલપૂર પણ ડગ્યો નહિ. તેણે ત્યાં જ બાંધેલી પર્ણકુટીમાં વાસ કરી આખી જિંદગી યોગાભ્યાસમાં ગાળી.

આ પ્રમાણે બોધિસત્ત્વે પોતાનો નિશ્ચય ડગવા ન દેતાં અધિષ્ઠાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

૮

સુતસોમજાતક

[મહાસુતસોમજાતક : ૫૩૭]

આપણો બોધિસત્ત્વ એક વખત કુરુદેશમાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં કૌરવ્ય નામના રાજાની પટરાણીને પેટે જન્મ્યો. તેનું નામ સુતસોમ રાખવામાં આવ્યું. તે વયમાં આવ્યા પછી કૌરવ્ય રાજાએ તેને તક્ષશિલા નગરીમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ માટે મોકલ્યો. તે સમયે કાશીના રાજાનો પુત્ર બ્રહ્મદત્ત વિદ્યાભ્યાસ માટે તક્ષશિલા જવાને નીકળ્યો હતો. માર્ગમાં આ બે રાજકુમારનો એક ધર્મશાળામાં મેળાપ થયો. પરસ્પર એક-બીજાની ઓળખાણ થયા બાદ બેની મૈત્રી જામી. તક્ષશિલા સુધી તેમણે સાથે પ્રવાસ કર્યો અને પછી તેઓ એક જ આચાર્યગૃહે વિદ્યાભ્યાસ માટે રહ્યા.

બોધિસત્ત્વનો આચાર્ય બહુ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની પાસે બીજા પણ ઘણા રાજકુમાર વિદ્યાભ્યાસ માટે રહેતા. સુતસોમે થોડા જ વખતમાં તે સર્વમાં અગ્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્યે તેની પ્રવીણતા જોઈ તેને પોતાનો સહકારી બનાવ્યો. બોધિસત્ત્વ પોતાના સહાધ્યાયીઓને ખૂબ ઉમળકાથી ભણાવતો. છતાં તે સૌમાં બ્રહ્મદત્ત પર તેનો વિશેષ પ્રેમ હતો.

અભ્યાસ પૂરો થયા પછી સુતસોમે ગુરુદક્ષિણા આપી પિતૃગૃહે જવાને આચાર્યની રજા લીધી. તેની સાથે ઇતર રાજકુમારોએ પણ આચાર્યની યોગ્ય સેવા કરી તેની આજ્ઞા લીધી. તે સર્વ બોધિસત્ત્વની સાથે જ ગુરુગૃહ છોડીને નીકળ્યા. બોધિસત્ત્વ પર તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો, તેઓ

તેને આચાર્ય જેવો જ માનતા હતા. તેને છોડીને જતાં તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેઓ બોલ્યા, "સુતસોમ! તું જોકે અમારામાંનો જ એક છે, તોપણ તારી બુદ્ધિમત્તાથી અને સદ્ગુણથી તું અમારે ગુરુ જેટલો પૂજ્ય છે. તેથી તારા ઉપકારમાંથી મુક્ત થવા માટે અમારે તને કાંઈ પણ ગુરુદક્ષિણા દેવી ઘટે છે."

સુતસોમ બોલ્યો, "ભાઈઓ, હું કાંઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ નથી. અહીંથી ગયા પછી મારા પિતા મને યુવરાજ બનાવનાર છે. એટલે સંપત્તિની બાબતમાં મારે કોઈ જાતની કમીના રહેશે નહિ. પરંતુ મારા સ્મરણ માટે જો તમે કંઈક આપતા હો તો હું તમારી પાસે એક જ વસ્તુ માગું છું."

તે સૌ રાજકુમાર એકદમ બોલ્યા, "અવશ્ય માગ! અમારે હાથે થાય એવી સેવા કરવાને અમે તૈયાર છીએ."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "તમે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા પછી મારું સ્મરણ રાખવા માટે ઉપોસથ વ્રતનું* પાલન કરજો."

---

* બંને અષ્ટમી, પૂર્ણિમા અને કૃષ્ણચતુર્દશી આ ચાર દિવસને ઉપોસથ દિન કહે છે. આ દિવસે જે પુરુષ અને જે સ્ત્રીઓ ધર્માચરણમાં કાળ ગાળે છે તેમને અનુક્રમે ઉપાસક અને ઉપાસિકા કહે છે. ઉપાસકોને અને ઉપાસિકાઓને આ દિવસે પાળવા માટે બુદ્ધે આઠ નિયમ કરી આપ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:

૧. પ્રાણઘાત ન કરવો; ૨. ચોરી ન કરવી; ૩. અબ્રહ્મચર્ય ન કરવું (બ્રહ્મચારી રહેવું); ૪. ખોટું ન બોલવું; ૫. મદ્યાદિક માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું; ૬. મધ્યાહ્ન પછી ન જમવું; ૭. મનોવિકારનું ઉદ્દીપન કરનાર નૃત્યગીતાદિ વસ્તુઓ ન જોવી અને ગંધમાલ્યાદિ વિલાસના પદાર્થ ધારણ ન કરવા; ૮. ઊંચી અને મોટી પથારી પર ન સૂવું.

આ આઠ નિયમ પૂર્વના બુદ્ધોના કાળમાં પણ પ્રચારમાં હતા એમ બૌદ્ધ લોકો માને છે.

રાજકુમારોએ આ વ્રત પાળવાનું કબૂલ કર્યું અને બોધિસત્ત્વની આજ્ઞા લઈ પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા.

બ્રહ્મદત્ત કુમારને તેના પિતાના મરણ પછી રાજ્યપદ મળ્યું. છતાં બોધિસત્ત્વને આપેલા વચન પ્રમાણે તે ઉપોસથ વ્રત પાળતો. ઉપોસથને દિવસે પોતાની રાજધાનીમાં કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, એવો હુકમ તેણે કર્યો હતો. પરન્તુ રાજમહેલમાંના સુખમાં ડૂબી જવાથી ગુરુગૃહની સાદાઈ બ્રહ્મદત્તમાં રહી નહિ. તેને ધીરે ધીરે માંસભક્ષણનો એટલો ચસકો લાગ્યો કે ઉપોસથને દિવસે સુધ્ધાં તેનાથી માંસ વિના અન્ન ખવાય નહિ! રસક નામનો તેનો એક મુખ્ય રસોઇયો હતો, તે ઉપોસથને આગલે દિવસે જ રાજા માટે માંસ વેચાતું આણી રાખતો અને તે ઉપોસથને દિવસે રાંધી રાજાને પીરસતો.

એક દિવસ રસકે આણેલું માંસ રાજાનો પાળેલો કૂતરો ખાઈ ગયો. રસકને ઉપોસથને દિવસે માંસ ક્યાંથી આણવું એની પંચાત પડી. માંસ નહિ હોય તો રાજા અન્નગ્રહણ કરશે નહિ અને મને ભારે શિક્ષા કરશે એવી પણ એને બીક લાગી. લાંબા વિચારને અન્તે તેને એક ભયંકર યુક્તિ સૂઝી! ઉપોસથને આગલે દિવસે એક લઠ્ઠ ચોરને ફાંસી દેવામાં આવેલી તેનું પ્રેત સ્મશાનમાં ખુલ્લી જગામાં નાંખવામાં આવ્યું હતું. રસકે ત્યાં જઈ તેનું માંસ આણી સંતાડી રાખ્યું અને બીજે દિવસે રાજાને તેનું ઉત્તમ પકવાન્ન બનાવી પીરસ્યું!

બ્રહ્મદત્ત રાજા આગલે ભવે મનુષ્યમાંસભક્ષક યક્ષ હતો, તેથી તેને રસકે તૈયાર કરેલું પકવાન્ન બહુ જ ભાવ્યું. તેણે રસકને પૂછ્યું, "હે રસક! આજ પર્યન્ત મેં આવી જાતનું માંસ ખાધું નથી. આ કયા પ્રાણીનું માંસ છે તે કહે."

રસક ભયથી થરથર કાંપવા લાગ્યો. તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળે જ નહિ. ત્યારે બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું, "અરે! આટલો

ગભરાય છે શાને? જે કંઈ ખરું બન્યું હોય તે કહે. તને હું અભયદાન આપું છું."

રાજા પાસેથી અભય મળ્યા પછી રસકે બનેલી સાચી વાત રાજાને કહી. પછી રાજા બોલ્યો, "રસક, આજથી તું મને બીજું કાંઈ ન પીરસતાં મનુષ્યમાંસ જ આણી આપજે! પરંતુ રાજા મનુષ્યમાંસનું ભક્ષણ કરે છે એ ખબર કોઈને પણ જાણવા દઈશ નહિ. ક્યાંય પણ આ વાત ફૂટી જાણી તો હું તને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરીશ."

રસકે કહ્યું, "મહારાજ, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું; પણ રોજ મનુષ્યમાંસ આણવું ક્યાંથી?"

રાજા બોલ્યો, "અરે, તુરંગમાં પુષ્કળ કેદીઓને ફાંસી દેવામાં આવે છે. ત્યાંથી તું માંસ લાવતો રહે."

રાજાના હુકમ પ્રમાણે રસક કેદખાનામાંથી કોઈ ન જાણે એમ નરમાંસ લઈ આવતો; પણ ત્યાંના ગુનેગાર થોડા વખતમાં ખલાસ થયા. રાજાને તો નરમાંસનો એવો ચસકો લાગ્યો હતો કે એક દિવસ પણ તે ન મળે તો તેના જીવને ગભરામણ થતી.

એક દિવસ રસકે રાજાને કહ્યું, "આજથી હવે તુરંગમાંથી આપને રોજનું માંસ મળવાનો સંભવ નથી. તો આગળ શું કરવું?"

રાજા બોલ્યો, "રસક, આટલી બધી ચિન્તા કરવાનું કશું કારણ નથી. સંધ્યાકાળે ચોઘડિયાં શરૂ થયા પછી તું એકાદ નાનકડી ગલીમાં જઈ ભરાઈ બેસ અને ત્યાં એકાદ લઠ્ઠ પુરુષ કે સ્ત્રી મળે એટલે તેને મારીને માંસ લઈ આવવાનું ચાલુ કર."

ત્યારથી રસકે રાજાજ્ઞા પ્રમાણે રાત્રે માણસોને મારી રાજાને તૃપ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ રસકના આ કૃત્યથી શહેરમાં એકદમ હાહાકાર મચી રહ્યો. કોઈ કહે, 'ગઈ રાત્રે

મારો ભાઈ માર્યો ગયો,' તો કોઈ કહે, 'મારી બહેન મારી ગઈ.' કોઈ કહે, 'કોઈ વાઘ શહેરમાં આવતો હોવો જોઈએ,' તો બીજો કહે, 'આ કામ સિંહનું હશે!' છેવટે કેટલાક વિચારવંત માણસોએ રસ્તામાં પડેલાં મુડદાં તપાસી જોયાં અને તેમના અંગ પર જણાતા જખમો પરથી એવું અનુમાન કર્યું કે, આ કામ વાઘનું કે સિંહનું નહિ પણ કોઈ નરમાંસ-ભક્ષક ચોરનું જ હોવું જોઈએ.

બીજે દિવસે બધા નાગરિકો રાજમહેલ સામે ભેગા થયા અને આ ચોરને પકડી ઠાર મારવાની રાજાને અરજ કરી.

રાજા બોલ્યો, "હું ચોરને કેમ પકડી શકીશ? હું કાંઈ નગરરક્ષણનું કામ કરતો નથી!"

લોકોને રાજાના બોલ સાંભળીને બહુ માઠું લાગ્યું. રાજા પોતાની પ્રજાની લેવી ઘટે એટલી સંભાળ લેતો નથી એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું.

પછી તે સઘળા લોકો કાલહસ્તી નામનો રાજાનો સેનાપતિ હતો તેની પાસે ગયા અને પોતાની ફરિયાદ તેની આગળ રજૂ કરી. તેણે ચોરીની તાબડતોબ તપાસ કરવામાં આવશે એવું વચન આપી તેમને શાંત પાડ્યા. કાલહસ્તી મોટો ટેકીલો માણસ હતો. તેથી તેના વચનથી નાગરિકોને ધીરજ આવી અને તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા.

કાલહસ્તીએ તે જ દિવસે રાત્રે પોતાના છૂપા જાસૂસ આખા શહેરમાં પાથરી દીધા. તેમણે રસકને એક માણસનું ખૂન કરી તેનું માંસ ટોપલીમાં ભરીને જતાં પકડ્યો અને તાબડતોબ પોતાના ઉપરી સામે લઈ જઈ ઊભો કર્યો.

કાલહસ્તીએ પૂછ્યું, "અરે રસક! તું તો રાજાનો માનીતો રસોઇયો છે ને તેં આ શો ગજબ કરવા માંડ્યો છે?"

રસકે જવાબ આપ્યો, "સેનાપતિ મહારાજ, હું મારા પેટનો ખાડો પૂરવા સારુ કે કુટુંબના પોષણ સારુ આ કામ

કરતો નથી. મહારાજાધિરાજના હુકમથી મારે આ કામ કરવું પડે છે. મારા માલિકથી એક દિવસ પણ નરમાંસ સિવાય અન્ન ખવાતું નથી."

સેનાપતિએ કહ્યું, "રસક, આવતી કાલે હું તને લઈને રાજમહેલમાં આવીશ. ત્યાં રાજા સામે આ વાત તારે કહેવી પડશે."

બીજે દિવસે સવારે રસકને લઈ કાલહસ્તી રાજમહેલમાં ગયો, અને રાજાને કહ્યું, "મહારાજ, આ રસકને મોકલીને આપ નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષોનાં ખૂન કરાવો છો એ વાત સાચી છે?"

રાજાએ કહ્યું, "રસકે જે કહ્યું છે તે સાચું છે. મારે માટે તે આ કામ કરે છે."

રાજા પોતાના રસોઇયાને મોકલીને લોકોનાં ખૂન કરાવે છે અને તેમનું માંસ ખાય છે, એ બાતમી સવાર થતાં પહેલાં જ આખી રાજધાનીમાં ફેલાઈ ગઈ. સેનાપતિ રસકને લઈ બહાર આવ્યો તે જ વખતે બહારની બાજુએ, પોતાના રાજ્યની શી વ્યવસ્થા કરવી એનો વિચાર કરવાને, મુખ્ય નાગરિકોની મોટી સભા ભરાઈ હતી. સેનાપતિએ રાજા સાથે અનેક દલીલો કરી નરમાંસમાંથી નિવૃત્ત થવાનો પુષ્કળ ઉપદેશ કર્યો; પણ રાજાના અંતઃકરણ ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ.

તે બોલ્યો, "સેનાપતિ, તું બીજી કોઈ પણ વાત કહે તો તે કબૂલ કરવાને હું તૈયાર છું; પણ નરમાંસ છોડી દેવું એ મારાથી પ્રાણાન્તે પણ થવાનું નથી!"

સેનાપતિએ રાજાનો નિશ્ચય બહાર ભેગા થયેલા નાગરિકોને જણાવ્યો. તેઓ બોલ્યા, "સેનાપતિ મહારાજ, આ નરમાંસભક્ષક ચોરનું મન ફેરવવાનો પ્રયત્ન તમે શા માટે

કરો છો ? તેને આ જ ઘડીએ આ રાજમાંથી બહાર કાઢી મૂકો, નહિ તો અહીં એની માઠી દશા થશે ! ”

ફરી સેનાપતિ રાજા પાસે જઈ બોલ્યો, “મહારાજ, આપના આ અમાનુષ કૃત્યથી સર્વ નાગરિકો ખૂબ ખળભળી ઊઠ્યા છે. આપને જો નરમાંસ છોડવું શક્ય ન હોય, તો આ ક્ષણે જ આપ નીકળી જાઓ એ સારું ! આપ હવે અહીં રહેશો તો સર્વ નાગરિકો મારી પણ ઉપરવટ થઈને અહીં ને અહીં જ આપને ઠાર કરશે ! ”

બ્રહ્મદત્ત ખૂબ ગભરાયો અને સેનાપતિને કહેવા લાગ્યો, “હું હમણાં ને હમણાં જ ચાલ્યો જાઉં છું; પરન્તુ મારા રસકને માત્ર મારી સાથે આપો. મને મારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર અને મારો રસક મળશે એટલે પછી મારે આ રાજમહેલમાંની બીજી કશીયે સંપત્તિ નથી જોઈતી ! ”

સેનાપતિએ તે જ દિવસે રાજાને અને રસકને તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સહિત વારાણસી નગરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. બ્રહ્મદત્ત એક મોટા અરણ્યમાં પેઠો અને ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે રહેવાની જગા તૈયાર કરી. વડનું ઝાડ એવડું મોટું હતું કે પોતાનું રહેઠાણ તૈયાર કરવા માટે નીચેની જમીન સાફસૂફ કરવા ઉપરાંત બ્રહ્મદત્તને વિશેષ મહેનત કરવી પડી નહિ.

આ ઝાડથી થોડેક દૂર કાશી દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવાનો રસ્તો હતો. આ રસ્તે વટેમાર્ગુ અને બીજા વેપારીઓ પ્રવાસ કરતા. બ્રહ્મદત્ત કોઈ ઝાડની આડે સંતાઈ બેસે અને એ રસ્તે મુસાફર લોક જવા લાગે એટલે એમાંથી એકાદ લઠ્ઠ માણસને મારી અથવા જીવતો પકડી વડ તરફ ચાલતો થાય. અને ત્યાં રસક પોતાના ધણીએ આણેલો શિકાર લઈ પકવાન્ન તૈયાર કરી તેને ખવડાવે, એવો ક્રમ ચાલતો હતો.

બ્રહ્મદત્તની આખા ભરતખંડમાં ‘મનુષ્યભક્ષક ચોર’ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ થઈ. તે માર્ગે જનારા વટેમાર્ગુ અને

વેપારી બીવા લાગ્યા. છતાં અરણ્યમાંથી પસાર થવાને બીજો સગવડભરેલો રસ્તો ન હોવાથી નિરુપાયે જીવનું જોખમ ખેડીને પણ લોકો એ જ માર્ગે જતા.

એક દિવસ રસ્તામાં માણસનો શિકાર હાથ ન લાગવાથી બ્રહ્મદત્તે પોતાના રસકને મારી તેનું જ માંસ ખાધું અને ત્યારથી તે એકલો જ રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ તે રસ્તે જતો હતો. તેણે પોતાના રક્ષણ માટે પુષ્કળ ધન આપી પોતાની સાથે કેટલાક શૂરવીર સિપાઈઓ લીધા હતા. બ્રહ્મદત્તે તેના પર એકદમ તરાપ મારી ! 'હું મનુષ્યભક્ષક ચોર છું' એવી તેની ત્રાડ સાંભળતાંવેંત બ્રાહ્મણના સિપાઈઓના હાંજા ગગડી ગયા અને તેઓ ગર્ભગળિત થયા. બ્રહ્મદત્ત બ્રાહ્મણને ખાંધે નાખી પોતાના રહેઠાણ ભણી જવા લાગ્યો. પાછળથી તે શૂરા સિપાઈ એકબીજાને કહેવા લાગ્યા, "શી આપણી નામર્દાઈ! આપણે મોટી મોટી લડાઈઓ લડેલા યોદ્ધા તે એક ચોરને જોઈ ગભરાઈ ગયા એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું ? ચાલો આપણે તેનો પીછો પકડીએ ને તે બ્રાહ્મણને છોડવી લાવીએ." તેમણે બ્રહ્મદત્તનો કેડો લીધો. તેમને ભુલાવામાં નાખવા માટે આડે રસ્તે દોડતાં બ્રહ્મદત્તના પગમાં એક ખેરના ઝાડનું ઠૂંઠું વાગ્યું. તેણે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ નાંખી દઈ પોતાનો જીવ માંડ માંડ બચાવ્યો. સિપાઈઓને બ્રાહ્મણ મળ્યા પછી ચોર પકડવાની તેમની ઇચ્છા રહી નહિ. તેઓ બ્રાહ્મણને લઈ પાછા ફર્યા અને પોતાને રસ્તે પડ્યા.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત ખોડંગતો ખોડંગતો પોતાના રહેઠાણ પાસે આવ્યો અને તે વડ પર રહેનાર દેવતાની તેણે એવી બાધા રાખી કે, જો મારો આ જખમ જલદી રુઝાઈ જશે તો સો રાજપુત્રના લોહીથી હું તને સ્નાન કરાવીશ અને મોટો નરયજ્ઞ કરીશ.

સાત દિવસ સુધી પથારીમાં પડી રહેવાની ફરજ પડવાથી બ્રહ્મદત્તનો જખમ આપોઆપ રુઝાવા લાગ્યો : પણ હવે દેવતાના ઋણમાંથી મુક્ત શી રીતે થવું એ તેને સૂઝયું નહિ!

એક દિવસ તે પોતાના શિકાર માટે નીકળ્યો ત્યાં તેને એક યક્ષ મળ્યો. એ તેના પૂર્વજન્મનો સોબતી હતો. બ્રહ્મદત્તે પોતાની વાત તે યક્ષને કહી એટલે તે બોલ્યો, "મિત્ર, તું મારો આગલા ભવનો દોસ્ત છે. તું મારી સાથે આવતો હોય તો ચાલ, આપણે બેઉ એક જ ઠેકાણે રહીએ."

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "હું તારી સાથે આવત તો ખરો, પણ મારી એક બાધા છે તે પૂરી કર્યા વિના મારાથી આ જગા છોડાય એમ નથી."

યક્ષ બોલ્યો, "એવી તે તારી શી બાધા છે?"

બ્રહ્મદત્તે બનેલી વાત કહ્યા પછી યક્ષ બોલ્યો, "સો રાજકુમારોને પકડી આણવામાં હું તને મદદ કરત; પણ જરૂરના કામને લીધે મારે મારા નિવાસસ્થાન તરફ આજે ને આજ જવું જોઈએ. તોપણ હું તને એક મંત્ર શીખવું છું, તે મંત્રના સામર્થ્યથી ચાહે તે ઠેકાણે વાયુવેગે જઈ શકાશે."

બ્રહ્મદત્તે તે મંત્ર બરાબર મોઢે કર્યો. પછી યક્ષે તેને આલિંગન દીધું અને તેની વદાય લીધી.

તે દિવસથી ભરતખંડના રાજકુમારોને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્તે સપાટો ચલાવ્યો. દિવસમાં પાંચદસ રાજકુમારોને તે પકડી આણતો અને તેમની હથેળીમાં કાણું પાડી તેમાં દોરી પરોવી વડવાઈઓ સાથે બાંધી દેતો. આ પ્રમાણે એક અઠવાડિયામાં જ તેણે સો રાજકુમાર તે વડના ઝાડ નીચે ભેગા કર્યા. છતાં સુતસોમ રાજકુમારને નાનપણમાં તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારી પકડી આણ્યો નહિ.

બીજે દિવસે તેણે પકડી આણેલા રાજકુમારોને મારી મહાયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો; એટલે પેલી વટવૃક્ષવાસી દેવતા

પર તો મોટું સંકટ આવ્યું. તે મનમાં કહેવા લાગી, "આ ચોરના પગમાં ઠૂંઠું વાગ્યું ત્યારે એ કંઇક બગડી ગયો, કંઇક બાધાઓ રાખવા લાગ્યો એમ મને લાગ્યું હતું. એનો જખમ આપોઆપ રુઝાઈ ગયો. છતાં આજે એ મારે માટે સો રાજકુમારોને મારી યજ્ઞ કરવાને તૈયાર થયો છે! આ રાજકુમારોની હત્યાનું પાપ મારા ઉપર પાડવા આવે છે! પણ એને આ કર્મથી નિવૃત્ત કરવાનો મને ઉપાય સૂઝતો નથી. હું પ્રગટ થઈ આ વૃક્ષ પર રહેનારી દેવતા છું એમ કહું તોપણ એને મારા પર વિશ્વાસ આવશે નહિ. હવે ઇંદ્રલોકમાં જઈ આ વાત ઇંદ્રને જણાવું તો તે કદાચ આ ચોરને આ પાપકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી શકશે."

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે દેવતા એકદમ ઇંદ્રલોકમાં ગઈ અને ઇંદ્રને મળીને તેને આ સમાચાર જણાવ્યા. ઇંદ્રે તેને કહ્યું, "એ ચોરને ક્રૂર કર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં નથી. ઘોર પાપથી તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ એટલી તો મંદ થઈ ગઈ છે કે મને ઓળખવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી. આ પાપકર્મમાંથી તેને વાળવાનો એક જ ઉપાય મને સૂઝે છે; તે એ કે સુતસોમ રાજકુમારનો અને તેનો મેળાપ કરાવી આપવો. સુતસોમ પોતાના શીલતેજથી તેની પાપબુદ્ધિ બાળી નાંખશે અને પુણ્યબુદ્ધિ પ્રકાશિત કરશે."

ઇંદ્રનાં આ વચન સાંભળીને દેવતા તે જ ક્ષણે પોતાને સ્થાનકે આવી અને ભિક્ષુવેષે બ્રહ્મદત્ત પાસે ગઈ. બ્રહ્મદત્ત પોતાની તલવાર લઈ તેને મારવા ધસ્યો, પરંતુ તેનો કેડો તેનાથી લઈ શકાયો નહિ, ત્યારે તે બોલ્યો, "અરે ભિક્ષુ, મારાથી બીને આમ ભાગે છે શાને? તું જો ખરો સંન્યાસી હોય તો જિંદગીની તને આટલી બધી પરવા ન હોવી જોઈએ!"

ભિક્ષુવેષધારિણી દેવતા બોલી, "અરે ચોર, હું તો ન નાસતાં સ્થિર જ છું. પણ તારા પેલા પાપકર્મે કરીને તું

જ અસ્થિર છે. તું જ અહીંતહીં દોડતો જણાય છે!"

તે ભિક્ષુના આ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત જરા ખંચાયો અને બોલ્યો, "હું ભલે પાપી હોઉં, તોપણ મારું વચન હું પાળતો આવ્યો છું. મારી દેવતાની કરેલી માનતા પ્રમાણે આવતી કાલે હું સો રાજકુમારને મારી યજ્ઞ કરનાર છું."

ભિક્ષુ બોલ્યો, "આ બાબતમાંયે તેં લુચ્ચાઈ કરી છે! દેવતાને પોતાની પ્રિય વસ્તુનો બળિ આપવો એવો રિવાજ છે. પરંતુ તારા માનીતા સુતસોમને ટાળીને બાકીના રાજકુમારોનો તું બળિ આપે છે! આ તારા કૃત્યથી તારી દેવતા કદીયે પ્રસન્ન થવાની નથી!"

આમ બોલીને દેવતા ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગઈ.

બ્રહ્મદત્તને તે ભિક્ષુનું કહેવું ખરું લાગ્યું. ભિક્ષુવેષે પોતાની દેવતા જ પ્રગટ થઈ હોવી જોઈએ એમ એને શંકા આવી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, "મેં સુતસોમને મૂકી દીધો એ ઠીક કર્યું નહિ. દેવતાની તૃપ્તિ કરવા માટે સાચા ભક્તો પોતાના દીકરાનું પણ બળિદાન આપે છે! તો પછી સુતસોમે બાળપણમાં મારા પર થોડોઘણો ઉપકાર કર્યો હતો એમ કરીને એનું બળિદાન ન આપું, એ મારી દેવતાને પસંદ કેમ પડે?"

તે જ દિવસે સુતસોમને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્તે વિચાર કર્યો; પણ રાજમહેલમાંથી સુતસોમને પકડી અણાય એમ હતું નહિ. હવે શી યુક્તિ લડાવવી એની ચિંતા કરતો બ્રહ્મદત્ત બેઠો હતો તેવામાં તેનું લક્ષ આકાશમાંના તારા ભણી ગયું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં તેની ઠીક પહોંચ હોવાથી આકાશમાંના તારા ભણી જોતાં બીજે દિવસે સવારે પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ આવવાનો છે એ તેને સમજાયું. પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે રાજલોક પોતાના તળાવ પર કે નદી પર સ્નાનાર્થે જતા. સુતસોમ તળાવમાં સ્નાન માટે ઊતરે કે તરત જ તેને

પકડી આણવો એવો નિશ્ચય કરી, બ્રહ્મદત્ત પો ફાટતાં ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરની બહાર સુતસોમે પોતાને માટે બાંધેલા તળાવમાં એક કમલિની નીચે ભરાઈ બેઠો.

સુતસોમ યુવરાજ વિદ્યાનો અનન્ય ભક્ત છે એવી કીર્તિ સાંભળી તક્ષશિલા નગરીનો એક બ્રાહ્મણ પ્રાચીન કાળમાં કશ્યપ બુદ્ધે કહેલી ચાર ગાથા (શ્લોક) મોઢે કરી ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો. પુષ્યનક્ષત્રના યોગને આગલે દિવસે ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરની પાસેના ગામમાં તે આવી પહોંચ્યો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી અને થાક લાગેલો હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો, આજની રાત અહીં જ મુકામ કરી આવતી કાલે સવારે યુવરાજના દર્શને જવું.

સુતસોમ પુષ્યનક્ષત્રના યોગને સમયે સ્નાનાર્થે જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં આ બ્રાહ્મણનો ભેટો થયો. બ્રાહ્મણે હાથ ઊંચા કરી યુવરાજને આશીર્વાદ દીધો. સુતસોમ રથમાંથી નીચે ઊતર્યો અને બ્રાહ્મણ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે એની પૂછપરછ કરી.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, "મહારાજ, આપ વિદ્યાના અનન્ય ભક્ત છો એવી આપની કીર્તિ સાંભળી તક્ષશિલાથી હું અહીં સુધી ચાલતો આવ્યો છું. મેં મારી સાથે સો સો કાર્ષાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક આણ્યા છે, તે આપ સાંભળી લો અને આપને પસંદ પડે તો મને યોગ્ય પારિતોષિક આપજો."

સુતસોમ બોલ્યો, "હું હમણાં સ્નાન માટે જાઉં છું. પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ હોય ત્યારે સ્નાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેથી તમે હમણાં હું આવું ત્યાં સુધી હું કહું તે ઠેકાણે વિશ્રાન્તિ લો."

સુતસોમે પોતાના એક હજૂરિયાને બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી એક ઉત્તમ મહેલમાં તેની સઘળી વ્યવસ્થા કરી.

સુતસોમ પોતાના તળાવને કાંઠે આવી સ્નાનાર્થે તળાવમાં ઊતરે છે કે તરત નરભક્ષકે તેને પકડ્યો. સુતસોમને પીઠ પર નાખી તેના અંગરક્ષકોની પરવા ન કરતાં નરભક્ષક વાયુવેગે જવા લાગ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી તે સુતસોમને નીચે મૂકી ઊભો રહ્યો. ત્યાં નરભક્ષકે સુતસોમની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં જોયાં; તેણે સુતસોમને કહ્યું, "આ તું સુજ્ઞ માણસને ન છાજે એવું કૃત્ય કરે છે. સત્પુરુષો ગમે તેવો પ્રસંગ આવે છતાં શોક કરતા નથી. તને પણ અમે નાનપણમાં ધૈર્યશાળી સમજતા હતા. પણ આ પ્રસંગે તું શોકથી વ્યાકુળ થયેલો દેખાય છે! તારાં સગાંવહાલાંનું અથવા પુત્રપત્નીનું સ્મરણ થવાથી તને દુઃખ થાય છે કે શું?"

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, "હું મારે માટે, મારાં સ્ત્રીપુત્ર માટે કે સગાંવહાલાં માટે શોક કરતો નથી. પણ એક બ્રાહ્મણને, તારા શ્લોક સાંભળી લઈશ, એવું વચન આપી હું સ્નાન માટે આવ્યો અને મારું વચન પળાયું નહિ એનો મને અત્યંત ખેદ થાય છે. તું જો મને છોડી દે તો બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળીને અને એને યોગ્ય વિદાયગીરી આપીને હું પાછો આવું."

નરભક્ષક બોલ્યો, "આવી વાત પર ભરોસો રાખવા જેટલો હું મૂર્ખ નથી! મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટીને સુખરૂપ પોતાને ઠેકાણે પહોંચેલો માણસ ફરીને રાજીખુશીથી પોતાના શત્રુને તાબે જાય, એ સંભવિત પણ છે ખરું? હે કુરુશ્રેષ્ઠ, તું મારા હાથમાંથી છૂટતાંની સાથે તારા અન્તઃપુરમાં જઈ નાના પ્રકારની વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવા લાગીશ અને અતિ મધુર તથા પ્રિય જિંદગી બચ્યાનો તને હરખ થશે; અને પછી તું આવવા બેઠો છે મારી પાસે!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "હે નરભક્ષક, અસત્ય ભાષણનું પાપ વહોરીને જીવવા કરતાં હું ઘણી ખુશીથી મરણ સ્વીકારીશ.

જે કેવળ પોતાનો જીવ બચાવવા ખાતર જૂઠું બોલે છે તે શત્રુના પંજામાંથી કદાચ બચશે, પણ દુર્ગતિમાંથી કદી છૂટવાનો નથી. હે પુરુષાદ, ચંદ્ર અને સૂર્ય કદાચ પૃથ્વી પર પડશે અને સર્વ નદી કદાચ મૂળ ભણી વહેવા લાગશે, પણ મારા મોંમાંથી અસત્ય કદી નીકળનાર નથી! આટલું છતાં તને જો મારી પતીજ પડતી ન હોય તો આ મારી તરવારના સોગન ખાઈને હું કહું છું કે, બ્રાહ્મણના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ હું જલદી તારી પાસે આવીશ." નરભક્ષક મોટી મૂંઝવણમાં પડ્યો. ક્ષત્રિયો એકાએક ખાય નહિ એવા સોગન સુતસોમ ખાય છે, તો તેને છોડી દેવો કે નહિ એનો તેને વિચાર પડ્યો. છેવટે તે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે સુતસોમ નાસી જાય તોપણ હરકત નહિ, એક વાર એની પરીક્ષા તો લેવી. પછી તેણે સુતસોમને કહ્યું, "ક્ષત્રિયો એકાએક ખાય નહિ એવી જાતના તરવારના સોગન તેં ખાધા છે, તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને વિદાય કરીને તું પાછો આવશે જ. તારા વિના મારો યજ્ઞ પૂરો થવાનો નથી એ લક્ષમાં રાખજે."

સુતસોમ નરભક્ષકના હાથમાંથી છૂટીને ઠેઠ પોતાના મહેલમાં ગયો. તેને જોઈ સૌ લોકને આનંદ થયો. રાજપુત્ર ભારે ડહાપણથી નરભક્ષકના હાથમાંથી છૂટ્યો એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું. પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાના પરિજનના કહેવા તરફ ઝાઝું લક્ષ ન દેતાં, પહેલાં શ્લોક લઈ આવેલા બ્રાહ્મણની તપાસ કરી અને તેને તાબડતોબ બોલાવી તેને શ્લોક ગાઈ બતાવવા કહ્યું.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, "મહારાજ, મારા આ શ્લોક કસ્યપ બુદ્ધના મુખમાંથી નીકળેલા છે, તેથી તેનું સાદર શ્રવણ કરો."

सकिदेव सुतसोम सब्भि होति समागमो ।
सा नं संगति पालेति नासब्भि बहु संगमो ॥

सब्भिरेव समासेठ सब्भि कुब्बेथ संथवं ।
सतं सद्धम्ममञ्ञाय सेय्यो होति न पापियो ॥
जीरन्ति वे राजरथा सुचित्ता अथो सरीरंऽपि जरं उपेति ।
सतं च धम्मो न जरं उपेति सन्तो हवे सब्भि पवेदयंति ॥
नभं च दूरे पठवी च दूरे पारं समुद्दस्स तदाहु दूरे ।
ततो हवे दूरतरं वदन्ति सतं च धम्मो असतं च राजाऽति ॥

ભાવાર્થ: ૧. એક વાર જ સજ્જનનો સંગ થાય તોય તે માણસને તારીને પાર ઉતારે છે. દુર્જનનો સમાગમ હમેશનો હોય તોપણ તે નકામો છે.

૨. જે હમેશાં સાધુજનના સંગમાં રહે છે અને પ્રેમથી તેમની મૈત્રી કરી તેમનો ધર્મ સ્પષ્ટ જાણી લે છે તે માણસ સુખ પામે છે અને તેનું દુઃખ નાશ પામે છે.

૩. રાજાના ચિત્રવિચિત્ર રથો જીર્ણ થાય છે, માણસનાં શરીર સહેજમાં વૃદ્ધ બને છે, પણ સજ્જનોનો ધર્મ જૂનો થતો નથી એમ સજ્જન હમેશાં કહે છે.

૪. આકાશથી પૃથ્વી દૂર છે, અને સાગરનો કિનારો તો તેથીયે દૂર છે; હે રાજા! સજ્જનનો ધર્મ અસદ્ધર્મથી એથી પણ ઘણો દૂર છે.

આ બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળીને બોધિસત્ત્વ બહુ સંતોષ પામ્યો અને તેણે બ્રાહ્મણને એકદમ ચાર હજાર કાર્ષાપણ બક્ષિસ આપ્યા. આ ખબર કૌરવ્ય રાજાને મળી ત્યારે તે બોધિસત્ત્વ પર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો, “અરે સુતસોમ! શ્લોક દીઠ પાંચ, પચાસ કે સો કાર્ષાપણ આપ્યા એટલે હદ આવી. તેં એકદમ એક શ્લોકના એક હજાર કાર્ષાપણ આપ્યા એ શું કહેવાય?”

સુતસોમ બોલ્યો, “મહારાજ! વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થાય એ જ મારો હેતુ છે. સાધુસન્તનાં બોધવચન સાંભળતાં હું કદીયે ધરાતો નથી. મારા દાસ પાસેથી પણ હિતોપદેશ સાંભળવાને હું તૈયાર રહું છું, તો આટલે દૂરથી મુદ્દામ આવેલા બ્રાહ્મણને

હું વિમુખ કેમ કાઢું ? મેં તેનો ઉપદેશ સાંભળી લીધો એટલે તેની યોગ્ય વિદાયગીરી કરવી ઘટે. આપ કહો છો તેમ પાંચ, પચાસ કે સો કાર્ષાપણુ આપું તો તે એના વાટખરચ માટે પણુ પૂરતા ન થાય. હવે પૈસાનો દુરુપયોગ કરવા માટે આપને મારા પર ગુસ્સે થવાનું કારણુ નથી. હવે પછી મારે હાથે આવો અપવ્યય થવાનો નથી. મેં નરભક્ષકને આપેલા વચન પ્રમાણે હું તેની પાસે જાઉં છું. ત્યાંથી જીવતા આવવાની આશા જ નથી !"

કૌરવ્ય રાજા ચકિત થઈ બોલ્યો, "આ તું ગમે તેમ શું બોલે છે ? એક વાર તું એ દુષ્ટના હાથમાંથી છૂટી આવ્યો અને ફરી તેના મોંમાં જઈ પડે છે, એ કેવું ?"

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, "મહારાજ, એ ભલે અત્યંત ક્રૂર હોય તોપણુ એણે મારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. બ્રાહ્મણુના ઋણુમાંથી મુક્ત થવાની એણે મને તક આપી એ તેનો ઉપકાર હું કેમ ભૂલું ? તેનો વિશ્વાસઘાત કરું તો મારા જેવો નીચ અને કૃતઘ્ની કોણુ ?"

સુતસોમ આગ્રહ કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈ, નરભક્ષક બ્રહ્મદત્તની તપાસ કરતો તે જે ઠેકાણે રહેતો હતો તે વડના ઝાડ નીચે ગયો. બ્રહ્મદત્ત મોટો વિશાળ હોમકુંડ સળગાવી મહાનરયજ્ઞની તૈયારી કરવામાં રોકાયો હતો. સુતસોમને જોઈ તેને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. એકીટસે તેની સામે જોઈ રહ્યો.

સુતસોમે પાસે જઈ તેને કહ્યું. "હે નરભક્ષક ! હું બ્રાહ્મણુને આપેલું વચન પાળીને આવ્યો છું. હવે તું મને મારી યજ્ઞ કર અથવા મારું માંસ ખા. તને ગમે તે કર !"

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "હોમકુંડ હમણાં જ સળગાવ્યો છે, અને તું કંઈ ભાગી જવાનો નથી; પરંતુ તેં બ્રાહ્મણુ પાસે

જે શ્લોક સાંભળ્યા તે સાંભળવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે, માટે તારી તે બહુમૂલી ગાથાઓ (શ્લોકો) મને ગાઈ બતાવ."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "જિહ્વાલંપટ થઈ તેં તારું રાજ્ય ગુમાવ્યું છે! પછી તારે આ ધાર્મિક ગાથાઓનો ઉપયોગ શો? અત્યંત ક્રૂર કર્મો કરનાર અને લોહીથી ખરડાયેલા હાથવાળા તારા જેવા અધાર્મિક મનુષ્યને સત્ય ક્યાંથી જડે? અને જેની પાસે સત્ય નથી તેને વળી સુભાષિતની ઇચ્છા કેવી?"

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "હું નરમાંસ ખાઉં છું એ જ એક મારો મોટો ગુનો છે અને તેથી જ તું મને અધાર્મિક કહે છે. પરંતુ હું તને પૂછું છું કે, મૃગયા રમવા જઈ ગરીબ બિચારાં પશુઓને મારીને ખાવાં અને માણસોને મારીને ખાવાં એમાં ભેદ શો?"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "બ્રહ્મદત્ત, પાંચ નખવાળાં પાંચ જ પ્રાણી ક્ષત્રિયે ભક્ષણ કરવાં એવી શાસ્ત્રની અનુજ્ઞા છે; પણ તારું આ કર્મ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોવાથી તું અધાર્મિક ઠરે છે."

બ્રહ્મદત્તે આ સંવાદ એટલેથી જ છોડી દીધો, કારણ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવાની તેનામાં હિંમત ન હતી. તેણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું, "હું અધાર્મિક છું કે ધાર્મિક છું એ વિષે મારે વાદ નથી કરવો. પણ તું પાછો કેમ આવ્યો એ મને કહે. મને લાગે છે કે તું ક્ષત્રિયનીતિ ભૂલી ગયો; નહિ તો શત્રુના હાથમાંથી જેમ તેમ કરીને છૂટ્યા પછી ફરી રાજીખુશીથી તું મારી પાસે આવ્યો ન હોત!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "રાજનીતિ કરતાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. સત્ય જેવી બીજી નીતિ આ જગતમાં નથી. તે સત્યનો ભંગ ન થાય માટે હું રાજીખુશીથી આ ઠેકાણે આવ્યો છું."

બ્રહ્મદત્ત કહે, "રાજમહેલમાં ખટરસ અન્નનું ભોજન કરવાનું અને શૃંગારરસનું આકંઠ પાન કરવાનું મળે છે, તે છોડી સત્યનું પૂછડું પકડી બેસવું એ કેવળ મૂર્ખતા છે!"

બોધિસત્ત્વ કહે, "આ જગતમાં સત્ય જેવો બીજો મધુર રસ નથી. સત્યરસનો જેણે આસ્વાદ લીધો છે, તે જ સાધુસંત સંસારસમુદ્ર તરી જવાને સમર્થ થાય છે."

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "પરંતુ જીવિતભય સૌથી મોટો છે ને! પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવાને જૂઠું બોલવું એવું રાજનીતિનું વચન છે. છતાં તું તારી જિંદગી વિષે સાવ બેફિકર દેખાય છે એનું કારણ શું?"

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, "મેં આજ સુધીમાં અનેક લોકો પર ઉપકાર કર્યો છે, અનેક શુભ કર્મો કર્યાં છે, માબાપની સેવા કરી છે, આપ્તજનોને મદદ કરી છે, ટૂંકામાં કહું તો એક ગૃહસ્થનાં જે કર્તવ્ય છે તેમાં મેં ચૂક પડવા દીધી નથી. એટલે હવે મને પશ્ચાત્તાપ થવાનું કશું કારણ રહ્યું નથી; બેશક, મરણભયથી હું મુક્ત છું એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી."

બ્રહ્મદત્તને બોધિસત્ત્વનાં વચનથી ખૂબ સંતોષ થયો. આવા મહાન પુરુષને મારી યજ્ઞ કરવો એ ભરતખંડને ઘણી જ મોટી હાનિ કરવા બરાબર છે એવી એની પાકી ખાતરી થઈ. તે બોલ્યો, "તારા જેવા સત્યપુરુષને મારી યજ્ઞ કરવા કરતાં હળાહળ વિષ ખાઈને મરી જવું એ જ બહેતર! પણ તારી ગાથા તો મને કહે. હું અનધિકારી હઈશ તોપણ તારા જેવા સાધુપુરુષ પાસેથી તે સાંભળીશ એટલે એનો અર્થ મને સમજાશે."

તેનો આગ્રહ જોઈ બ્રાહ્મણ પાસેથી સાંભળેલી ચારે ગાથાઓ સુતસોમે તેને ગાઈ બતાવી; એટલે તે બોધિસત્ત્વને કહેવા લાગ્યો, "હે નરશ્રેષ્ઠ! આ તારી અર્થપૂર્ણ સુંદર ગાથાઓ સાંભળી મને બહુ આનંદ થયો છે. આ ચાર ગાથા બદલ હું ઘણા સંતોષથી તને ચાર વર આપું છું."

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, "હે બ્રહ્મદત્ત! પોતાનું હિતાહિત ન જાણતાં કેવળ જિહ્વાલૌલ્યથી તું કુકર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તારામાં વર દેવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય? ધાર કે મેં તારી પાસે વર માગ્યો અને તેં તારા સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ આપું એમ કહ્યું તો પછી એવે વખતે ટંટા સિવાય બીજું શું પરિણામ આવે? અને કયો શાણો પુરુષ તારા જેવા માણસ સાથે જાણીબૂજીને ટંટો ઊભો કરે?"

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "હે કુરુશ્રેષ્ઠ! શંકા સાવ છોડી દે. મારા વચનનો ભંગ હું કદીયે કરનાર નથી. પ્રાણ જતાંયે તારા માગેલા વર આપ્યા સિવાય હું નહિ રહું."

આ પ્રમાણે બ્રહ્મદત્તે વર માગવાનો ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે બોધિસત્ત્વે તેને કહ્યું, "ઠીક છે; પહેલો વર હું એ માગું છું કે તને સો વર્ષ સુધી નીરોગી અને સુખી જોવાને હું સમર્થ થાઉં."

આ સાંભળીને બ્રહ્મદત્તને ખૂબ આનંદ થયો. આ અલૌકિક પુરુષ વર માગે છે તેમાં પણ બીજાના જ કલ્યાણ ભણી અધિક લક્ષ રાખે છે, એ જોઈને તેણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું, "આ વર મેં તને આપ્યો છે. હવે બીજો માગ."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "આ જે રાજકુમાર તેં પકડી આણ્યા છે તેમને જીવિતદાન આપ, એ હું બીજો વર માગું છું."

બ્રહ્મદત્તે એ વર પણ ઘણા સંતોષથી આપ્યો. પછી બોધિસત્ત્વે એ સૌ રાજકુમારોને મુક્ત કરી પોતપોતાની રાજધાનીમાં પહોંચાડવા એવો ત્રીજો વર માગ્યો.

બ્રહ્મદત્તે ઘણા આનંદથી તે વર પણ આપ્યો અને બોધિસત્ત્વને ચોથો વર માગવા કહ્યું.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "જે કૃત્યથી તારા રાષ્ટ્રને ઉપદ્રવ થયો અને ઇતર રાષ્ટ્રના લોકોને પણ જેનાથી અત્યંત સંતાપ

થયો તે નરમાંસભક્ષણનું કર્મ તારે છોડી દેવું એ હું ચોથો વર માગું છું."

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, "આને બદલે તું બીજો કોઈ પણ વર માગ. જે નરમાંસને માટે મેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તે ખાવાનું છોડવું મારાથી શી રીતે બની શકે?"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે તું વર આપવાની ભાંજગડમાં પડીશ નહિ! કારણ, હું વર માગીશ તે તારાથી અપાશે નહિ, અને તેથી વિનાકારણ માત્ર ટંટો ઊભો થશે."

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત શરમાયો અને બોલ્યો, "મનુષ્યમાંસ જેટલી મને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રિય નથી. છતાં મારે મનુષ્યમાંસભક્ષણ છોડવું એવી જ જો તારી હઠ હોય તો તે વર પણ હું તને આપું છું."

બોધિસત્ત્વે પોતે જઈ વડવાઈઓને બાંધેલા રાજકુમારોને કહ્યું, "હું તમને છોડવવા માટે અહીં આવ્યો છું. પણ તમને છોડી દેતાં પહેલાં તમારે કલ્માષપાદે* અમને ત્રાસ આપ્યો, અમારી હથેળીઓ વીંધી એમાં કાણાં પાડી અમને અહીં બાંધી મૂક્યા, એમ કરીને એના પર વેર વાળવાનો વિચાર મનમાં આણવો ન જોઈએ. એનો કોઈ પ્રકારે બદલો લઈશું નહિ એવી જો તમે પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો હું તમને છોડી દઉં."

રાજકુમારોએ બ્રહ્મદત્ત પર વેર વાળીશું નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલું જ નહિ પણ અમે તેના પર પોતાનાં માબાપના જેટલો જ પ્રેમ રાખીશું એવું વચન આપ્યું. પછી બોધિસત્ત્વે એ સૌને છૂટા કરીને પોતપોતાને ઠેકાણે મોકલ્યા અને પોતે કલ્માષપાદને લઈને વારાણસી નગરીમાં ગયો.

---

* બ્રહ્મદત્તના પગમાં ખેરનું ઠૂંઠું વાગી જખમ થવાથી સુતસોમે અહીં તેને કલ્માષપાદ કહ્યો હશે.

ત્યાં કલ્માષપાદનો તરુણ પુત્ર સેનાપતિ કાલહસ્તીની મદદથી રાજ્ય કરતો હતો. તે બંનેને બોધિસત્ત્વે શિખામણના બે બોલ કહીને કલ્માષપાદનું પાલન કરવાને એમનાં મન મનાવ્યાં.

બ્રહ્મદત્તે નરમાંસ તજી દીધું છે અને હવેથી સદ્ધર્મથી ચાલવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે વગેરે સમાચાર સાંભળી તેના પુત્રને અને સેનાપતિને ખૂબ સંતોષ થયો. તેમણે બ્રહ્મદત્તને રાજમહેલમાં આણ્યો અને સૌ નાગરિકો સમક્ષ બોધિસત્ત્વનું ભારે સન્માન કર્યું. બોધિસત્ત્વ એક મહિનો વારાણસીમાં રહ્યો અને બ્રહ્મદત્ત પાપકર્મથી પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થયો છે એવી ખાતરી થયા પછી પોતાને દેશ પાછો ગયો.

બોધિસત્ત્વે પોતાના સત્યાચરણના બળે કરીને કલ્માષપાદનું દમન કરી તેને સન્માર્ગે ચડાવ્યો, એ વાત આખા ભરતખંડમાં ફેલાઈ. બોધિસત્ત્વ ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો ત્યાં કૌરવ્ય રાજાએ અને સૌ નાગરિકોએ સાત દિવસ સુધી ઉત્સવ કરી તેનું ભારે સન્માન કર્યું. દૂર દૂરના દેશોમાંથી સુતસોમ રાજકુમારને મળવાને અનેક ભાવિક લોક આવવા લાગ્યા.

બ્રહ્મદત્તે જે વડના ઝાડ તળે વાસ કર્યો હતો ત્યાં આગળ બોધિસત્ત્વે એક નાનકડું શહેર વસાવ્યું. કલ્માષપાદનું ત્યાં દમન કરવામાં આવ્યું હતું એટલે લોકો તે શહેરને કલ્માષદમ્ય કહેવા લાગ્યા.

આ જન્મે બોધિસત્ત્વે પોતાનું વચન પાળીને સત્ય પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

બુદ્ધલીલા

ભાગ ૨જો

બુદ્ધચરિત્ર

૧

જન્મ અને બાળપણ

[નિદાનકથા—જાતક અટ્ઠકથા]

દીપંકર બુદ્ધ પછી ભિન્ન ભિન્ન કલ્પોમાં કૌંડિન્યાદિક તેવીસ બુદ્ધ થયા. એ સઘળાની કારકિર્દીમાં આપણો બોધિસત્ત્વ દસ પારમિતાઓમાંથી કોઈ એક પારમિતા પૂર્ણ કરવામાં રોકાયો હતો. આ પારમિતા પૂર્ણ કરવા માટે બોધિસત્ત્વે અનેક જન્મ ધારણ કર્યા અને તે પૂર્ણ થયા પછી છેવટને જન્મે તે તુષિત નામના દેવલોકમાં જન્મ્યો.

આ વેળાએ ભૂતળ પર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એવી સર્વ દેવોને તાલાવેલી લાગી રહી હતી. અનેક ચક્રવાલમાંથી દેવો એકઠા થયા અને બોધિસત્ત્વને મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેમણે કહ્યું, "હે મિત્ર! તેં જે આજ સુધી દસ દસ પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો, એ પારમિતાને તેં જે પૂર્ણતાએ પહોંચાડી, તે જગતમાં અઢળક સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી નહિ; ઇંદ્રપદ કે બ્રહ્મપદ મેળવવાની લાલસાથી નહિ; પણ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લઈને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું અને તે દ્વારા દેવમનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવો, એ હેતુથી અનેક જન્મ લઈને તેં દસે પારમિતામાં પારંગતતા સંપાદન કરી છે. હવે બુદ્ધ થવાનો સમય નજીક આવ્યો છે, માટે નંદનવનનાં સુખમાં ન રમતાં મનુષ્યલોકનાં દુઃખ ભોગવવાને તૈયાર થા!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "મિત્રો, મેં આજ સુધીમાં સઘળી પ્રાણીયોનિમાં જન્મ લઈ અનેક દુઃખ સહન કર્યાં છે. લોકોદ્ધાર માટે દુઃખ સહન કરવામાં મને જેટલો આનંદ આવે

છે તેટલો તો આ તુષિતભવનના નંદનવનમાં પણ મળતો નથી! પરંતુ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેતા પહેલાં મારે કેટલીક વાતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. મારો શો નિશ્ચય થાય છે તે હું થોડા જ વખતમાં તમને જણાવીશ."

સૌ દેવો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા પછી બોધિસત્ત્વ તુષિતભવનના નંદનવનમાં એકાંત સ્થળે બેસી વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, "મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને માટે અત્યારનો વખત યોગ્ય જણાય છે. જે વખતે મનુષ્યનું આયુષ્ય હજારો વર્ષનું હોય છે તે વખતે તેને જન્મજરાદિ દુઃખોનું પૂરું ભાન નથી હોતું; પણ હવે મનુષ્યના આયુષ્યની અવધ સો વર્ષની છે, તેથી સદ્ધર્મપ્રસાર માટે આ જ સમય મને યોગ્ય લાગે છે; પણ આ વિશાળ અવનીતલ ઉપર કયા ખંડમાં જન્મ લેવો? વિચાર કર્યા પછી અંતે મને લાગે છે કે ભરતખંડ જ બુદ્ધોત્પત્તિને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. આ ભરતખંડમાં વિન્ધ્ય અને હિમાલય એ પર્વતોની વચ્ચેના પ્રદેશમાં — મધ્યદેશમાં — પ્રાચીન કાળમાં મોટા સાધુસંત ઉત્પન્ન થયા છે; પણ આ દેશમાંયે સદ્ધર્મનો પ્રસાર કરવા સારુ મારે ઉત્તમ કુળમાં જ જન્મ લેવો જોઈએ. આ હિમાલયની તળેટીમાં રહેનાર શાકયરાજા બહુ સ્વાભિમાની છે. પ્રસિદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ રાજા એમના પૂર્વજ હોવાથી જગતમાં એમના કુળની ભારે પ્રતિષ્ઠા છે. તેથી આ જ કુળમાં છેવટનો જન્મ લેવો મારે માટે યોગ્ય છે. હવે કઈ માને પેટે જન્મ લેવો એ ઠરાવવાની પંચાત રહી નથી. શુદ્ધોદન રાજાની સાધ્વી સ્ત્રી મારી માતા થવાને યોગ્ય છે. માટે દેવોએ કરેલી વિનંતિને માન આપવામાં મારે હવે ઢીલ કરવાનું કારણ રહ્યું નથી."

બોધિસત્ત્વે શાકય કુળમાં શુદ્ધોદન રાજાની પત્નીને પેટે જન્મ લેવાનો પોતાનો નિશ્ચય દેવોને જણાવ્યો. જે દેવોની આયુષ્યમર્યાદા પૂરી થઈ હતી તેમણે પણ બુદ્ધના શિષ્ય થવાની

સંધિ જવા ન દેવી, એવા વિચારથી મધ્યદેશમાં જન્મ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

આષાઢી પૂર્ણિમા પહેલાં સાત દિવસ પર કપિલવસ્તુ નગરમાં એક મોટો ઉત્સવ શરૂ થતો. તે ઉત્સવ સાત દિવસ ચાલી પૂર્ણિમાને દિવસે સમાપ્ત થતો. માયાદેવી સાત દિવસ સુધી ચન્દનપુષ્પથી શરીર શણગારી અતિ આનન્દથી ઉત્સવમાં ભાગ લેતી; પણ પોતાના નિયમને અનુસરીને તેણે દારૂને કદીયે સ્પર્શ કર્યો ન હતો. બીજાં ક્ષત્રિય સ્ત્રીપુરુષો એ કાળના રિવાજ મુજબ એ ઉત્સવમાં મદ્યપાન કરતાં, પણ માયાદેવી સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી અલિપ્ત રહેતી.

એક વરસ પૂર્ણિમાને દિવસે માયાદેવીએ આંધળાં પાંગળાં વગેરે અનાથ માણસોને અને શ્રમણ–બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દીધાં અને રાત્રે ઘણો વખત ધર્મશ્રવણમાં ગાળી સૂઈ ગઈ.

એ રાત્રે તેણે નીચે પ્રમાણેનું એક સ્વપ્ન જોયું:

ચારે દિશાના રક્ષક દેવો તેને ઊંચકીને હિમાલય પર લઈ ગયા અને ત્યાં રમણીય જગામાં એક ભવ્ય શાલવૃક્ષની નીચે મૂકી દીધી. પછી એ ચારે દેવોની સ્ત્રીઓએ આવીને માયાદેવીને દિવ્ય ગન્ધોદકથી સ્નાન કરાવ્યું અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી તેને શણગારી એક કનકવિમાનમાં ઉત્તમ પલંગ પર પૂર્વમાં માથું કરીને સુવાડી. પછી એક ધોળો હાથી પાસેના સુવર્ણપર્વત પરથી નીચે ઊતરી માયાદેવી સૂતી હતી તે જગાએ આવ્યો અને પોતાની રૂપેરી રંગની સૂંઢમાં એક શ્વેત કમળ ઘાલી તેણે માયાદેવીની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અને માયાદેવીની જમણી કૂખમાં થઈને ધીરે રહીને તેના પેટમાં પેઠો!

બીજે દિવસે સવારે માયાદેવીએ પ્રફુલ્લિત વદને પોતાનું સ્વપ્ન શુદ્ધોદન રાજાને જણાવ્યું. રાજાએ પોતાના રાજ્યના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવી સભામાં તેમને આ સ્વપ્નનો અર્થ પૂછ્યો.

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, "મહારાજ, આ સ્વપ્ન અત્યન્ત શુભસૂચક છે. રાણીને પેટે એક મહાન સત્પુરુષ જન્મવાનો છે. એ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી રાજા થશે; સંન્યાસી થશે તો બુદ્ધ થઈને જગતનું અજ્ઞાન દૂર કરશે."

રાજાએ બ્રાહ્મણોનું કહેવું સાંભળી સન્તુષ્ટ ચિત્તે તેમનું ભારે સન્માન કર્યું અને તે દિવસથી પોતાની પત્નીની તે વિશેષ સંભાળ લેવા લાગ્યો.

માયાદેવીની ઇચ્છાઓ કંઈ વિશેષ નહોતી. પ્રાણીમાત્રને માટે તેના અંતઃકરણમાં પહેલીથી જ દયા ભરેલી હતી. બોધિસત્ત્વ ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારથી તો એ દયા વૃદ્ધિ જ પામતી ગઈ. માયાદેવીના મનમાંથી વિષયવાસના નિર્મૂળ થઈ ગઈ. શુદ્ધોદન રાજા પર તેને ઘણો જ પ્રેમ હતો, અને તે આ સ્થિતિમાં ખૂબ વધ્યો. પરંતુ પહેલાં એ પ્રેમમાં વિષયવાસના ભળેલી હતી તે આ અભિનવ પ્રેમમાં રહી નહિ. આ પ્રમાણે માયાદેવીને નવ માસ પૂરા થયા.

એક દિવસ માયાદેવીએ શુદ્ધોદન રાજાને કહ્યું, "મહારાજ, મને પિયર જવાનું મન થયું છે. માટે મને તાકીદે મારી માને ઘેર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરો."

શુદ્ધોદન રાજાએ આ નવ મહિનામાં પોતાની સ્ત્રીનું મન કદી પણ દૂભવ્યું નહોતું. તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને તે નિરંતર તત્પર રહેતો. તેણે તાબડતોબ એક હજાર માણસનું લશ્કર સાથે આપીને દેવદહ શહેરમાં માયાદેવીનો પિતા રહેતો હતો ત્યાં એને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. કપિલવસ્તુથી માંડીને દેવદહ સુધીનો આખો રસ્તો સાફસૂફ કરાવીને માયાદેવીને એક સુંદર પાલખીમાં બેસાડી રવાના કરવામાં આવી.

કપિલવસ્તુ અને દેવદહ એ બે શહેરની વચ્ચે લુંબિની નામનું એક સુંદર ઉદ્યાન હતું. કપિલવસ્તુના શાક્ય અને દેવદહના કોલિય એમણે પોતાની સરહદ પર બંનેના વિહાર

માટે આ ઉદ્યાન તૈયાર કર્યું હતું. માયાદેવી કપિલવસ્તુથી નીકળી આ ઉદ્યાન પાસે આવી ત્યાં તેને ઉદ્યાનમાં થોડો વખત વિસામો લેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી. તેના હુકમ પ્રમાણે તેની પાલખી ઉદ્યાનમાં લઈ જવામાં આવી. તે નીચે ઊતરી અને આમતેમ ફરવા લાગી. એ ઉદ્યાનમાં એક અત્યંત સુંદર શાલવૃક્ષ તે વખતે નીચેથી ઉપર સુધી એકસરખું ફૂલથી છવાઈ ગયેલું હતું. માયાદેવી એ વૃક્ષ તળે જઈને ઊભી રહી ત્યાં જ એક ડાળી વાંકી વળીને તેના હાથમાં આવી. એટલામાં તેને ગર્ભવેદના થવા લાગી. તેના દાસીમંડળે ચારે બાજુ પડદો બાંધી માયાદેવીને અંદર રાખી. ત્યાં જ આપણા બોધિસત્ત્વનો જન્મ થયો.

તે ઘડીએ બ્રહ્મલોકમાંથી ચાર બ્રહ્મદેવ* ત્યાં આવ્યા અને માયાદેવીને કહેવા લાગ્યા, "દેવિ, તારો આ પુત્ર જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આવા પુત્રને જન્મ આપ્યાનો તને ભારે આનંદ થવો જોઈએ."

બોધિસત્ત્વ ઇતર પ્રાણીઓ પ્રમાણે ગર્ભમળથી ખરડાયેલો જન્મ્યો નહોતો. રેશમી વસ્ત્ર પર મૂકેલા ઊંચા પાણીદાર મોતી જેવો તે નિર્મળ હતો. છતાં પણ તેનું સન્માન કરવા સારુ આકાશમાંથી બે ઉદકધારાઓ નીચે આવી અને તેમણે બોધિસત્ત્વ અને માયાદેવીનાં શરીર પખાળી નાખ્યાં.

બુદ્ધનો જન્મ થતાં વાર જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ વરતી રહ્યો. મૂંગાઓને વાચા ફૂટી; આંધળા દિવ્ય રૂપ સુધ્ધાં દેખવા લાગ્યા; પાંગળા સડસડાટ ચાલવા લાગ્યા; વાયુ મંજુલ વાવા લાગ્યો; સમુદ્રનું પાણી પણ મીઠું થઈ ગયું; વ્યાઘ્રાદિ હિંસ્ર પશુઓએ પોતાની ક્રૂરતા તજી દીધી; એ રીતે બીજા પણ પુષ્કળ ચમત્કાર થયા!

---

* બ્રહ્મલોકમાં અસંખ્ય બ્રહ્મદેવ છે એવી કલ્પના હતી.

શુદ્ધોદન રાજાને પુત્રજન્મની ખબર મળતાંવેંત તેણે મોટા ઠાઠમાઠથી માયાદેવીને પુત્ર સહિત કપિલવસ્તુમાં આણી.

તે વેળા કપિલવસ્તુની પાસેના અરણ્યમાં અસિત દેવલ નામનો ઋષિ રહેતો હતો. તેણે જોયું કે અંતરિક્ષમાં દેવો ધજાપતાકા વગેરે બાંધી મોટો ઉત્સવ કરે છે. તેણે દેવોને કહ્યું, "હે દેવો, આજ તમે આવડો મોટો ઉત્સવ કરો છો એનું કારણ શું? અસુરો પરાજય પામ્યા અને તમારો વિજય થયો તે વેળા પણ તમે આવો ઉત્સવ તો નહોતો કર્યો!"

દેવોએ કહ્યું, "તું આટલો નજીક છે છતાં શુદ્ધોદન રાજાને પુત્ર થયો છે એની શું તને ખબર નથી પડી? શુદ્ધોદનનો આ પુત્ર જગતનો ઉદ્ધાર કરનાર બુદ્ધ થવાનો છે અને તેથી જ આજ અમે અતિ આનંદથી ઉત્સવ કરીએ છીએ!"

દેવોનાં આ વચન સાંભળી અસિત ઋષિ અંતરિક્ષમાંથી શુદ્ધોદન રાજાના મહેલમાં ઊતર્યો અને ત્યાં ભેગા થયેલા શાક્યોને કહેવા લાગ્યો, "શુદ્ધોદન રાજાના પુત્રને જોવાની મારી ઇચ્છા છે."

અસિતે સર્વલક્ષણસંપન્ન એવા આ બાળકને જોયો ત્યારે તેની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે જોઈને શાક્ય લોકો અચંબો પામ્યા. તેઓ બોલ્યા, "હે ઋષિશ્રેષ્ઠ, આ અમારા રાજાના પુત્રને જોતાં તપશ્ચર્યાથી તેજસ્વી થયેલાં તમારાં ચક્ષુમાં આંસુ કેમ આવ્યાં? આ અમારા રાજપુત્રને કશો ભો તો નથી ને?"

અસિતે કહ્યું, "હે શાક્ય, તમારા કુળમાં આ રત્ન જન્મ્યા માટે તમે હરખે ભરાઓ. એનાં અંગ પરનાં લક્ષણ પરથી એ બુદ્ધ થઈને અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર છે, એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. પણ મારી આવરદા હવે બહુ થોડી છે. એના અમૃતતુલ્ય ધર્મનું શ્રવણ કરવાને હું જીવવાનો નથી એનું મને ઘણું દુઃખ થાય છે, અને તેથી જ મારો શોક હું રોકી

શક્યો નહિ, અને મારી આંખમાંથી આંસુ નીકળ્યાં! તમારામાંથી જે કોઈ એનો ધર્મ સાંભળવાને જીવશે તે ધન્ય થશે."

એટલું બોલી બોધિસત્ત્વને નમસ્કાર કરીને અસિત ઋષિ પોતાને આશ્રમે ગયા.

તે વખતે શુદ્ધોદન રાજાના દરબારમાં રામ, ધ્વજ, લક્ષ્મણ, મંત્રી, કૌંડિન્ય, ભોજ, સુયામ અને સુદત્ત એ નામના ષડંગવેદધારી આઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમને બોલાવીને રાજાએ રિવાજ પ્રમાણે પોતાના પુત્રના જન્માક્ષર કરવાનું કહ્યું. આઠમાંથી સાત બ્રાહ્મણોએ બે આંગળી આગળ ધરી દ્વિધા ભવિષ્યકથન કર્યું. તેઓ બોલ્યા, "મહારાજ, આ છોકરો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી થશે; સંન્યાસી થશે તો સમ્યક્ સંબુદ્ધ થઈને જગતનો ઉદ્ધાર કરશે."

પણ કૌંડિન્ય બ્રાહ્મણ એક જ આંગળી આગળ ધરીને બોલ્યો, "મહારાજ, આ છોકરો જરૂર બુદ્ધ થવાનો છે."

નામકરણને દિવસે શુદ્ધોદને, પુત્રલાભથી પોતાના મનોરથ પૂરા થયા, એ ઉપરથી પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું.

સિદ્ધાર્થ સાત દિવસનો થયો એટલામાં જ માયાદેવીનો પરલોકવાસ થયો! એટલે તેનો સઘળો ભાર તેની સાવકી માતા અને માસી મહાપ્રજાપતી ગૌતમી પર પડ્યો. ગૌતમીએ સિદ્ધાર્થને પેટના દીકરાથી પણ અધિક લાડ લડાવ્યાં. સિદ્ધાર્થ તેને પ્રાણથીયે અદકો વહાલો થઈ પડ્યો.

કપિલવસ્તુમાં પ્રતિવર્ષ વપ્રમંગલ (ખેતર ખેડવાનો ઉત્સવ) થતો હતો. તે દિવસે શાક્યરાજા પોતે ખેતર ખેડતો. શુદ્ધોદન રાજા સિદ્ધાર્થને સાથે લઈને મોટી ધામધૂમથી ઉત્સવને દિવસે ખેતરમાં ગયો. સિદ્ધાર્થને એક જાંબુડાના ઝાડ તળે બેસાડીને અને તેની રક્ષા માટે દાઈઓને રાખીને શુદ્ધોદન પોતાની પ્રજાની સાથે ખેતર ખેડવાના કામમાં પરોવાયો. અહીંયાં પેલી દાઈઓ સિદ્ધાર્થને સુંદર બિછાના

પર સુવાડીને ઉત્સવ જોવા માટે ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે ગઈ. ઉત્સવની જગ્યાએ સંખ્યાબંધ ફેરીવાળા પોતાનો માલ લઈને વેચવા માટે ફરતા હતા. કેટલાક દુકાનદારોએ તંબૂ તાણીને એટલા વખત પૂરતી દુકાનો ખોલી હતી. સિદ્ધાર્થની દાઈઓ આ દુકાનેથી પેલી દુકાને ફરતી ફરતી અને દરેક નવીન વસ્તુ જોતી જોતી જતી હતી. તેમને સિદ્ધાર્થની યાદ ન રહી. સિદ્ધાર્થ જાગ્યો અને પાસે કોઈ નથી એમ જોઈને વજ્રાસન વાળી ધ્યાન લગાવીને બેઠો.

બે ત્રણ કલાક ઉત્સવમાં ગુમાવ્યા પછી એક દાઈને સિદ્ધાર્થ યાદ આવ્યો. તે દોડતી દોડતી પેલા જાંબુવૃક્ષ પાસે આવીને જુએ છે તો સિદ્ધાર્થ તો ધ્યાનમાં બેઠો છે! મધ્યાહ્નકાળ થઈ ગયેલો હોવાથી બીજાં ઝાડોની છાયા પૂર્વ તરફ વળી હતી, છતાં એ ઝાડની છાયા જેમની તેમ નિશ્ચળ હતી. આ ચમત્કાર જોઈને દાઈ દોડતી દોડતી શુદ્ધોદન રાજા પાસે ગઈ અને રાજાને આ સમાચાર જણાવ્યા. રાજા પોતાના અમાત્યોને લઈને એકદમ એ જગ્યાએ આવ્યો અને આ આશ્ચર્ય જોઈને વિસ્મય પામ્યો. અસિત ઋષિએ વરતેલું ભવિષ્ય ખરું પડવાનું છે એવી એને ભારે શંકા ઊપજી. સિદ્ધાર્થ ધ્યાનમાંથી ઊઠતાં શુદ્ધોદને તેને અત્યંત પ્રેમથી આલિંગન દીધું.

ઉત્સવ પૂરો કરીને શુદ્ધોદન રાજા રાજમહેલમાં આવ્યો અને તરત જે સાત બ્રાહ્મણોએ સિદ્ધાર્થ ચક્રવર્તી અથવા બુદ્ધ થવાનો છે એવું દ્વિવિધ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેમને બોલાવીને કહ્યું, "ભૂદેવો, અત્યારથી જ મારા પુત્રની પ્રવૃત્તિ ધ્યાનધારણા તરફ વળેલી જણાય છે! પરંતુ યોગમાર્ગ છોડી દઈને એ ચક્રવર્તી રાજા થાય એવી મારી ઇચ્છા છે."

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, "મહારાજ, સિદ્ધાર્થની સામે વૃદ્ધ, વ્યાધિત અને મૃત મનુષ્ય આવશે તો તેમના દર્શનથી તેને

વૈરાગ્ય ઊપજશે અને તે ગૃહત્યાગ કરશે. માટે એવા માણસો એની નજરે કદીયે પડે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરો."

શુદ્ધોદને બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રહેવા માટે ત્રણ મોટા મોટા પ્રાસાદ બાંધ્યા. એમાંનો એક ચોમાસામાં રહેવાના ઉપયોગમાં આવે એવો બાંધેલો હતો. બીજો શિયાળા માટે અને ત્રીજો ઉનાળા માટે હતો. સિદ્ધાર્થના સઘળા સોબતી તરુણ અને જોરાવર હતા. કોઈ માંદો પડે તો તેને તત્કાળ બીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવતો. આ મહેલમાં સિદ્ધાર્થના મનનું રંજન કરવાને સંખ્યાબંધ નૃત્યાંગનાઓ રાખવામાં આવી. તે વિવિધ વાદ્યો વગાડી તથા નૃત્ય કરી સિદ્ધાર્થનું મન રંજન કરતી.

સિદ્ધાર્થ યુદ્ધકળાનો અભ્યાસ ન કરતાં કેવળ મોજશોખમાં દિવસ ગાળતો; રાજ્ય પર સંકટ આવશે તો તે શત્રુનો પરાભવ કેમ કરીને કરશે એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું. શુદ્ધોદન રાજાને કાને આ વાત આવી ત્યારે તેણે સિદ્ધાર્થને બોલાવીને કહ્યું, "કુમાર, તું યુદ્ધકળા ન શીખતાં આળસમાં દિવસ ગુમાવે છે એવો આપણા આપ્તવર્ગનો તારા પર આરોપ છે. માટે કેવળ નાચરંગમાં દિવસ ન ગુમાવતાં રાજપુત્રને અનુરૂપ એવી કળાનો તારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ."

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, "મહારાજ, આપ આપના રાજ્યમાંના સઘળા યુદ્ધકળાનિષ્ણાત યોદ્ધાઓને ભેગા કરો, તેમની સમક્ષ ધનુર્વિદ્યાની નિપુણતા દાખવવાની મારી ઇચ્છા છે. આજ સુધી આળસમાં દિવસ ગુમાવ્યા છે કે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે એની પરીક્ષા આ જ વખતે થઈ જશે."

યુવરાજ અમુક દિવસે પોતાનું ધનુર્વિદ્યાનું કૌશલ્ય દેખાડનાર છે માટે તે દિવસે જે લોકો એ કળામાં નિષ્ણાત હોય તેમણે રાજાના ઉદ્યાનમાં એકઠા થવું, એવો શુદ્ધોદન રાજાએ ઢંઢેરો પિટાવ્યો. તે પ્રમાણે ઠરેલે દિવસે મોટા મોટા યોદ્ધાઓ

સિદ્ધાર્થનું કૌશલ્ય જોવા દૂરદૂરના ગામથી કપિલવસ્તુમાં આવ્યા. સિદ્ધાર્થે તે સૌની સમક્ષ પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડયું. તે જોઈ તેઓ તો ચકિત થઈ ગયા કે યુવરાજે આટલા અલ્પ સમયમાં યુદ્ધકળાનાં સર્વ અંગો પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું શી રીતે!

તેમણે રાજાને કહ્યું, "મહારાજ, યુવરાજ અદ્વિતીય છે! અમે ધનુર્વિદ્યાનો આટલાં વરસથી અભ્યાસ કરીએ છીએ છતાં એમના જેટલી કુશળતા મેળવી શકયા નથી! આમણે આટલી નાની વયમાં આટલી નિપુણતા સંપાદન કરી એથી અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે!"

૨

મહાભિનિષ્ક્રમણ

[નિદાનકથા—જાતક અટ્ઠકથા]

કેટલાક દિવસ પછી શુદ્ધોદન રાજાએ યશોધરા નામની રૂપવતી કન્યા સાથે સિદ્ધાર્થનું લગ્ન કર્યું. સિદ્ધાર્થને યશોધરાદેવી પર અગાધ પ્રેમ હતો. તેને સાથે રાખીને પોતાને માટે બાંધેલા રાજમહેલમાં સિદ્ધાર્થે ભારે આનન્દથી યૌવનના દિવસ ગાળ્યા. પણ તેના ૨૯મા વર્ષે તેને પિતાની રાજધાની જોવાનું અને રાજોદ્યાનમાં ફરી આવવાનું મન થઈ આવ્યું.

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનમાં ફરવા જવાનો છે એ ખબર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાંવેંત તેણે રસ્તા વગેરે સાફસૂફ કરાવ્યા અને આંધળા, પાંગળા, ઘરડા વગેરે દુર્બળ લોકોએ તે દિવસે રસ્તા પર ફરવું નહિ એવો હુકમ કર્યો. પણ સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી ઉદ્યાન ભણી જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં ઘડપણથી વાંકો વળી ગયેલો એક માણસ તેના જોવામાં આવ્યો. તેને જોઈને સિદ્ધાર્થે પોતાના છન્ન નામના સારથિને પૂછ્યું, "છન્ન, આ સામે જે પ્રાણી જાય છે તે મનુષ્ય છે કે કોણ છે ? એ મનુષ્ય જેવું તો દેખાય છે, પણ મેં જોયેલાં માણસ કરતાં આની સ્થિતિ સાવ જુદી જ છે. એના વાળ ધોળા થઈ ગયા છે; દાંત તો બિલકુલ છે જ નહિ; ડોળા ઊંડા ઊતરી ગયા છે; હાથમાં લાકડી લઈને કાંપતો કાંપતો ચાલે છે; અને એની પીઠ તો છેક જ વાંકી વળી ગઈ છે!"

છન્ને જવાબ દીધો, "આર્યપુત્ર, વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે તે આ! આ કોઈ જુદી જાતનું પ્રાણી નથી પણ તમારા મારા

જેવું મનુષ્યપ્રાણી જ છે. આ માણુસ જ્યારે તમારા જેવો તરુણ હતો ત્યારે તેના વાળ તમારા જેવા જ કાળા હતા. ત્યારે તમારા જેટલો યૌવનમદ એના અંગમાં હતો. એણે કદાચ અનેક મલ્લયુદ્ધ કરીને જય મેળવ્યો હશે; કદાચ સંગ્રામમાં ઊતરી મોટા મોટા યોદ્ધાઓનો પરાભવ કર્યો હશે; પોતાની યૌવનશ્રીને બળે અનેક તરુણીઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું હશે. પણ હવે એમાંનું કશું રહ્યું નથી. એ પોતાના પરાક્રમની વાત કરશે તો નાનાં છોકરાં સુધ્ધાં એની મશ્કરી કરશે! આ અવસ્થામાં તરુણીઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ ઊલટું સ્ત્રીઓ એનો તિરસ્કાર કરવા લાગશે. હે રાજપુત્ર, આપણું યૌવન પણ એવું જ ચંચળ છે. જો આપણે હજુ થોડાં વરસ જીવીશું તો આપણી પણ આ દશા થયા વિના રહેવાની નથી."

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, "છન્ન! અહીંથી જ મારો રથ પાછો વાળ. હું મારા મહેલમાં પાછો ફરવા ઇચ્છું છું. હવે ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરવાની મારી ઇચ્છા રહી નથી."

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનક્રીડાએ ન જતાં પાછો ફર્યો એ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં, તેણે છન્ન સારથિને બોલાવી સિદ્ધાર્થના પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. જરાજર્જરિત મનુષ્યને જોઈ પોતાનો પુત્ર પાછો ફર્યો એ ખબર સાંભળી રાજા ભારે ચિંતામાં પડ્યો. પોતાનો પુત્ર ઉદાસીન થઈ ગૃહત્યાગ કરશે એ ચિન્તાએ તેનું મગજ ઘેરી લીધું. પછી તેણે ઠામ ઠામ સિદ્ધાર્થ પર દેખરેખ રાખવા પહેરા મૂક્યા અને સિદ્ધાર્થના મહેલમાં જે વારાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી તેમની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. છતાં રાજાના પ્રયત્નની સિદ્ધાર્થના મન પર લેશ પણ અસર ન થઈ. તેની આંખ આગળ પેલા વૃદ્ધ મનુષ્યને રૂપે મૂર્તિમન્ત જરા ખડી થવા લાગી.

ફરી એક દિવસ તે ઉદ્યાનમાં ફરવા નીકળ્યો ત્યાં વાટમાં તેને એક રોગી માણસ મળ્યો. તેને જોઈ સિદ્ધાર્થે છન્ન સારથિને પૂછ્યું, "આ માણસ કોણ છે? એને વૃદ્ધ કહીએ તો એના વાળ ધોળા થયા નથી કે એના દાંત પણ પડ્યા નથી! છતાં આ તો પેલા વૃદ્ધ મનુષ્ય કરતાંયે અધિક અશક્ત થયેલો છે!"

છન્ન બોલ્યો, "આર્યપુત્ર! વ્યાધિ કહે છે તે આ! આજ આપણે બળવાન છીએ એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ સાચું જોતાં વ્યાધિના ઝપાટાથી આપણું શરીર ક્યારે નાશ પામશે એનો નિયમ નથી. બે દિવસ પહેલાં આ માણસ જોરાવર હતો. પણ આજ રોગે તેની શી સ્થિતિ કરી છે તે જુઓ. મનુષ્યપ્રાણીનું બળ કેટલું ચંચળ છે!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, "છન્ન, મારો રથ અહીંથી જ પાછો ફેરવ. આજ સુધી આરોગ્યના મદથી હું મસ્ત થયો હતો, પણ હવે એ મદ રહ્યો નથી. હવે મને ઉદ્યાનક્રીડાની હોંશ રહી નથી."

સિદ્ધાર્થની આજ્ઞા પ્રમાણે છન્ને ત્યાંથી જ રથ પાછો વાળ્યો. પણ રાજાને આ ખબર પહોંચી ત્યારે તેના મનને અત્યંત ઉદ્વેગ થયો.

વળી કેટલેક દિવસે સિદ્ધાર્થ ફરી ફરવા નીકળ્યો. આ વેળા વાટમાં તેને એક શબનું દર્શન થયું. એ જોઈ તેણે સારથિને પ્રશ્ન કર્યો, "છન્ન, આ માણસને અહીં કેમ સુવાડ્યો છે? અને આટલા બધા માણસો અહીં ભેગા થઈ આ એક પ્રકારની પાલખી શા માટે તૈયાર કરે છે?"

છન્ન બોલ્યો, "આર્યપુત્ર! આ મનુષ્ય ગતપ્રાણ થયો છે! હવે આ લોક એને આ વાહનમાં ઘાલી શ્મશાનમાં લઈ જઈ બાળી કે દાટી દેશે. તમને અમને ક્યારેક તો આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાની જ છે! આ યુગમાં માણસનું આયુષ્ય ઘણું ઘણું તો સો વર્ષનું છે; છતાં સઘળાં મનુષ્યો સો વર્ષ

સુધી જીવે છે જ એવું નથી. અનેક આધિવ્યાધિથી પીડાઈને સંખ્યાબંધ માણસો પચાસ સાઠની અંદર જ મૃત્યુમુખે પડે છે!"

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, "છન્ન, અહીંથી જ પાછા ફરીએ. મને ઉદ્યાનક્રીડાની હોંશ રહી નથી!"

સિદ્ધાર્થ પાછો ફર્યો એ ખબર જાણતાં રાજાની અસ્વસ્થતા વધી.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં જઈને પોતાના ભવનમાં એકલો જ બેઠો. બીજા કોઈને હુકમ વગર અંદર આવવાની મનાઈ કરી અને મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો, "મેં વૃદ્ધ મનુષ્ય જોયો અને તેને વિષે મારા તરુણ મિત્રો જોડે વાત કરી ત્યારે તેમણે મારી કેવળ અવહેલના કરી, જાણે કે એમને અને મને કદી વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની જ નથી! તેજ પ્રમાણે રોગી માણસને જોઈ મારું ચિત્ત અસ્વસ્થ થયું ત્યારે મારા મિત્રો મારી મજાક ઉડાવવા લાગ્યા. હવે જ્યારે હું તેમને પેલા મૃત મનુષ્યની વાત કહીશ ત્યારે ફરી એક વાર તેઓ મારી મશ્કરી કરશે! જરા, વ્યાધિ અને મરણ એ ત્રણ અવસ્થાઓનું અવલોકન કરવાનું એમનામાં જાણે સામર્થ્ય જ રહ્યું નથી! પણ આ જરાનો વિચાર કરવાથી માણસનો તારુણ્યમદ નષ્ટ થાય છે; વ્યાધિના વિચારથી બલમદ નીકળી જાય છે; અને મૃત્યુના ચિંતનથી આયુષ્યમદ નિર્મૂળ થાય છે. આ ત્રણે મદ નષ્ટ થયા પછી આ પ્રપંચમાં માણસને રસ શાનો પડે? પ્રપંચી માણસો સુકાયેલા ખાબોચિયામાંની માછલીની જેમ તૃષ્ણાથી તરફડે છે. છતાં આ ત્રણ મદને લીધે તેઓ આપસમાં કજિયા કરે છે! એકબીજાની ઈર્ષા કરે છે! એકબીજાનો વિરોધ કરે છે! પણ મારા એ મદ નિર્મૂળ થયા હોવાથી હું હવે આ કલહપૂર્ણ પ્રપંચમાં રહેવાને યોગ્ય રહ્યો નથી; મને પ્રપંચનો ભય લાગે છે!"

રાજમહેલમાંનાં સર્વ સુખો પરથી રાજપુત્રનું મન ઊઠી ગયું. ફરી એક વાર તે ઉદ્યાનમાં જવાને નીકળ્યો. ઉદ્યાનમાં એક ઝાડ નીચે બેઠેલો એક કાષાયવસ્ત્રધારી ભિક્ષુ એની નજરે પડ્યો. ભિક્ષુને જોઈ સિદ્ધાર્થે સારથિને પૂછ્યું, "છન્ન, આ માણસ કોણ છે? એણે કાષાયવસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, છતાં એની મુખમુદ્રા અતિ ગંભીર દેખાય છે!" છન્ને જવાબ દીધો, "આર્યપુત્ર, એને શ્રમણ અથવા ભિક્ષુ કહે છે. એણે પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રાપંચિક દુઃખથી મુક્ત થયો હોવાથી એની મુખમુદ્રા પર શાન્તિ દેખાય છે!"

સિદ્ધાર્થ કેટલોક વખત વિચારમગ્ન અવસ્થામાં ફર્યો અને આખરે રથમાં બેસી મહેલમાં જવા નીકળ્યો. તે વખતે કૃશાગૌતમી નામની તરુણ ક્ષત્રિય કન્યા પોતાના મહેલની અગાસી પર બેઠી હતી. તેણે સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી જતો હતો તે તરફ જોયું અને ઉદ્ગાર કાઢ્યા:

"જેને આવો પુત્ર છે એ માતા સુખી છે, એ પિતા સુખી છે અને જેને આવો પતિ મળ્યો છે એ સ્ત્રી પણ ખરેખર સુખી * છે."

શહેરમાં ગરદી હોવાથી સિદ્ધાર્થનો રથ મંદ ગતિએ ચાલતો હતો. તેથી કૃશાગૌતમીના ઉદ્ગાર સહજ તેને કાને પડી ગયા. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, "મારા જેવો જેને પુત્ર હોય તે માતા સુખી થાય છે, તે પિતા સુખી થાય છે, અને જેને એવો પતિ મળ્યો હોય તે સ્ત્રી સુખી થાય છે, એમ આ ક્ષત્રિયકુમારીએ કહ્યું છે, પણ ખરો સુખી કોણ? મને લાગે છે કે જેના અંતઃકરણમાંથી કામ, ક્રોધ અને મોહનો ત્રિવિધ

---

* મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે:

निब्बुता नून सा माता निब्बुतो नून सो पिता ।
निब्बुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पति ॥

અગ્નિ હોલવાઈ ગયો છે એ જ ખરો સુખી છે. આજ ને આજ ગૃહત્યાગ કરીનેય આત્યંતિક સુખનો માર્ગ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન મારે કરવો જોઈએ. આ કુમારીએ મને આત્યંતિક સુખ (નિર્વાણ)નું સ્મરણ કરાવ્યું હોવાથી તે મારે ગુરુસ્થાને છે. માટે એને કંઈ ગુરુદક્ષિણા દેવી જોઈએ."

આવો વિચાર કરી પોતાના ગળામાંનો મોતીનો હાર કાઢી સિદ્ધાર્થે ગૌતમીને મોકલ્યો. સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત મારા પર ચોટયું હશે એમ ધારી કૃશાગૌતમીને ખૂબ હરખ થયો.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં આવ્યો ત્યાં જ એને ખબર મળી કે, યશોધરાદેવીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. તે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો, "આ રાહુ પેદા થયો!"

રાજપુત્રના મહેલમાંના દૂતોએ તાબડતોબ શુદ્ધોદન રાજા આગળ યશોધરાને પુત્રપ્રસવ થયાની વધામણી ખાધી. રાજાએ તેમને પૂછ્યું, "મારો પુત્ર પુત્રજન્મની વધામણી સાંભળીને શું બોલ્યો ?"

દૂતો બોલ્યા, "મહારાજ, બીજું કશું ન કહેતાં યુવરાજ આટલું જ બોલ્યા કે, 'આ બંધન આવ્યું; આ રાહુ પેદા થયો.'"

રાજા હરખે ભરાઈને બોલ્યો, "મારા પુત્રનું નામ રાહુલ જ પાડો. સિદ્ધાર્થને આ બંધન વળગ્યું એટલે હવે તેનાથી ગૃહત્યાગ નથી થઈ શકવાનો. હજારો પહેરેગીરો કરતાં કે લોહશૃંખલા કરતાં પણ આ પુત્રબંધન અધિક સુદૃઢ છે એનો મને અનુભવ છે!"

રાજાએ એ દૂતોને વધામણી લાવવા માટે મોટી મોટી બક્ષિસો આપી અને મહેલમાં મોટો ઉત્સવ કર્યો. કપિલવસ્તુના નાગરિકોએ પણ પોતપોતાને ઘેર સિદ્ધાર્થને ત્યાં પુત્રજન્મ થવાનો ઉત્સવ ઊજવ્યો.

પણ એકલા સિદ્ધાર્થનું મન બીજી દિશામાં વળેલું હતું. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, "જરા, વ્યાધિ, મરણ ઇત્યાદિ દુઃખમાંથી મુક્ત થઈને આત્યન્તિક સુખનો માર્ગ મેળવું તો જ મને સાચું સમાધાન થશે. ત્યાં સુધી માતપિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી એ કેવળ બંધનરૂપ થઈ પડયાં છે. પુત્રજન્મ થયો હોય ત્યારે લોકો મોટો ઉત્સવ કરે છે. પણ તે વેળા આપણે મનુષ્યપ્રાણી નાશવંત છીએ એ તેઓ ભૂલી જાય છે! પુત્ર, દારા, ધન, દોલત વગેરે અશાશ્વત વસ્તુઓના પાયા પર જેઓ પોતાના સુખની ઇમારત રચે તેઓ થોડા જ વખતમાં દુઃખી થાય એમાં નવાઈ નથી. મને એવા ક્ષણભંગુર સુખની લાલસા નથી. જો શાશ્વત સુખની ભાળ લાગે તો તેથી મને જ નહિ, પણ સારી મનુષ્યજાતિને ફાયદો થવાનો છે."

સિદ્ધાર્થના મગજમાં આવા વિચારો ઘોળાતા હતા ત્યાં તેની આસપાસ રાજમહેલની વારાંગનાઓનું જૂથ જામ્યું. દરેક નર્તકી પોતાનું વાદ્ય લઈને સિદ્ધાર્થનું યથાશક્તિ રંજન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પણ સિદ્ધાર્થને એમનાં વાદ્યથી આનન્દ ન થતાં નિદ્રા આવી! એટલે પેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાનાં વાદ્ય નીચે મૂકી ત્યાં જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

મધરાતને સુમારે સિદ્ધાર્થ જાગ્યો અને પલંગ પર પદ્માસન વાળીને બેઠો. જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મરણના વિચારથી એનું મન વ્યગ્ર થઈ ગયું હતું. તેણે પેલી આમતેમ અવ્યવસ્થિતપણે સૂતેલી નર્તકીઓ ભણી એક વાર નજર ફેંકી. તેમાંની કેટલીક ઊંઘમાં લવતી હતી; કેટલીકનાં મોંમાંથી લાળ વહેતી હતી; કેટલીક દાંત કચડતી હતી; કેટલીકનાં વસ્ત્રનું ઠેકાણું ન હતું અને તેઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. સિદ્ધાર્થ આ દેખાવ જોઈને અતિશય કંટાળી ગયો. પોતે જાણે જીવંત માણસોના સ્મશાનમાં બેઠો હોય એવો તેને ભાસ થયો. સિદ્ધાર્થ મનમાં કહેવા લાગ્યો, "આ નર્તકીઓ થોડા વખત પહેલાં ગાયન,

વાદન, નૃત્ય અને નાના પ્રકારના હાવભાવ કરીને જાણે પોતે દેવલોકની અપ્સરાઓ જ હોય એમ મને દેખાડતી હતી. પણ એ ખાલી ભાસ હતો! હવે એમનું ખરું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. નિદ્રા એ આ લોકનું નાનું સરખું મૃત્યુ જ છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્યની મરણ પછી શી ગતિ થવાની છે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. હે સૌંદર્ય, તું હવે મને ભુલાવામાં નાખી શકનાર નથી! તું કેટલું ક્ષણભંગુર છે, કેટલું નશ્વર છે એની મને સાચેસાચી કલ્પના આવી ગઈ છે!"

સિદ્ધાર્થ પલંગ પરથી ઊઠયો અને સીધો દરવાજા પર ગયો. ત્યાં તેનો વિશ્વાસુ નોકર છન્ન ઉમરા પર ડોક ટેકવીને સૂતો હતો. સિદ્ધાર્થે 'કોણ છે એ' એમ મોટેથી હાક મારતાં છન્ન જાગી ઊઠયો અને બોલ્યો, "આર્યપુત્ર, એ તો હું આપનો સેવક છન્ન છું."

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, "મારા માનીતા છન્ન! આ જ ક્ષણે તારે મારું એક કામ કરવું પડશે. હમણાં ને હમણાં જ ઘોડારમાં જઈને તું મારે માટે એક ઘોડો સજ્જ કરી લાવ." આટલી રાત્રે પોતાનો માલિક ક્યાં જવા ઇચ્છે છે વગેરે પ્રશ્ન પૂછવાની ભાંજગડમાં ન પડતાં સ્વામીભક્ત સેવક સીધો ઘોડારમાં ગયો અને કંથક નામના ઘોડાને શણગારીને સિદ્ધાર્થના મહેલ આગળ લઈ આવ્યો.

સિદ્ધાર્થને ઘોડો તૈયાર છે એવી ખબર થતાં તે પોશાક ચડાવીને મહેલમાંથી નીચે ઊતર્યો. પણ એટલામાં તેને પોતાની પત્ની અને તે જ દહાડે જન્મેલો પુત્ર યાદ આવ્યાં. તરત જ તે પાછો ફર્યો અને યશોધરાના ભવનમાં ગયો. ત્યાં યશોધરા-દેવી ભાતભાતનાં ફૂલથી શણગારેલી રાજશય્યા પર પુત્રને સોડમાં લઈને ભર ઊંઘમાં પડી હતી. સિદ્ધાર્થ તેની પાસે ગયો. પલંગ પાસેના સુગંધી તેલના પ્રદીપના પ્રકાશથી તેનું મુખકમળ ઝળહળતું હતું. પણ તેની સોડમાં સૂતેલા બાળકનું

મોં સિદ્ધાર્થથી સ્પષ્ટ દેખાયું નહિ. યશોધરાનો હાથ બાળક પર હોવાથી એ હાથને ખસેડ્યા વિના સિદ્ધાર્થથી બાળકને જોઈ શકાય એમ ન હતું. તે મનમાં બોલ્યો, "મારા પુત્રને જોઈને જાઉં એમ કરીને તો હું અહીં આવ્યો; છતાં જો હું યશોધરાનો હાથ ખસેડું તો તે જાગી ઊઠે અને મારા જવામાં જબરી આડખીલી કરે!"

યશોધરાને ઉઠાડી તેની આખરની વિદાય લેવી અને પુત્રમુખ નીરખવું, એવો વિચાર સિદ્ધાર્થના મનમાં કેટલીયે વાર ઊઠ્યો; પણ પોતાના ગમનમાં અન્તરાય પડશે એ વિચાર પ્રબળ થઈને પહેલા વિચારને એકાએક દાબી દેતો. આ બંને વિચારોનું જાણે મલ્લયુદ્ધ જ મચ્યું હતું. છેવટે યશોધરાને ન જગાડતાં ત્યાંથી નીકળી જવું એ વિચારનો જય થયો.

સિદ્ધાર્થે વિચાર કર્યો, "મને જન્મજરાદિ દુઃખમાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડી આવશે તો મારા પુત્રનું અને મારી સ્ત્રીનું કલ્યાણ મારાથી થઈ શકશે. પણ યશોધરાને હમણાં જ જગાડીને હું તેના અને પુત્રના મોહની જાળમાં સપડાઈશ તો મોક્ષમાર્ગની શોધ બાજુએ જ રહી જશે. પુત્રમુખ તો કંઈક વર્ષો પછી જોવા મળી શકશે. યશોધરાનું પણ સાન્ત્વન આગળ ઉપર કોક વાર કરી શકાશે. પણ મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢવાની સંધિ મને જેવી આજે મળી છે તેવી હવે કદીયે આવનાર નથી. તપશ્ચર્યાનો તીવ્ર ક્લેશ સહેવાનું સામર્થ્ય આજ મારામાં છે. પણ આ યૌવનના દિવસ વહી ગયા કે પછી ધર્મસાધન માટે જરૂરી ખંત મારામાં રહેવાની નથી. માટે યશોધરાને આમ જ નિદ્રાસુખમાં છોડી દઈને હું અહીંથી નીકળી જાઉં એ જ શ્રેયસ્કર છે." આવો વિચાર કરી તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, "યશોધરા! હું તને અજાણમાં રાખી અરણ્યવાસ સ્વીકારું છું, તેથી તારા પર મારો પ્રેમ નથી એમ ન સમજતી. પ્રાણીમાત્રના દુઃખથી મારું હૈયું

કકળી રહ્યું છે; તો પછી જેના સહવાસમાં મેં આટલાં વર્ષ ગાળ્યાં એ મારી વહાલી પત્નીની મને દાઝ ન હોય એમ બને જ કેમ? હે મારાં આપ્તજન, તમે મારા પર ક્રૂરપણાનો આરોપ ભલે કરો. પણ હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે મારું મન પહેલાં કરતાં પણ વધારે મૃદુ બન્યું છે. પહેલાં મારા મનને મારા દુઃખથી જ કષ્ટ થતું હતું, પણ હવે સકળ જગતના દુઃખથી મારું મન દુખાય છે. સગાંવહાલાં એ સૌ મારા સુખને માટે છે એમ મને લાગતું હતું; પણ હવે જગતના કલ્યાણને માટે જ જીવવું એવો મારો સંકલ્પ થઈ ચૂક્યો છે. મારે વિષે સૌ સૌને ફાવે તેવા ખ્યાલ ભલે બાંધે, પણ મારો ગૃહત્યાગ કરવાનો હેતુ કેવળ મારા જ આત્માનો મોક્ષ નથી; મારે તો અનેક દુઃખથી પીડાયેલી આ માનવજાતિને સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એની શોધ કરવી છે. પણ આ કામમાં મારા આપ્તવર્ગ તરફથી જબરદસ્ત વિઘ્ન આવવાનો સંભવ હોવાથી એમની રજા લીધા વિના આજ હું અહીંથી પ્રયાણ કરું છું."

સિદ્ધાર્થ પત્નીના મહેલમાંથી નીચે ઊતર્યો તે વખતે મધરાત વીતી ગઈ હતી. દિવસ અષાઢી પૂર્ણિમાનો હતો. આકાશ છૂટાંછવાયાં વાદળાંથી છવાયું હતું છતાં ચાંદનીથી સઘળા રસ્તા સાફ દેખાતા હતા. શહેર જાણે સમાધિસુખમાં મગ્ન ન થઈ રહ્યું હોય તેમ શહેરમાં સઘળું સૂનુંસમ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચોકીદારોના પોકાર અને શિયાળકૂતરાંના અવાજ માત્ર સંભળાતા હતા; છતાં એને લીધે કપિલવસ્તુની શાંતિમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખલેલ પડતી હોય એવું ચિહ્ન જણાતું ન હતું.

સિદ્ધાર્થ કંથક પર સવાર થયો અને છન્નને પોતાની પાછળ બેસવાને કહ્યું. કંથક એટલો જોરાવર હતો કે આ બે જણનો ભાર તેને કશા વિસાતમાં નહોતો. લગામને આંચકો દેતાંવેંત તે વાયુ વેગે દોડ્યો. એના દાબડાના અવાજથી

કપિલવસ્તુના ગાઢ ઊંઘમાં પડેલા લોકો ન જાગી ઊઠ્યા એટલું જ નહિ, પણ ચોકીદારોની સુધ્ધાં આ ઉમદા ઘોડાને અટકાવવાની છાતી ચાલી નહિ.' તે સીધો શહેરને દરવાજે જઈને ઊભો રહ્યો. દરવાજો બંધ હતો. પણ અચરજની વાત તો એ કે સિદ્ધાર્થને અને છન્નને લઈને કંથક ત્યાં આવ્યો કે, તરત જ દેવતાના પ્રભાવથી દરવાજો આપોઆપ ઊઘડી ગયો અને કંથક બહાર નીકળી ગયા પછી પાછો આપોઆપ ભિડાઈ ગયો!

થોડાં પગલાં આગળ ગયા ત્યાં સિદ્ધાર્થને પોતાના પ્રિય કપિલવસ્તુનું દર્શન કરવાનું મન થઇ આવ્યું. તેણે કંથકને ફેરવી એક વાર કપિલવસ્તુ પર નજર નાખી અને છન્નને કહ્યું, "છન્ન, મારી આ પ્રિય જન્મભૂમિની હું આજે છેવટની રજા લઉં છું. આજ જેમ આકાશમાંનાં વાદળાંથી ચંદ્રદર્શન અસ્પષ્ટ થયું છે તેમ પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી મારી માનસિક શાંતિનો પણ લોપ થયો દેખાય છે. પણ એ શાંતિનો છેક જ લોપ થયો નથી. ચંદ્ર પરનાં વાદળાં વીખરાઈ જશે ત્યારે આ ચંદ્ર ઘડીવારમાં પોતાનાં શીતળ કિરણોથી જગતને ઠારશે એવાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દીસે છે. તે જ પ્રમાણે મારા મનના પરસ્પરવિરોધી વિચારનું નિરસન થઈને મારો શાંતિચંદ્ર સોળે કળાએ પ્રકાશવા લાગશે અને સકળ જગતને સુખ દેશે, એવી મારી પ્રબળ આશા છે. અને એમ થશે તો જ હું મારા આ પ્યારા કપિલવસ્તુની ફરીથી મુલાકાત લઈશ. મારા પ્રયત્નમાં યશ નહિ મળે તો કપિલવસ્તુનું આ જ છેવટનું દર્શન થવાનું છે. છન્ન, ચાલ, આપણે હવે રાજગૃહનો માર્ગ લઈએ. એ નગરની આસપાસ અનેક તપસ્વીઓ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તે મને ખરો રસ્તો દેખાડીને મારી શંકાનું સમાધાન કરશે એવી મને આશા છે."

તે દિવસે સિદ્ધાર્થ ઘોડા પરથી નીચે ઊતર્યા વિના જ ત્રણ રાજ્ય વટાવી ગયો અને બીજે દિવસે અનોમા નામની

નદીને કાંઠે પહોંચ્યો; ત્યાં ઘોડા પરથી ઊતરીને તેણે ઘોડાને છન્નને સોંપ્યો અને કહ્યું, "મારા વહાલા છન્ન, હવે તું કંથકને લઈને પાછો જા. અહીંથી આગળ હું પગે જ મુસાફરી કરવાનો છું. મારા આ શૂરા કંથકે મને ઘણી સહાય કરી છે. એનો વિયોગ મને મારા આપ્તજનના વિયોગ કરતાં પણ વધારે સાલે છે. તથાપિ ભાવિ કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને મારે એ સહન કર્યે જ છૂટકો છે."

છન્ન બોલ્યો, "હે આર્યપુત્ર! આપને એકલા મૂકી હું શું મોઢું લઈને કપિલવસ્તુમાં જાઉં? શુદ્ધોદન મહારાજ આપના સમાચાર પૂછે તો તેમને શું કહું? આપનાં અને મારાં સગાંવહાલાં મને શું કહે?"

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, "છન્ન, તું એવી ચિંતાઓમાં પડીશ મા. આજ સુધી તેં મારો શબ્દ હેઠે પડવા દીધો નથી. કંથકને સજ્જ કરી લાવ એમ કહેતાંવેંત 'તમે ક્યાં જાઓ છો' એવો સવાલ સુધ્ધાં તેં મને કર્યો નથી. પણ માત્ર હવે તું મારી ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર નથી. આ મારા અલંકાર લઈ જઈ મારા પિતાના મોં આગળ મૂકજે અને તેમને મારો સંદેશો કહેજે કે 'તમારો પુત્ર રાજ્યના નશ્વર સુખમાં સમાધાન માનતો નથી. જગતમાં શાશ્વત સુખ છે કે નહિ એની શોધ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. જો એને એવા સુખની ભાળ લાગશે તો જ એ પાછો આપને દર્શને આવશે; ન લાગે તો એના આ છેવટના નમસ્કાર સમજજો.'"

સિદ્ધાર્થ બોલતો હતો ત્યાં છન્નની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહ્યે જતાં હતાં. તે મોટેથી નિસાસો નાંખીને બોલ્યો, "આર્યપુત્ર, આજ સુધી મેં આપનો બોલ પડતા પહેલાં ઝીલી લીધો છે એ ખરું; પણ આપનો ને મારો વિયોગ થવાનો પ્રસંગ જ કદીયે આવ્યો નહોતો. આપ મારી સાથે

હો તો ચાહે તે કામ કરતાં મને કશાનો ડર લાગતો નથી પણ આજ આપ મારાથી કાયમના છૂટા પડવા માગો છો, તેથી મારો આત્મા જાણે આ જડ દેહરૂપ ખોળિયાને છોડી ચાલ્યો જતો હોય એવી મારી સ્થિતિ થઈ છે. રાજપુત્ર! મારી આપને એ જ વિનંતિ છે કે આપ મને આપનાથી વિખૂટો પાડશો મા."

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, "છન્ન, તારી સ્વામીભક્તિ પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ દુનિયાદારીનો તને હજુ પૂરો ખ્યાલ આવ્યો નથી. હું અને તું ભેગા રહીશું તોપણ છેવટે મૃત્યુ તો આપણને વિખૂટા પાડવાનું જ છે. અને નિર્ઘૃણ મૃત્યુની દાઢમાંથી છૂટચો હોય એવો માણસ કોણ છે? માદીકરાનો, પિતાપુત્રનો, પતિપત્નીનો, મિત્રમિત્રનો અને સગાંસગાંનો વિયોગ પાડતાં મૃત્યુ કદીયે આઘુંપાછું જોતું નથી. તો આ કોઈ ને કોઈ કાળે થવાનો વિયોગ આજ જ થાય તો તેમાં તું આટલો બધો હેબતાઈ શાને જાય છે? અને બીજું એમ છે કે આ મારો વિયોગ એ કંઈ કાયમનો નથી. મને સદ્ધર્મબોધ થશે—અને થશે એવી મને પૂરેપૂરી આશા છે—તો મારો અને તારો ફરીથી મેળાપ થવાનો જ છે. માટે શોક તજી દઈને તું મારા કહ્યા પ્રમાણે કર."

છન્ને ખેંચાતાણ તો ખૂબ કરી, પણ સિદ્ધાર્થ આગળ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. સિદ્ધાર્થના અલંકાર લઈને અને કંથકની લગામ ઝાલીને તે કપિલવસ્તુને રસ્તે વળ્યો. પણ શૂર કંથકથી પોતાના માલિકનો વિયોગ બિલકુલ સહેવાયો નહિ. તેણે મોટેથી ચીસો પાડી પોતાનું શરીર જમીન પર પછાડયું અને ત્યાં જ પ્રાણ છોડયો! કંથકના મરણથી છન્નના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. પણ પોતાના ધણીની આજ્ઞા આગળ એનું કશું વળે એમ નહોતું, એટલે તે એમ ને એમ દુઃખથી ઊભરાતે હૈયે કપિલવસ્તુ ગયો.

૩

તપશ્ચર્યા

[નિદાનકથા, સુત્તનિપાત, અરિયપરિયેસનસુત્ત,
મજ્ઝિમનિકાય, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ]

સિદ્ધાર્થે પોતાનો રાજવેશ છોડી ભિક્ષુવેશ ધારણ કર્યો અને પગે મુસાફરી કરીને તે એક અઠવાડિયામાં રાજગૃહ જઈ પહોંચ્યો. તેણે રસ્તામાં શી રીતે નિર્વાહ કર્યો એ વાત ગ્રંથોમાં કરેલી નથી; છતાં અરણ્યમાં મળે એવાં ફળમૂળ પર તેણે ગુજારો કર્યો હશે એવું અનુમાન છે. પણ સિદ્ધાર્થ રાજગૃહમાં આવ્યો ત્યાં નિર્વાહનું બીજું સાધન ન હોવાથી તેને શહેરમાં ભિક્ષા માગવા જવું પડ્યું. ભિક્ષાપાત્ર લઈને પ્રસન્ન મુખ-મુદ્રાથી રાજગૃહના રસ્તાઓ પર તેને ચાલતો જોઈને રાજગૃહ-વાસી નાગરિકો ચકિત થઈ ગયા. રાજગૃહની આસપાસ અનેક શ્રમણો રહેતા હતા. પણ ભર જુવાનીમાં આવેલા સિદ્ધાર્થ જેવો તેજસ્વી પુરુષ એમનામાં કદીયે દેખાયો નહોતો. સિદ્ધાર્થને બારણા આગળ જોતાં જ ઘેરેઘેરથી સ્ત્રીઓ બહાર આવી યથાશક્તિ રાંધેલું અન્ન તેના પાત્રમાં મૂકવા લાગી. ઘડીવારમાં તો સિદ્ધાર્થનું પાત્ર નાના પ્રકારનાં અન્નથી ભરાઈ ગયું. એ પાત્રને ઉપરણાથી ઢાંકી રાજમહેલ આગળ થઈ સિદ્ધાર્થ પાંડવ પર્વત ભણી વળ્યો.

મગધ દેશનો રાજા બિંબિસાર મહેલની અગાસીએ બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થને રસ્તા પરથી જતો જોઈ તેણે નોકરોને કહ્યું, " આ વિલક્ષણ પુરુષ કોણ છે ? એના શરીરની કાન્તિ જોતાં એ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાય

છે. પણ એનો ભિક્ષુવેશ જોઈને મનને શંકા થાય છે. તમે એની પાછળ પાછળ જઈને તે ક્યાં જાય છે ને શું કરે છે એની તપાસ કરો. એની બધી પ્રવૃત્તિ જાણવાને હું બહુ જ ઉત્સુક થયો છું."

રાજાની આજ્ઞા સાંભળતાંની સાથે રાજદૂતો તાબડતોબ સિદ્ધાર્થની પાછળ જવા નીકળ્યા.

પાંડવ પર્વત પર આવી સિદ્ધાર્થ એક ટેકરીની છાયા નીચે પથ્થર પર બેઠો અને ભિક્ષાપાત્ર નીચે મૂકી એમાંના નાનાવિધ અન્ન તરફ નજર નાખી. ઢેડ અને ચમારથી માંડીને તે ઠેઠ બ્રાહ્મણ સુધીની અઢારે વર્ણના માણસોએ આપેલું અન્ન એ પાત્રમાં હતું. એ જોઈ સિદ્ધાર્થને ઉકાંટા આવવા લાગ્યા, પેટનાં આંતરડાં મોં વાટે બહાર નીકળે છે કે શું એમ તેને થઈ ગયું. એટલે તેણે મનમાં કહ્યું, "સિદ્ધાર્થ, તને કોઈએ જોરજુલમથી પ્રવ્રજ્યા લેવાની ફરજ પાડી નથી. રાજીખુશીથી તેં આ વેશ સ્વીકાર્યો છે. રાજસંપત્તિનો તેં હસતે મોઢે ત્યાગ કર્યો છે; છતાં આ ઘાતક સંસ્કારોને તું હજુ પણ વળગી રહ્યો છે! માણસ માણસના ભેદભાવથી તારું હૈયું કકળી ઊઠતું હતું. પણ અત્યારે હીન જાતિનું અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવતાંવેંત તારા મનમાં એ લોકોને વિષે અનુકંપા ન રહેતાં કંટાળો ઊપજ્યો. સિદ્ધાર્થ! આવી ઘેલછા છોડી દે. સુગંધી ચોખાના ભાતમાં અને હીન લોકોએ આપેલા આ અન્નમાં તને ભેદભાવ ન જણાવો જોઈએ. એ સ્થિતિ આવશે તો જ તારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થવાની છે."

આ પ્રમાણે પોતાના મનને બોધ દઈને સિદ્ધાર્થે ભારે સંયમથી ભિક્ષાનું અન્ન ખાવાની શરૂઆત કરી. એટલામાં બિંબિસાર રાજાએ મોકલેલા ચાર દૂત સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. એમાંથી એક જણ તાબડતોબ રાજાને ખબર આપવાને પાછો દોડી પહોંચ્યો અને બિંબિસારને કહ્યું,

"મહારાજ, આપે જે સત્પુરુષની ભાળ કાઢવા સારુ અમને મોકલ્યા હતા તે પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં આવેલી એક ટેકરીની છાયામાં બેઠો છે. સિંહ સમી તેની મુદ્રા જોઈને કોઈ પણ માણસના મનમાં એને વિષે આદરબુદ્ધિ ઊપજ્યા વિના રહે એમ નથી."

દૂતના આ શબ્દો સાંભળી બિંબિસારે પોતાનો રથ જોડાવ્યો અને તાબડતોબ પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં જઈ જ્યાં સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો તે ઠેકાણે પગે ચાલતો ગયો.

સિદ્ધાર્થે ભોજન હમણાં જ પૂરું કર્યું હતું. ભિક્ષાપાત્ર ધોઈને એક બાજુએ તડકામાં પલાંઠી વાળીને તે પોતાના આસન પર શાન્તપણે બેઠો હતો. બિંબિસાર તેની પાસે જ એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, "તારા શરીરની કાન્તિ પરથી તું ઉચ્ચ ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. પણ આટલી તરુણ વયમાં રાજ્યશ્રીનો ત્યાગ તારે શા માટે કરવો પડ્યો એનું અનુમાન હું કરી શકતો નથી. તું કયા કુળમાં જન્મ્યો છે અને અહીં કેમ આવ્યો છે એ જાણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું. તું ગમે તે જાતનો હોય તોપણ તને મારી પાસે રાખી મોટી પાયરીએ ચડાવવાનો મેં વિચાર કર્યો છે. તું મારા સૈન્યમાં ભારે સેવા કરીશ એમાં મને શંકા નથી."

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, "મહારાજ, હિમાલયની તળેટીમાં શાકયોનું જે સુસમૃદ્ધ રાજ્ય છે તેની કીર્તિ તો આપના સાંભળવામાં આવી જ હશે. ત્યાંના રાજાનો હું પુત્ર છું. સંપત્તિ મેળવવાની આશાએ મેં ગૃહત્યાગ કર્યો નથી, કારણ કે કંટાળો આવતાં સુધી મેં મારે ઘેર સંપત્તિનો ઉપભોગ કર્યો છે. ગૃહત્યાગમાં મારો બીજો કશો ઉદ્દેશ નથી; કેવળ દુઃખોપશમનો માર્ગ શોધી કાઢવાને માટે અહીં સુધી આવવાનો શ્રમ મેં વેઠ્યો છે. એને માટે હજુ પણ પુષ્કળ ક્લેશ સહેવાને હું

તૈયાર છું. જગતમાંની સઘળી સંપત્તિ મળે તોપણ મારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી. માનવજાતિના દુઃખનો અન્ત ક્યાં આવે છે અને એ સ્થાન પ્રતિ જવાનો માર્ગ કયો, એ મને સમજાય નહિ તો મારું જીવતર ધૂળ છે! માટે આપ મને આપના રાજ્યમાં રહેવાનો આગ્રહ ન કરશો."

બિંબિસારે સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય જોઈ તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો અને કહ્યું, "હે રાજકુમાર! તારા નિશ્ચયની આડે આવવાની મારી ઇચ્છા નથી! પણ જો તને જગદુદ્ધારનો માર્ગ જડે તો સૌથી પહેલાં તારે મારું વિહારદાન+ સ્વીકારવું પડશે."

સિદ્ધાર્થે એ વાત કબૂલ રાખી અને ત્યાંથી આળાર કાલામ ઋષિના આશ્રમે ગયો.

આળાર કાલામ એ મોટો નામાંકિત તપસ્વી હતો અને રાજગૃહ પાસે એક આશ્રમમાં રહેતો હતો. યોગશાસ્ત્રમાં તે પારંગત છે એવી તેની ભારે ખ્યાતિ હતી. આ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો સમજી લેવાને તેની પાસે દૂરદૂરના પ્રાંતોમાંથી સંખ્યાબંધ ભાવિક લોક આવતા અને તેમાંના કેટલાક તેના શિષ્ય બની યોગાભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં જ રહી જતા.

સિદ્ધાર્થે કાલામના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળા મોટું ભાવિક મંડળ ત્યાં જામ્યું હતું. હું કાલામના દર્શને આવ્યો છું એમ કહ્યું એટલે કેટલાક તપસ્વીઓ તેને કાલામ ઋષિની કુટીરમાં લઈ ગયા. કાલામ એક દર્ભાસન પર બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થ તેને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ મૂકેલા આસન પર બેઠો અને કાલામને પોતાનો પૂર્વવૃત્તાન્ત નિવેદન કરી બોલ્યો, "કાલામ, આપનો શિષ્ય બની મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની ઇચ્છાથી હું આપની પાસે આવ્યો છું."

+ વિહાર એટલે ભિક્ષુને રહેવા માટે બાંધેલો આશ્રમ.

કાલામ ઋષિના અનેક શિષ્યો હતા, છતાં તેમાં આટલા મોટા રાજકુળમાં જન્મેલો એવો એક પણ શિષ્ય નહોતો. તેથી, સિદ્ધાર્થ મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાને અહીં સુધી આવ્યો, એ વિચારથી એના મનને આનંદ થયો હોય તો તેમાં બહુ નવાઈ જેવું નથી. તેણે સિદ્ધાર્થને કહ્યું, "મારા પન્થમાં ભળીને ઘણા લોકોનું સમાધાન થયું છે. તું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોવાથી નાનપણમાં જ સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ તને મળ્યું હોવું જોઈએ. તેથી તું મારો મત અંગીકાર કરીશ તો એનું રહસ્ય તને જણાતાં વાર લાગવાની નથી."

કાલામ ઋષિના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સિદ્ધાર્થ થોડા જ વખતમાં પારંગત થઈ ગયો. કોઈ પણ સિદ્ધાંતનો પૂર્વપક્ષ–ઉત્તરપક્ષ કરી ચર્ચા કરવાની તેની તૈયારી હતી. પણ એ સઘળી પોપટ-પંચી હતી. કાલામના બીજા કેટલાક શિષ્યો સિદ્ધાર્થની પેઠે પોપટપંચીમાં પ્રવીણતા મેળવી પોતે મોટા તત્ત્વવેત્તા છે એમ સમજતા હતા. પણ આ પોપટપંચીથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન ન થયું. તેણે વિચાર કર્યો, "માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વ સિદ્ધાન્તનો મુખપાઠ કરી જવાથી મારા ગુરુને ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ થયો હોય; અને સાક્ષાત્કાર વગર તો તેઓ સઘળા લોકોને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ ન જ કરે. તેથી મારે આ પોપટ-પંચીથી સન્તોષ ન માનતાં કાલામ ઋષિના ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો જોઈએ."

આવો વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ પાસે ગયો અને બોલ્યો, "ભો આચાર્ય, આપે શીખવેલા સર્વ સિદ્ધાન્ત મને મોઢે થઈ ગયા છે. કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વિષે વાદવિવાદ કરવાને હું તૈયાર છું. છતાં આપના ધર્મરહસ્યનો મને સાક્ષાત્કાર થયો નથી. તેથી આપના ધર્મનું સારભૂત એવું અંગ કયું અને એના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ કયો એ કૃપા કરીને મને કહો."

કાલામે જવાબ દીધો, "સિદ્ધાર્થ, મારા આખા ધર્મમાં મેં જે સમાધિની સાત પાયરીઓ કહી છે તે શ્રેષ્ઠ છે. એની જો પ્રાપ્તિ થાય તો તને તે જ ક્ષણે મારા ધર્મરહસ્યનું જ્ઞાન થશે."

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, "આ સમાધિની સાત પાયરીઓ મને મોઢે તો આવડે છે, છતાં એમનું યથાર્થ જ્ઞાન મને થયું નથી. આપ મારા પર દયા કરી ફરી એક વાર એમનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવો."

કાલામે સમાધિની પાયરીઓ સમજાવવા માંડી: "સિદ્ધાર્થ, પહેલી ચાર પાયરીઓને હું ધ્યાન કહું છું. પહેલા ધ્યાનમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ મનોવૃત્તિઓ રહે છે અને બાકીની બધી મનોવૃત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. વિતર્ક એટલે ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોમાં ચિત્તનો પ્રથમ પ્રવેશ. વિચાર ધ્યાનવિષયનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે. વિર્તક કરતાં વિચાર વધારે શાન્ત હોય છે. પ્રીતિ એ ધ્યાનમાં યોગીને પ્રાપ્ત થતો આનન્દ છે. સુખ પ્રીતિ કરતાં પણ વધારે શાન્ત સ્વભાવનું હોય છે. પ્રીતિની લહેરો શમે છે ત્યારે યોગીને સમાધિસુખ શું છે એની સમજણ પડે છે. એકાગ્રતા એટલે ધ્યાનવિષયમાં તલ્લીનતા. એકાગ્રતા વિના મનુષ્યને ક્ષણિક સમાધિ સુધ્ધાં સાધ્ય થાય એમ નથી. બીજા ધ્યાનમાં વિતર્ક અને વિચાર એ બે મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ થઈને પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ ત્રણ જ મનોવૃત્તિઓ બાકી રહે છે. ત્રીજા ધ્યાનમાં પ્રીતિ પણ નીકળી જાય છે. અહીં યોગી સુખ અને એકાગ્રતાનો જ અનુભવ લે છે. ચોથા ધ્યાનમાં એકલી એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. અને એને ઉપેક્ષાનો ટેકો હોવાથી તે અત્યન્ત પરિશુદ્ધ હોય છે. આ ચાર ધ્યાન સાધ્ય થયા પછી યોગીએ અનન્ત આકાશનું ધ્યાન ધરવું. આકાશનું ધ્યાન ધર્યે જે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય

છે તેને આપણે આકાશાનન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થયા પછી યોગીએ વિજ્ઞાનનું ધ્યાન ધરવું. વિજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ આકાશની પણ પેલી પાર છે. તેથી યોગી આકાશની પાયરી છોડી આ પાયરી પર જાય એટલે સકળ વિશ્વ તેને જ્ઞાનમય દીસે છે; વિજ્ઞાન સિવાય બીજી કશી વસ્તુ તેને દેખાતી નથી. આ સમાધિને આપણે વિજ્ઞાનાનન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. એની પેલી પારની અને છેવટની પાયરી યોગીએ અભાવનું ધ્યાન ધરવું એ છે.

"આ જગતમાં કશી વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, આખું જગત અભાવરૂપ છે, એમ ધ્યાન કર્યાથી આ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમાધિ અભાવરૂપ હોવાથી આપણે એને આકિંચન્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ મનની શક્તિઓ છે. તેમને મેં માનસિક ઇંદ્રિયો એવું નામ આપ્યું છે. યોગીઓએ આ ઇંદ્રિયોને વિષમ થઈ જવા ન દેતાં તેમનું સામ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ખાસ કરીને શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞાનું, તથા વીર્ય અને સમાધિનું સામ્ય હોવું જોઈએ. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સઘળે કરવો પડે છે. સ્મૃતિ એટલે મનની જાગૃતિ. હું આ પ્રસંગે શું કરું છું, મારું મન સ્વસ્થ છે કે અસ્વસ્થ છે, વગેરે વસ્તુ વિષેનો જે વિવેક એનું જ નામ સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિનાં જે દ્વાર શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ છે તેમની સમતા સાધવી જોઈએ. સિદ્ધાર્થ, તું જો આ પાંચ ઇન્દ્રિયોની સમતા સાધી અનુક્રમે મેં કહેલી સમાધિની સઘળી પાયરીઓનો અભ્યાસ કરીશ તો તને છેવટની પાયરીની આકિંચન્યાયતન સમાધિની પ્રાપ્તિ થયા પછી મારા ધર્મના રહસ્યનો તને સાક્ષાત્કાર થયો એમ કહી શકાશે."

સિદ્ધાર્થે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી લઈ એકાન્તમાં ચિન્તન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેણે વિચાર કર્યો, "મારા આચાર્યે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ માનસિક

શક્તિઓનું સમત્વ સાધવાનું મને કહ્યું એ તો ઠીક જ છે; કેમકે વ્યવહારમાં પણ એ શક્તિઓનું સામ્ય હોવું બહુ જરૂરનું છે. આપણી શ્રદ્ધા જ જો વધતી જાય અને એની સાથે સાથે પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ ન થાય તો આપણે ગમે તે વસ્તુ પર વિશ્વાસ રાખવા લાગીએ છીએ. કોઈએ કંઈ કહ્યું એટલે તે આપણને ખરું લાગે છે. એથી ઊલટું આપણી પ્રજ્ઞા વધતી જાય અને તેને શ્રદ્ધાનું બંધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃંખલ થઈ જાય છે. તેને લીધે આપણે ગર્વથી ફુલાઈ જઈએ છીએ અને દંભનો ભક્ષ થઈ પડીએ છીએ. પણ પ્રજ્ઞાને જ્યારે શ્રદ્ધાની જોડ મળે છે ત્યારે આ બંને માનસિક શક્તિઓનું સુખકારક પરિણામ નીપજે છે. તે જ પ્રમાણે વીર્ય (ઉત્સાહ) વધતું જાય અને એને સમાધિનું બંધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃંખલ થઈ જાય છે. અતિશય ઉત્સાહને લીધે મનુષ્યને પોતે શું કરે છે એનું પણ ભાન રહેતું નથી. છતાં એકલી સમાધિ પણ નુકસાનકર્તા છે. સમાધિની શક્તિ વધતી જાય તો તો માણસ આળસુ બને, અને એ કશું લોકોપયોગી કૃત્ય કરી શકે નહિ. પરંતુ વીર્ય અને સમાધિ એ બે શક્તિની સમતા પ્રાપ્ત કરાય તો પરિણામ સુન્દર આવે. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સર્વત્ર કરવો ઘટે એ મારા ગુરુનું કહેવું બરાબર છે. રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન જેમ બીજા પ્રધાનોના કામની તપાસ રાખે છે તે પ્રમાણે સ્મૃતિએ શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ, એમના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. હવે મારા ગુરુ જ એ પાંચ શક્તિની સમતા સાધી શકયા અને બીજાથી તેમ થઈ શકે નહિ એમ નથી. મારામાં પણ પાંચ શક્તિઓ છે અને હું પણ એ પાંચની સમતા સાધવાને સમર્થ છું."

સતત પરિશ્રમ કરીને અને ઉપર ગણાવેલી પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધાર્થે થોડા જ વખતમાં આકિંચન્ય સમાધિ સાધ્ય કરી, અને કાલામની

પાસે જઈ તેમને કહ્યું, "ભો આચાર્ય, આપે સમાધિની જે સાત પાયરીઓ કહી તેનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને છેવટની પાયરી મેં સાધ્ય કરી છે; હવે આગળ મારે શું કરવું તે મને કહો."

કાલામે જવાબ દીધો, "હવે આગળ તારે કશું કરવાનું રહ્યું નહિ. મારા ધર્મરહસ્યનો જેવો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે તેવો જ તને પણ થયો છે. હવે તું મારા જેવો જ આ ધર્મપન્થનો મુખ્ય આગેવાન થઈ શિષ્યશાખા વધારવાનો પ્રયત્ન કર."

કાલામ ગુરુ અને સિદ્ધાર્થ શિષ્ય હોવા છતાં કાલામે સિદ્ધાર્થનું ગૌરવ કર્યું. સિદ્ધાર્થે જ્યારે આકિંચન્યાયતન સમાધિ સાધ્ય કરી ત્યારે કાલામે મોકળે મને સિદ્ધાર્થ પોતાના જેટલી જ યોગ્યતાએ ચડ્યા છે એ વાત કબૂલ કરી. પણ કાલામે દીધેલા માનથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તે મનમાં બોલ્યો, "આકિંચન્યાયતન સમાધિથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ તો થવાની નથી. આ સમાધિથી દુર્વાસનાનું કેટલોક વખત સુધી દમન કરી શકાશે, પણ એનો સમૂળો ઉચ્છેદ થવાનો નથી. મારા આચાર્યે ઉપદેશેલા આ માર્ગથી નિર્વાણનો માર્ગ ભિન્ન હોવો જોઈએ."

આમ વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ ઋષિનો આશ્રમ છોડી નીકળ્યો અને ઉદ્રક રામપુત્ર નામના બીજા એક પ્રખ્યાત તપસ્વી ઋષિને આશ્રમે ગયો.

ઉદ્રક ઋષિએ સિદ્ધાર્થની સારી પેઠે આગતાસ્વાગતા કરી. સિદ્ધાર્થે પોતાનો વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે આ રાજપુત્રે આટલા અલ્પ સમયમાં જ સાત પાયરીઓ વટાવી દીધી એ જાણીને ઋષિ ચકિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, "હે રાજપુત્ર, મારી શિષ્યશાખામાં અનેક તપોવૃદ્ધ શ્રમણ છે; પણ આટલા થોડા વખતમાં સમાધિની સાત પાયરીઓ ચડેલો શિષ્ય મને

એક પણ મળ્યો નથી! તું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારી આગલી ઉંમર સુખચેનમાં ગઈ છે, તેમ છતાં, અમને તપસ્વીઓને જે વસ્તુઓ ભારે કષ્ટથી સાધ્ય થાય છે, તે તેં વગર મહેનતે સાધ્ય કરી એ વાતની જેટલી કદર કરીએ એટલી ઓછી છે! તારા પ્રજ્ઞાદિક ગુણોથી અને તપશ્ચર્યાથી તું આશ્રમને શોભા આપીશ એમાં મને શંકા નથી. હવે તને શિખવાડવાની એવી એક જ સમાધિ બાકી રહી છે. કાલામે તને જે સાત પાયરીઓ શિખવાડી તેની આગળ બીજી એક પાયરી છે. તેને અમે નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિમાં યોગી તલ્લીન થાય એટલે તેના મનમાંથી પદાર્થમાત્રની સંજ્ઞા નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે. અભાવની સંજ્ઞા પણ તેના મનમાં રહેતી નથી. માટે આ સમાધિને નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ એવું નામ આપ્યું છે. આ સમાધિનો તું અભ્યાસ કરીશ તો તે જ વેળા તને મારા ધર્મનું રહસ્ય જણાશે."

ઉદ્રક ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી સિદ્ધાર્થે થોડા જ દિવસમાં નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને ઉદ્રક ઋષિ પાસે જઈ બોલ્યો, "ભો આચાર્ય, આપે ઉપદેશેલી છેવટની સમાધિ મને પૂર્ણપણે સાધ્ય થઈ છે. હવે આગળ શું કરવું તે શીખવો."

ઉદ્રકે કહ્યું, "સિદ્ધાર્થ, હવે તને શીખવવાનું કશું રહ્યું નથી. તું મારી પેઠે જ મારી શિષ્યશાખાનો મુખ્ય આચાર્ય થઈને એમને આ મારો ધર્મ શીખવ."

આ બીજા ગુરુએ દીધેલા માનથી પણ સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તેણે વિચાર કર્યો, "નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ સર્વ સમાધિમાં શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી; પણ એને બળે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. આ સર્વ સમાધિઓથી મારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ કંઈક વખત સુધી દબાશે; પણ એમનો

સમૂળો નાશ નહિ થાય. તેથી હવે બધા ધર્મપન્થમાં પેસી વખત ન બગાડતાં પોતે જ પ્રયત્ન કરીને નિર્વાણનો માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ."

પછી ઉદ્રક ઋષિની રજા લઈ સિદ્ધાર્થ ફરતો ફરતો ગંગાની પાસે ઉરુવેલા કરીને સ્થાન હતું ત્યાં આવ્યો. આ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય હતો. નૈરંજરા નદી આ જ પ્રદેશમાં થઈને વહેતી હતી અને થોડે થોડે અન્તરે આ નદીને કાંઠે ગામ વસેલાં હતાં. આ રમ્ય પ્રદેશની વનશ્રી જોઈને બોધિસત્ત્વના હૃદય ઉપર ખૂબ અસર થઈ. તે બોલ્યો, "આવો પ્રદેશ મારા જોવામાં ક્વચિત જ આવ્યો હશે. શી આ વનશ્રી! આ મંદ મંદ વહેતી નદી તો જાણે મને પ્રેરણા જ દઈ રહી છે. અહીંના લોકોએ આ વન કાપી નાખી આ પ્રદેશ ઉજ્જડ કર્યો નથી એ તપસ્વીજનનું એક ભાગ્ય સમજવું જોઈએ."

બોધિસત્ત્વે આ જ પ્રદેશમાં પોતાની તપશ્ચર્યા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજા પણ અનેક તપસ્વીઓ મગધ દેશના આ અરણ્યભાગમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા. ઉરુવેલકાશ્યપ, ગયાકાશ્યપ અને નદીકાશ્યપ એ ત્રણ ભાઈઓ અહીંના તપસ્વીમંડળમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. બીજા પણ કેટલાક સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસ કરનાર તપસ્વીઓ આ અરણ્યમાં વસતા હતા.

સિદ્ધાર્થે પણ કોઈનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં અહીંયાં સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસની શરૂઆત કરી. સમાધિની આઠ પાયરીઓ તો તે વટાવી ગયો જ હતો. છતાં એથી પણ આગળ બીજી કંઈ નવી પાયરીઓ હોય તો જોવી એ ઉદ્દેશથી તેણે કડક યોગાભ્યાસ આદર્યો. શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકી કલાકના કલાક સુધી તે મૃતવત્ ધ્યાનસ્થ બેસતો. એને લીધે એના પેટમાં ભયંકર વેદના થતી અને આખું શરીર બળ્યું

બળ્યું થઈ રહેતું. છતાં તેનો ઉત્સાહ રતીપૂર મોળો પડ્યો નહિ અને જાગૃતિમાં ઊણપ આવી નહિ. પહેલાં તો આ તીવ્ર યોગાભ્યાસની સિદ્ધાર્થના ચિત્ત પર નુકસાનકારક અસર થઈ નહિ, છતાં શરીર પર તેની માઠી અસર થયા વિના રહી નહિ. તેનું શરીર છેક દૂબળું થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થ પોતાનો યોગાભ્યાસ ચલાવતો હતો ત્યાં કૌંડિન્ય, વપ્ર, ભદ્રિય, મહાનામ અને અશ્વજિત્ એ નામના પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વી તેને આવી મળ્યા. સિદ્ધાર્થનું અને તેમનું નાનપણનું ઓળખાણ હતું અને સિદ્ધાર્થ આગળ ઉપર બુદ્ધ થનાર છે એ ભવિષ્ય બાળપણમાં જ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. સિદ્ધાર્થે આદરેલો ખડતર યોગાભ્યાસ જોઈ તે થોડા જ વખતમાં બુદ્ધ થશે એવી તેમને આશા ઊપજી અને તેથી તેઓ ભારે આસ્થાથી સિદ્ધાર્થની સેવા કરવા લાગ્યા.

ઘણા દિવસ સુધી સિદ્ધાર્થે હઠયોગનો અભ્યાસ કર્યો. શિયાળામાં દિવસે જંગલમાં પેસી ત્યાં ધ્યાન લગાવી બેસવું ને રાત્રે ખુલ્લા મેદાનમાં બેસવું, અને ઉનાળામાં દિવસે મેદાનમાં બેસવું અને રાત્રે ગીચ ઝાડીમાં પેસી ત્યાં બેસવું, એ રીતે તેણે તપ આરંભ્યું. પણ એને લીધે બીજો કશો લાભ ન થતાં દહાડે દહાડે તેનું શરીર માત્ર ગળવા લાગ્યું. છતાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ડગવા દીધો નહિ. હઠયોગથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ જોઈ તેણે ધીમે ધીમે આહાર ઓછો કરવાની શરૂઆત કરી. આહાર છોડ્યે યોગમાર્ગમાં જલદી સિદ્ધિ મળે છે એમ તે કાળે મનાતું હતું.

સિદ્ધાર્થે ધીમે ધીમે અન્નનો ત્યાગ કર્યો અને રોજનું ચાર પાંચ પળી મગનું કે કળથીનું પાણી પીને તે દિવસ કાઢવા લાગ્યો. એના દેહની અશક્તિની હવે હદ આવી ગઈ. હાથપગ સળી જેવા થઈ ગયા, બરડાની કરોડ સાફ દેખાવા

લાગી, ભાગેલા ઘરના વાંસની પેઠે પાંસળીઓ હચમચી ગઈ, પાણીમાં પડેલાં નક્ષત્રોનાં પ્રતિબિંબ જેમ ઊંડાં ગયેલાં દેખાય છે તેમ તેની આંખોની કીકીઓ ઊંડી ઊતરી પડી, કડવું કોળું કાચું કાપીને તડકામાં નાખતાં જેમ કરમાઈ જાય છે તેમ તેની અગાઉની સુંદર અંગકાન્તિ છેક કરમાઈ ગઈ અને તેનાં પેટ અને પીઠ ચોટીને એક થઈ ગયાં.

એક દિવસ સિદ્ધાર્થના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "આ જે હું અતિ તીવ્ર વેદના ભોગવું છું તેના કરતાં વધારે તીવ્ર વેદના કોઈ તપસ્વીએ નહિ વેઠી હોય! પણ આટલું દુઃખ ભોગવ્યા છતાં મને પરમશાંતિનો માર્ગ જડતો નથી. ત્યારે મારા પ્રયત્નમાં ભૂલ તો નહિ હોય? મેરુમંડળમાં ભૂલો પડેલો વટેમાર્ગુ જેમ આડે માર્ગે ચડી જાય છે તેવી જ મારી સ્થિતિ નહિ થઈ હોય એમ કેમ કહેવાય? નાનપણમાં મારા પિતાની સાથે ખેતરમાં ગયો હતો ત્યાં જાંબુના ઝાડની છાયામાં હું ધ્યાનસ્થ બેઠો હતો એ મને યાદ છે. તે વેળા હું દેહદંડન કરતો ન હતો તેમ છતાં મને સમાધિસુખ મળેલું. એટલે અત્યારના મારા દેહદંડનથી મને કંઈ ફાયદો થાય એમ લાગતું નથી. નાનપણમાં હું જે સમાધિસુખનો અનુભવ કરતો હતો તે પાપવાસનાની તૃપ્તિ કરવાથી મળેલું સુખ નહોતું કે બીજાના ખૂનખારથી મળેલું સુખ નહોતું. ત્યારે એવું સુખ મારે શા માટે જતું કરવું એ મને સમજાતું નથી. આ તપશ્ચર્યાનો વિકટ માર્ગ છોડી હું એ સાદે માર્ગે કાં ન વળું? પણ મારું શરીર એટલું દૂબળું પડી ગયું છે કે મારાથી કોઈ પણ માર્ગે એક પણ પગલું આગળ વધવાનું બની શકે એવું નથી. માટે પહેલાં તો મારે થોડું થોડું અનાજ ખાવાની ટેવ પાડીને મારી જતી રહેલી શક્તિ પાછી મેળવવી જોઈએ."

તે દિવસથી આસપાસનાં ગામમાંથી ભિક્ષા લાવીને સિદ્ધાર્થ થોડું થોડું અન્ન ખાવા લાગ્યો. સિદ્ધાર્થને ખાતો

જોઈને તેની શુશ્રૂષામાં રહેલા પાંચ તપસ્વીઓને એના પર તિરસ્કાર છૂટયો. તે આપસમાં કહેવા લાગ્યા, "આજ સુધી આપણને એવી આશા હતી કે સિદ્ધાર્થ તીવ્ર તપશ્ચર્યાને બળે કરીને બુદ્ધ થઈને આપણું અજ્ઞાન દૂર કરશે અને આપણને પણ પોતાના ધર્મના ભાગીદાર બનાવશે, પણ આજ આપણી આશા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. આ ઢોંગી રાજપુત્ર મુક્તિનો ખરો માર્ગ છોડી પેટને પંથે વળ્યો છે! હવે એની પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાનની આશા કરવી એ લીમડાના ઝાડ પરથી મીઠાં ફળની આશા કરવા બરોબર છે!"

આવી રીતે આપસમાં સિદ્ધાર્થને વિષે તિરસ્કારનાં વચન કાઢી એ પાંચ તપસ્વીઓ કાશી ભણી ચાલતા થયા.

મારા સાથીઓ મને છોડી ગયા એ વિચારથી સિદ્ધાર્થના મન પર કશી માઠી અસર થવાને બદલે તેણે ભારે ખંતથી ધર્મચિન્તનનું કાર્ય આગળ ચલાવ્યું. કંઈક દિવસ નિયમિતપણે મિતાહાર કર્યાથી સિદ્ધાર્થના શરીરમાં પહેલાંની શક્તિ આવતી ગઈ અને તે નિરામય સમાધિસુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યો.

૪

માર સાથે યુદ્ધ

[નિદાનકથા અને પધાનસુત્ત–સુત્તનિપાત]

ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં સેનાની નામનો એક ઇનામદાર રહેતો હતો. તે જે ગામમાં રહેતો હતો તે ગામનું નામ સેનાનીગ્રામ પડયું હતું. એ ઇનામદારને સુજાતા નામની એક રૂપવતી કન્યા હતી. મને યોગ્ય વર મળશે ને પહેલો પુત્ર જન્મશે તો દેવતાને દૂધની ખીરનું નૈવેદ્ય ધરાવી ઘણા ભાવથી તેની પૂજા કરીશ, એવી સુજાતાએ કુમારી અવસ્થામાં પોતાના ગામની પાડોશમાં વનદેવતાની બાધા રાખી હતી.

સુજાતાનો મનોરથ પૂરો થયો હતો. તેને ઊંચા કુળનો સદ્‌ગુણી વર મળ્યો હતો અને એના સહવાસમાં કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી તેને એક દેખાવડો અને તેજસ્વી પુત્ર થયો હતો. સુજાતાની જેવી પતિ પર અપાર ભક્તિ હતી તેવો જ તેના પતિનો પણ તેના પર નિરતિશય પ્રેમ હતો અને એ પ્રેમ પુત્રલાભથી દ્વિગુણિત થયો હતો.

સુજાતા આ આનંદના ઉત્સાહમાં પોતાની દેવતાને ભૂલી ન ગઈ. વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રભાતમાં તેણે દાસીને વનમાં જઈ ત્યાં પેલી દેવતા જે વડના ઝાડ પર રહેતી તેની નીચેની જગા સાફસૂફ કરી પૂજાની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી અને જાતે દૂધની ઉત્તમ ખીર બનાવવાના કામમાં પડી.

બોધિસત્ત્વને તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યાને આજ લગભગ ૭ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. આજ સવારે સુજાતાની દેવતા રહેતી હતી તે ઝાડ તળે તે ધ્યાનસ્થ બેઠો હતો. કેટલાક વખત

સુધી પરિમિત અન્ન ગ્રહણ કરવાને લીધે તેના ચહેરા પર પૂર્વની કાંતિ આવી હતી અને તેમાં તપશ્ચર્યાથી આવેલી તેજસ્વિતા ભળવાથી તેની મુખકાંતિ અત્યંત પ્રસન્ન ભાસતી હતી.

સુજાતાની દાસીએ આપણા બોધિસત્ત્વની ધ્યાનસ્થ બેઠેલી ગંભીર મૂર્તિ નિહાળી ત્યારે તેને થયું કે સુજાતાની પૂજા ગ્રહણ કરવા સારુ સાક્ષાત્ દેવતા જ આ ઝાડ નીચે આવીને બેઠી છે! તરત જ તે દોડતી સુજાતા પાસે ગઈ અને બોલી, "આર્યે! તમારા પર અનુગ્રહ કરવા માટે વનદેવતા વડના ઝાડ નીચે આવીને બેઠી છે. દૂધની ખીર અને પૂજાની સામગ્રી લઈ આપણે સત્વર ત્યાં જઈએ અને દેવતાની પૂજા કરીએ."

સુજાતાએ દાસીને પૂજાની સઘળી સામગ્રી આપી. એક સોનાના થાળમાં દૂધની ખીર મૂકી અને બીજા સોનાના થાળથી તેને ઢાંકી થાળ પોતે માથા પર લીધો. બંને જણીઓ પેલા વડના ઝાડ પાસે આવી ત્યાં દૂરથી જ બોધિસત્ત્વની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ છક થઈ ગઈ. એ વનદેવતા છે એવી દાસીની તો પહેલેથી જ ખાતરી થઈ ગઈ હતી. પણ હવે સુજાતાનો પણ સંશય ઊડી ગયો. તેણે ઠેઠ બોધિસત્ત્વની પાસે પેલો ખીર ભરેલો થાળ મૂકયો અને તેની પ્રદક્ષિણા કરી અને પ્રણામ કરી પોતે બાજુએ ઊભી રહી. પેલી ભોળી દાસી તો બોધિસત્ત્વ આગળ આળોટવા જ લાગી. તે મોટા અવાજથી વનદેવતાની સ્તુતિ કરવા લાગી. તેણે મચાવેલી આ ગરબડને લીધે બોધિસત્ત્વના ધ્યાનસુખમાં અંતરાય આવ્યો. તેથી તેણે આંખો ઉઘાડી અને તે બંને તરફ જોયું.

તે વખતે, આ દેવતા ન હોય, પરંતુ કોઈક મહાન તપસ્વી છે એમ સુજાતાને લાગ્યું. તેણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું: "હે સત્પુરુષ! અમે વનદેવતાની પૂજા કરવા માટે અહીં આવ્યાં હતાં; અને આપ જ વનદેવતા હશો એવી માન્યતાથી

આ દુગ્ધાન્ન આપને અર્પણ કર્યું છે. આપ એનો સ્વીકાર કરશો એવી મારી વિનંતિ છે. જો આપના જેવા સાધુપુરુષ આ નૈવેદ્યનો સ્વીકાર કરશે, તો મારી દેવતા મારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થશે એમાં સંશય નથી!"

બોધિસત્ત્વે હાથમાં જળ લઈ તે અન્નનો સ્વીકાર કર્યો; અને મિતભોજન કરી, સુજાતાને આશીર્વાદ આપી, નદીને કાંઠે સંધ્યાકાળ સુધી ફર્યા અને પછી એક પીપળાના ઝાડ પાસે આવ્યા. ત્યાં સોત્થિય નામના એક ઘાસના ભારાવાળાએ તેમને ઘાસના આઠ બાચકા આપ્યા. તે ઘાસ લઈને તેઓ પેલા ઝાડ નીચે આવ્યા, અને ત્યાં ઝાડની પૂર્વ બાજુએ તે ઘાસનું આસન બનાવી તે ઉપર ધ્યાનસ્થ બેઠા.

સિદ્ધાર્થ રાજકુમાર બુદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે એ જોઈને મારને અતિશય સંતાપ થયો. તે પોતાના મનમાં બબડવા લાગ્યો : "આજ પર્યંત કોઈ પણ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણે મારો અનાદર કર્યો નથી; પણ આ તરુણ રાજકુમાર દૃઢનિશ્ચયી લાગે છે. તેણે મારું અપમાન કરી મારા પંજામાંથી છૂટી સ્વતંત્ર થવા માટે મહાન પ્રયાસ આરંભ્યો છે. આ જ વખતે જો હું તેને કાબૂમાં નહિ લઉં તો તે હમેશને માટે મારા હાથમાંથી છટકી જશે અને મારા વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવવા માટે લોકોને ઉશ્કેરશે."

આ પ્રમાણે વિચાર કરી મારે તરત જ પોતાની સર્વ સેના સજ્જ કરી, અને સિદ્ધાર્થને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ તેના ઉપર એકદમ તૂટી પડવા માટે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી.

સિદ્ધાર્થ થોડા જ વખતમાં બુદ્ધ થશે એવી આશાથી બ્રહ્માદિ દેવગણ છત્રચામરો, પુષ્પમાળા ઇત્યાદિ સાહિત્યો લઈને બુદ્ધપૂજા કરવા માટે બોધિવૃક્ષ નીચે એકઠા થયા હતા. પરંતુ ચારે બાજુથી પવનવેગે દોડતી આવતી મારસેનાને જોઈ તેઓ કાયર બન્યા; અને થોડી વારમાં એક પણ દેવ ત્યાં

ઊભો રહી શકયો નહિ! દેવરાજ શક્ર પોતાનો વિજયશંખ લઇને પૃથ્વીની અંદર જઈ છુપાઈ બેઠો, બ્રહ્મદેવે બુદ્ધપૂજા માટે જે શ્વેત છત્ર આણ્યાં હતાં તે સુમેરુ પર્વતની તળેટીમાં નાખીને પોતે બ્રહ્મલોકમાં નાસી જઈ સ્વસ્થ બેઠા. બાકીના દેવો પણ માળા વગેરે પૂજાસામગ્રી આમતેમ ફેંકી દઈ દશે દિશામાં નાસી ગયા! તાત્પર્ય એ કે, આપત્તિમાં કોઈ જ કામ આવતું નથી, એ કહેવત પ્રમાણે સિદ્ધાર્થના રક્ષણ માટે તેના પુણ્ય સિવાય બીજું કોઈ તેની પાસે રહ્યું નહિ.

મારે પોતાના સૈન્યને આગળ મોકલ્યું અને પોતે તેની પાછળ જ ગિરિમેખળ નામના હાથી પર બેસી નીકળ્યો. મારની સેનાએ સિદ્ધાર્થનો પરાજય કરવા માટે ભયંકર પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. તેણે બોધિસત્ત્વ ઉપર એકસરખો શસ્ત્રાસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. પણ એ સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રો ફૂલ બની જઈ બોધિસત્ત્વના પગ આગળ પડતાં!

જ્યારે મારને લાગ્યું કે પોતાની સેનાનો વિજય થવો મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેણે પોતાની શક્તિ વડે એક ભયંકર તોફાન ઉઠાવ્યું. આસપાસનાં વૃક્ષો ફડાફડ ઊખડી પડવા લાગ્યાં, આકાશ ધૂળના ગોટાથી ભરાઈ ગયું, પશુપક્ષીઓ એકસરખા બરાડા પાડવા લાગ્યાં; પરંતુ બોધિસત્ત્વની સમાધિમાં તલમાત્રનો વિક્ષેપ પડયો નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે વૃક્ષ નીચે તે બેઠા હતા તે વૃક્ષનું એક પાન સુધ્ધાં હાલ્યું નહિ.

આ જોઈને માર અતિશય ઊકળી ઊઠયો. તેણે ભયંકર વર્ષા શરૂ કરી. જ્યાં ત્યાં પાણીનાં પૂર દેખાવા લાગ્યાં. પણ બોધિસત્ત્વનું આસન કોરું જ રહ્યું, તથા તેમના અંગને પાણીનું એક ફોરું સુધ્ધાં અડકયું નહિ. આથી તેમની સમાધિમાં કોઈ પણ જાતનો અંતરાય આવ્યો નહિ.

ત્યાર પછી મારે પાષાણવૃષ્ટિ, અંગારવૃષ્ટિ, તપેલી રાખની વૃષ્ટિ, તપેલી રેતીની વૃષ્ટિ અને તપેલા કાદવની વૃષ્ટિ, એમ

અનુક્રમે જુદી જુદી છ વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ તેનાથી સુખ્ધાં બોધિસત્ત્વની સમાધિમાં અંતરાય આવ્યો નહિ.

તે જોઈ માર અત્યંત ખિન્ન થયો. તથાપિ પ્રયત્ન ન છોડતાં છેવટે તેણે ભયંકર અંધકાર ઉત્પન્ન કર્યો. તે દિવસે વૈશાખ સુદ પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. જ્યાં ત્યાં શુભ્ર ચાંદની છવાઈ ગઈ હતી; પરંતુ બોધિવૃક્ષની આસપાસ મારે એટલું ઘોર અંધારું પ્રસાર્યું કે મારનો ગિરિમેખળ હાથી કે આસપાસના પર્વતનાં શિખરો ઘુવડને પણ દેખાય નહિ એવું બન્યું. પરંતુ બોધિસત્ત્વના જ્ઞાનરવિ આગળ આ મારનિર્મિત અંધકારનું કાંઈ જ ચાલ્યું નહિ. તેની સમાધિમાં જરાયે વિઘ્ન નડ્યું નહિ.

આજ સુધી આ દુષ્ટ મારને પરાભવ કેવો હોય છે તેની જરીયે ખબર ન હતી. પોતાના અંગત પ્રભાવને ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રસંગ તેને કદી જ આવ્યો ન હતો. એકાદ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ તેનું અતિક્રમણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તરત જ તે પોતાની ફોજની એકાદ નાનીશી ટુકડી મોકલી તેને ત્યાં ને ત્યાં જ માત કરી નાંખતો. સિદ્ધાર્થ એકાદ સાધારણ તપસ્વી નથી એમ જાણીને જ મારે પોતાના સકળ સૈન્યને તેના પર એકસાથે તૂટી પડવાની આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ પોતાની ફોજનો બોધિસત્ત્વ તરફથી સંપૂર્ણ પરાભવ થશે એ તેના ધ્યાનમાં કે મનમાંયે આવ્યું ન હતું. હવે તો તેણે લગભગ પોતાની સર્વ શકિત ખરચી નાખી, પણ બોધિસત્ત્વે કોઈ પણ રીતે તેને દાદ આપી નહિ. આથી મારને આ પ્રસંગે કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના જ કરવી જોઈએ!

હવે પોતાનું કાળું મોઢું લઈ પાછું ફરવું, કે પોતાના હાથી પરથી નીચે ઊતરી સિદ્ધાર્થ પર તૂટી પડવું, આ બેમાંથી એક જ માર્ગ મારને માટે ખુલ્લો રહ્યો હતો; પરંતુ પોતાના પરાભવની ખબર લઈ પાછા ફરવાનું ન ગમવાથી તેણે બોધિ-સત્ત્વ પર જાતે જ હલ્લો કરવાનું સાહસ ઇષ્ટ ગણ્યું. તે હાથી

પરથી નીચે ઊતર્યો અને બોધિસત્ત્વ પાસે આવી બોલ્યો: "સિદ્ધાર્થ! અહીંથી મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો જા. નહિ તો હું ક્ષણાર્ધમાં મારા સૈન્ય પાસે તારો નાશ કરાવી નાખીશ."

બોધિસત્ત્વે ઉત્તર આપ્યો: "હે માર, તારા સૈન્યને હું સારી રીતે ઓળખું છું. નાના પ્રકારની વિલાસસામગ્રી એ તારા સૈન્યની પહેલી ટુકડી છે. તેની પાછળ જ અસંતોષ, ભૂખ, તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, કુશંકા, ગર્વ, કીર્તિની આશા, આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા એ સર્વ તારી ટુકડીઓ ચાલી આવે. સાધારણ તપસ્વીથી આમાંની એકાદ ટુકડીનો પરાભવ ન થાય એ સંભવિત છે, પરંતુ હું તારી આ સર્વ સેનાની કાંઈ જ પરવા કરતો નથી. કાચી માટીનું વાસણ જેમ પથ્થર વડે સહજ ફોડી શકાય છે, તેમ મારી પ્રજ્ઞાના બળથી તારી સેનાનો હું પરાભવ કરી શકીશ."

માર બોલ્યો: "એ બધું જવા દે. પણ તું જે આસન પર બેઠો છે, તે આસન મારું છે. તેના પર બેસવાનો તને અધિકાર નથી; માટે હું કહું છું કે તું અહીંથી ઊઠી તુરતોતુરત ચાલતો થા!"

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: "માર! આ આસન તારું છે એનો તારી પાસે શો પુરાવો છે?"

સિદ્ધાર્થનો આ પ્રશ્ન સાંભળી મારસેનામાંથી ઘણા યોદ્ધા આગળ આવી "આ આસન મારનું છે, અમે એના સાક્ષી છીએ", "આ આસન મારનું છે, અમે એના સાક્ષી છીએ" એમ બોલી ઊઠ્યા. ત્યારે મારે બોધિસત્ત્વને કહ્યું: "જો આ મારો પુરાવો. આ સર્વ લોકો એ આસન મારું છે એની સાક્ષી પૂરે છે. હવે એ આસન તારું છે એનો પુરાવો રજૂ કર; નહિ તો મૂંગો મૂંગો અહીંથી ચાલી નીકળ."

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: "હે માર! મેં અનેક જન્મોમાં દાનપારમિતાનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આ આસન પર બેસવાનો અધિકાર મને પ્રાપ્ત થયો છે."

માર બોલ્યો: "તેં દાનપારમિતા પરિપૂર્ણ કરી છે એનો કોઈ સાક્ષી છે ખરો?"

બોધિસત્ત્વ પોતાનો જમણો હાથ પૃથ્વી ભણી નમાવી બોલ્યો: "હે માર! મારા પુણ્યકર્મનો કોઈ જીવંત સાક્ષી અહીં મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ સર્વને ધારણ કરનાર આ સર્વવ્યાપી વસુંધરા મારા પુણ્યકર્મની સાક્ષી પૂરશે."

બોધિસત્ત્વે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે તરત જ એક ભયંકર ગર્જના સાથે પૃથ્વી ફાટી, તેના ઉદરમાંથી એક સુંદર દેવી ત્યાં પ્રગટ થઈ અને બોલી: "માર! સિદ્ધાર્થકુમારે પૂર્વજન્મોમાં અનેક પ્રસંગે મહાદાન દીધેલાં છે; હું તેની સાક્ષી છું. એણે યાચકોના હાથ ઉપર રેડેલાં પાણીથી ભીંજાયેલા મારા આ કેશ હજી સુકાયા નથી."

આ પ્રમાણે બોલી પૃથ્વીદેવીએ પોતાના વાળ નિચોવી પાણી કાઢ્યું, તેનો એટલો મોટો પ્રવાહ થયો કે તેમાં માર, તેની સેના અને તેનો ગિરિમેખળ હાથી સુધ્ધાં ક્યાં ને ક્યાં તણાઈ ગયાં!

આ પ્રમાણે મારસેનાની દુર્દશા થયા પછી બ્રહ્માદિ દેવલોક બોધિવૃક્ષને વીંટળાઈ વળ્યા અને સિદ્ધાર્થ પર દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ કરી તેનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે સિદ્ધાર્થ પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો :

> अनेकजातिसंसारं संधाविस्सं अनब्बिसं
> गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनप्पुनं ।
> गहकारक दिट्ठोऽसि पुन गेहं न काहसि
> सब्बा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसंखितं
> विसंखारगतं चित्तं तण्हानं खयमज्झगा । *

---

* અનેક જન્મજન્માન્તરોવાળા આ સંસારમાં હું રાત્રિદિવસ દોડ્યો અને ગૃહકર્તાની શોધ કરતાં કરતાં વારંવાર જન્મદુઃખ પામ્યો. હે ગૃહકર્તા! આજ તું મને પ્રત્યક્ષ થયો છે. હવે ફરીથી ઘર કરીશ નહિ. તેનાં સર્વ પીઢિયાંપાટિયાં ભાગી ગયાં છે અને મોભ તૂટી ગયા છે. મારું ચિત્ત નિર્વાણ પામ્યું છે અને તૃષ્ણાનો ક્ષય થયો છે.

૫

બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્મોપદેશ

[મહાવગ્ગ]

સિદ્ધાર્થનો જયજયકાર બોલી અને દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ વડે તેની પૂજા કરીને બ્રહ્માદિક દેવગણ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પછી સિદ્ધાર્થ ધ્યાનસ્થ બેઠો, અને રાત્રિનો પહેલો પ્રહર પૂર્ણ થતાં પહેલાં તેણે દુઃખની કારણપરંપરાનો શોધ કર્યો.

અવિદ્યાથી સંસ્કાર થાય છે, સંસ્કારોથી વિજ્ઞાન થાય છે, વિજ્ઞાનથી નામરૂપ, નામરૂપથી ષડાયતન (પંચેન્દ્રિયો અને મન), ષડાયતનથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી સુખદુઃખાદિક વેદના, વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનથી ભવ, ભવથી જન્મ અને જન્મથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્મનસ્ય તથા ઉપાયાસ ઉદ્‌ભવે છે. આ પ્રમાણે આ લોકના દુઃખનો ઉદય થાય છે. પણ અવિદ્યાનો પૂર્ણ વૈરાગ્યથી નિરોધ કરતાં સંસ્કારનો નિરોધ થાય છે; સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો, વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો, નામરૂપના નિરોધથી ષડાયતનનો, ષડાયતનના નિરોધથી સ્પર્શનો, સ્પર્શના નિરોધથી વેદનાનો, વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ણાનો, તૃષ્ણાના નિરોધથી ઉપાદાનનો, ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો, ભવના નિરોધથી જન્મનો, જન્મના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્મનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ઐહિક દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. અવિદ્યાથી જરામરણ સુધીની જે કાર્યકારણપરંપરા, તેને બૌદ્ધગ્રંથોમાં પ્રતીત્યસમુત્પાદ કહે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એ જ્યારે સિદ્ધાર્થને સમજાયું ત્યારે તે બુદ્ધ થયો. પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે ચાર આર્યસત્યો અને તદંતર્ગત આર્ય-અષ્ટાંગિક માર્ગ તેણે જોયાં. મનુષ્યપ્રાણીનું હિતાહિત શામાં છે એનું હવે તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું. ત્યારે તે પોતાના મનમાં બોલી ઊઠ્યો, "ધ્યાનસ્થ બ્રાહ્મણને ભારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે કાર્યકારણપરંપરાનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેને થયું હોય છે."

રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં બુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કર્યું. દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એનો ઠીક વિચાર કરી તે બોલ્યો: "ધ્યાનસ્થ બ્રાહ્મણને ભારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે દુઃખનાં કારણોનો નિરોધ કેમ કરવો તે એ જાણે છે."

વળી, રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં બુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કરી ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા: "ધ્યાનસ્થ બ્રાહ્મણને ભારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, અને મારસેનાનો વિધ્વંસ કરી અંતરીક્ષમાં પ્રકાશનારા સૂર્ય પ્રમાણે તે પ્રકાશિત થાય છે."

બુદ્ધ પોતાના આસન ઉપર સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિ-સુખનો અનુભવ લેતો ધ્યાનસ્થ બેઠો. આઠમે દિવસે તે આસન પરથી ઊઠી ન્યગ્રોધવૃક્ષ નીચે ગયો, અને ત્યાંયે તે સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો ધ્યાનસ્થ બેઠો.

ત્યાં એક ઘણો ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આવી તેને પૂછવા લાગ્યો, "હે ગૌતમ, કયા કારણે મનુષ્યને બ્રાહ્મણ કહી શકાય? બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય શું?"

તે સાંભળી બુદ્ધે આ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા: "જેણે પાપમાત્રને પોતાના અંતઃકરણમાંથી દૂર કર્યું છે, ગર્વની મલિનતા જેના

અંતઃકરણને અડકી શકતી નથી, જેનું બ્રહ્મચર્ય પરિપૂર્ણ છે, જેને આ લોકના કોઈ પણ વિષયની તૃષ્ણા નથી, જેણે અંતર્દષ્ટિથી જ્ઞાનનો અંત જોયો છે, તે જ પોતાને યથાર્થ રીતે બ્રાહ્મણ કહી શકે!"

તે અઠવાડિયું ન્યગ્રોધવૃક્ષ નીચે ગાળીને બીજા અઠવાડિયામાં બુદ્ધ મુચિલિંદવૃક્ષ નીચે ગયો. ત્યાં એક અઠવાડિયા સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો રહ્યો. તે સમયે અકાલિક મેઘ ઉત્પન્ન થઈ ઘણી વૃષ્ટિ થઈ, ત્યારે બુદ્ધને વૃષ્ટિની બાધા થાય નહિ માટે મુચિલિંદ નાગરાજા પોતાના નાગલોકમાંથી બહાર નીકળ્યો અને બુદ્ધના મસ્તક પર ફેણ કરી ઊભો રહ્યો. એક અઠવાડિયા પછી જ્યારે વરસાદ બંધ થઈને આકાશ સ્વચ્છ થયું ત્યારે મુચિલિંદ પોતાનું સ્વરૂપ બદલીને કુમારવેષે હાથ જોડી બુદ્ધ સમક્ષ ઊભો રહ્યો. તેને જોઈ બુદ્ધગુરુ બોલ્યો: "ધર્મનું શિક્ષણ સંપાદન કરી જે તેમાંનું રહસ્ય જોઈ સંતુષ્ટ થાય છે તેને એકાંતવાસ સુખાવહ થાય છે, અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ રાખ્યાથી કેવું સુખ થાય છે એ તેને સમજાય છે. આ લોકમાં કામવાસનાનું ઉલ્લંઘન કરી વૈરાગ્યનો લાભ થવો સુખકારક છે; પણ આથીયે પર રહેલો અહંકાર નષ્ટ થવો એ ખરેખર સુખની પરમાવધિ સમજવી જોઈએ!"

ત્યાર પછી બુદ્ધ મુચિલિંદ વૃક્ષ નીચેથી રાજાયતન નીચે ગયો અને ત્યાં વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો બેઠો. તે વખતે તપુસ્સ અને ભલ્લિક નામના બે વેપારી ઉત્કલ દેશથી તે માર્ગે વેપાર કરવા માટે જતા હતા, તેમનાં સગાંવહાલાંઓએ તેમને બુદ્ધગુરુ નજીક હોવાના સમાચાર જણાવ્યા. ત્યારે તે બુદ્ધનાં દર્શને આવ્યા અને તેની તે વખતની ગંભીર મુદ્રા જોઈ તે દિવસથી તેના શિષ્ય થયા. બુદ્ધના ઉપાસકોમાં (ગૃહસ્થ શિષ્યોમાં) આ જ બે પહેલા ઉપાસક હતા.

એક અઠવાડિયા પછી બુદ્ધ ન્યગ્રોધવૃક્ષ નીચે જઈ બેઠો. ત્યાં તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "મને જે ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેનો બોધ જગતના પ્રપંચમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા જનોને થવો શક્ય નથી. હું જો ધર્મનો ઉપદેશ કરીશ અને જો લોકોને મારા ધર્મનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે થશે નહિ, તો મને વિના કારણ ત્રાસ માત્ર થશે! તો હવે ધર્મોપદેશની ખટપટમાં ન પડતાં એકાંતમાં જ કાલક્રમણ કરવું એ જ સારું છે."

બુદ્ધનો આ માનસિક વિચાર તત્ક્ષણ જ બ્રહ્મદેવે જાણ્યો અને તે મોટેથી બોલી ઊઠયા, "અરેરે! જગતને મોટી હાનિ થાય છે! સમ્યક્સંબુદ્ધનું મન ધર્મોપદેશ ભણી ન વળતાં એકાન્તવાસના સુખ ભણી વળે છે!"

ત્યારે બ્રહ્મદેવ તરત જ બ્રહ્મલોકમાં અંતર્ધાન પામી બુદ્ધ સમક્ષ પ્રકટ થયા અને બુદ્ધની આગળ હાથ જોડી બોલ્યા:

"હે બુદ્ધગુરુ! તારા અમૃતતુલ્ય ધર્મનો લોકોને ઉપદેશ કર. આ જગતમાં જેમનાં જ્ઞાન પર અજ્ઞાનમળનાં પડ ઘટ્ટ બેઠાં નથી એવા પુષ્કળ જીવ છે. કેવળ તારાં ધર્મવાક્ય તેમના કાને ન પડવાથી તેમને ભારે હાનિ થાય છે. જો તું ઉપદેશ કરીશ, તો તેનું રહસ્ય જાણનાર ઘણા લોક આ જગતમાં મળી આવશે. હે બુદ્ધગુરુ, આજ સુધી આ મગધ દેશમાં જે ધર્મ પ્રચલિત થયા તે પરિશુદ્ધ નહોતા. કેમકે જેમનાં અંતઃ-કરણનો પાપમળ સર્વથા ધોવાઈ ગયો ન હતો એવા માણસો તરફથી એનો પ્રચાર થયો હતો. તેથી નિર્મળ અંતઃકરણથી જાણેલો આ તારો ધર્મ લોકોને સંભળાવવા કૃપા કર. આ અમૃતનું દ્વાર લોકોને માટે ઉઘાડું કર. પર્વતશિખર પર રહી જેમ આપણે નીચેના પ્રદેશમાં લોકો તરફ જોઈએ છીએ, તેમ પ્રજ્ઞાના શિખર પર ચડી તું આ જન્મજરાદિક દુઃખથી પીડિત થયેલા લોકો તરફ નિર્ભયપણે જો! હે શૂરવીર, માર સાથે યુદ્ધ કરી તેં જય મેળવ્યો છે. હે લોકનાયક, તું સર્વ

ઋણમાંથી મુક્ત થયો છે. હવે લોકોમાં ફરી ફરીને તું તારા ધર્મનો પ્રચાર કર. તારો ધર્મ સમજનારા ઘણા લોકો તને મળશે."

બુદ્ધે બ્રહ્મદેવની વિનંતી માન્ય કરી અને પોતાના સદ્ધર્મનો પ્રથમ કોને ઉપદેશ કરવો એનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. આળાર કાલામ જો આ ધર્મનું શ્રવણ કરશે તો તેને આનું રહસ્ય તરત જ જણાઈ જશે, એવો વિચાર બુદ્ધના મનમાં આવ્યો.

પણ કાલામ એક અઠવાડિયા પૂર્વે જ મરણ પામ્યો હતો. આ વાત અંતર્જ્ઞાનથી જાણીને બુદ્ધે ઉદ્ગાર કાઢ્યા: "અરેરે! કાલામ મોટો તપસ્વી હતો, તે જો આજે જીવતો હોત તો મારા ઉપદેશનું તત્ત્વ તેને વિના પરિશ્રમે સમજાત. પણ હવે બીજો કયો મનુષ્ય મારો ધર્મ જાણવાને સમર્થ છે! ઉદ્રક રામપુત્ર એ કાલામના જેવો તપસ્વી છે. તે મારો ધર્મમાર્ગ જલદીથી સમજી શકશે."

પણ ઉદ્રક રામપુત્રનું આગલે દિવસે જ અવસાન થયું હતું. આ વાત પણ જ્યારે બુદ્ધે અંતર્જ્ઞાનથી જાણી ત્યારે તે મનમાં બોલ્યો: "હવે મારી સાથે જે પાંચ તપસ્વી રહેતા હતા તે જ મારો ધર્મ પ્રથમ શ્રવણ કરવાને યોગ્ય છે. હું જ્યારે તપશ્ચર્યા કરતો હતો ત્યારે તેમણે પુષ્કળ મદદ કરીને મને આભાર નીચે રાખ્યો છે. પણ તે આ સમયે ક્યાં રહેતા હશે!"

તે પાંચ તપસ્વી વારાણસી પાસે ઋષિપતન નામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે બુદ્ધે દિવ્ય દૃષ્ટિએ જાણ્યું અને કાશીએ જવાનો વિચાર કરી તે ઉરુવેલાથી નીકળ્યો.

માર્ગમાં આજીવક પંથનો ઉપક નામનો શ્રમણ તેને મળ્યો અને બોલ્યો: "આયુષ્મન્ ગૌતમ, તારું મુખ અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે અને તારી દેહકાન્તિ તેજસ્વી દેખાય છે.

તું કયા આચાર્યનો શિષ્ય છે?" બુદ્ધ બોલ્યો: "મારો ધર્મમાર્ગ મેં પોતે જ શોધી કાઢેલો છે, એટલે હું કોનો શિષ્ય છું એમ કહું?"

ઉપક બોલ્યો: "પણ તું અર્હન્ત થયો છે કે? તને જિન કહી શકાય ખરો?"

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો: "હા, મેં સર્વ પાપકારક મનોવૃત્તિઓ જીતી છે. તેથી, હે ઉપક, હું જિન છું."

બુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી ઉપક 'કદાચ હશે!' એમ બોલી ડોકું ધુણાવતો બીજે રસ્તે નીકળી ગયો.

બુદ્ધ ધીરે ધીરે પ્રવાસ કરતો ઋષિપતનમાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈ તે પાંચ તપસ્વીઓએ આપસમાં નિશ્ચય કર્યો કે, "યોગભ્રષ્ટ શ્રમણ ચાલ્યો આવે છે. તે આપણા આશ્રમમાં આવે તો આપણે કોઈ પણ રીતે તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ, પણ અહીં એક આસન માંડી રાખવું. એની ઇચ્છા હશે તો એ તેના પર બેસશે." પરંતુ બુદ્ધ જ્યારે આશ્રમના દ્વાર આગળ આવ્યો ત્યારે તેમનો વિચાર આપો-આપ પડી ભાંગ્યો. તેમનામાંના એક જણે બુદ્ધનું પાત્ર અને ચીવર (કંથા) પોતાના હાથમાં લઈ લીધાં, બીજાએ આસન તૈયાર કર્યું, કેટલાકોએ પગ ધોવા માટે પાણી વગેરે આણી મૂકયું. બુદ્ધ પગ ધોઈ પોતાને માટે માંડેલા આસન પર બેઠો. તપસ્વીઓએ તેને નામથી સંબોધન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "ભિક્ષુઓ! મને તમે પૂર્વના નામે બોલાવશો મા! હું અર્હન્ત, તથાગત અને સમ્યક સંબુદ્ધ એ નામાભિધાનને યોગ્ય થયો છું; ભિક્ષુઓ! મારો ધર્મ લક્ષપૂર્વક સાંભળો. જો મારા અમૃતતુલ્ય ધર્મનું એકાગ્રતાથી મનન કરી, હું કહું છું તેમ તમે ચાલશો તો એનું રહસ્ય સમજાઈ તમારું બ્રહ્મચર્ય સાર્થક થશે."

તપસ્વીઓ બોલ્યા: "હે ગૌતમ! અમે જ્યારે તારી પાસે હતા ત્યારે તીવ્ર તપશ્ચર્યા વડે પણ તને મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન થયું નહિ. હવે તો તું યોગભ્રષ્ટ થયો છે! તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ કરીને તું પેટ પાછળ પડ્યો, તો તને અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે?"

બુદ્ધ બોલ્યો: "ભિક્ષુઓ! મેં આ પૂર્વે આવા પ્રકારના ઉદ્દગાર કદી કાઢ્યા હતા ખરા કે?"

"ના" તપસ્વીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

"તો પછી હું જે કાંઈ કહું છું તેના પર તમારો વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ. તમે એક વાર ધ્યાનપૂર્વક મારો ઉપદેશ સાંભળી લો. આ ધર્મ પ્રમાણે જો તમે વર્તશો તો તમારું બ્રહ્મચર્ય સાર્થક થશે!"

ધીરે ધીરે તે પાંચ તપસ્વીઓનો વિશ્વાસ બુદ્ધના કહેવા પર બેઠો અને તેઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થયા.

ત્યારે બુદ્ધે તેમને કહ્યું: "ભિક્ષુઓ! કામોપભોગમાં સુખ માનવું એ એક છેડો છે; પણ એ હીન, ગ્રામ્ય, અજ્ઞજનસેવિત, અનાર્ય અને અનર્થાવહ છે. દેહદંડન કરવું એ બીજો છેડો છે. આ પણ દુઃખકારક, અનાર્ય અને અનર્થાવહ છે. તપસ્વીઓએ આ બન્ને છેડાનું સેવન કરવું નહિ. તથાગતે આ છેડાની વચમાંનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે.

"ભિક્ષુઓ! જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અપ્રિય વસ્તુઓનો સમાગમ અને પ્રિય વસ્તુઓનો વિયોગ ઇત્યાદિ કારણોથી મનુષ્ય આ લોકમાં દુઃખી થાય છે. આ જે રાયથી રંક પર્યંતનું સર્વસાધારણ દુઃખ તેને હું દુઃખ નામનું પહેલું આર્યસત્ય કહું છું.

"આ સર્વ દુઃખનો ઉદય તૃષ્ણામાંથી થાય છે. ઐહિક ઉપભોગોની તૃષ્ણા, સ્વર્ગલોકમાં જન્મવાની તૃષ્ણા, અને યથેચ્છ સુખ ભોગવી, આત્મહત્યા કરી જગતમાંથી લુપ્ત થઈ

જવાની તૃષ્ણા, આ ત્રણ તૃષ્ણાથી મનુષ્યપ્રાણી અનેક પાપો આચરે છે અને દુઃખભાગી થાય છે. તેથી તૃષ્ણાને દુઃખનું મૂળ સમજવું જોઈએ. આ બીજા સિદ્ધાન્તને હું દુઃખસમુદય નામનું આર્યસત્ય કહું છું.

"તૃષ્ણાનો વિરોધ કરવાથી નિર્વાણનો લાભ મળશે; દેહદંડનથી કે કામોપભોગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થનાર નથી. આ ત્રીજો સિદ્ધાન્ત છે. આને હું દુઃખનિરોધ નામનું આર્યસત્ય કહું છું.

"સમ્યક દૃષ્ટિ, સમ્યક સંકલ્પ, સમ્યક વાચા, સમ્યક કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક આજીવ, સમ્યક વ્યાયામ, સમ્યક સ્મૃતિ અને સમ્યક સમાધિ એ મેં નવીન શોધી કાઢેલો મધ્યમ માર્ગ છે. દુઃખનો નિરોધ આ જ માર્ગે થનાર છે. (વ્રતો અને ઉપવાસો કરવાથી દુઃખનો નિરોધ થનાર નથી.) આ ચોથો સિદ્ધાન્ત. આને હું દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા નામનું આર્યસત્ય કહું છું.

"આ ચાર આર્યસત્યનું અને તદંતર્ગત આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગનું જ્ઞાન થયાથી જ હું સમ્યક સંબુદ્ધ પદને પહોંચ્યો છું."

તે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓમાંથી કૌંડિન્ય બ્રાહ્મણને પહેલાં બુદ્ધના ધર્મોપદેશનું રહસ્ય સમજાયું, તેથી તેને આજ્ઞાત કૌંડિન્ય (જાણનારો કૌંડિન્ય) એવું ઉપનામ મળ્યું. અનુક્રમે બીજાઓને પણ ધર્મબોધ થયો, તેથી તે પાંચે તપસ્વી અર્હંત થયા; અને પોતાને બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા દેવાની તેમણે તથાગતને વિનંતી કરી.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો; "ભિક્ષુઓ! આ મારા ધર્મનો અંગીકાર કરો અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ભવદુઃખનો અંત આણો." બુદ્ધે ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો જ તે પાંચ તપસ્વીઓના પ્રવ્રજ્યાવિધિ થયા.

૬

કાશી અને ઉરુવેલામાંની પ્રવૃત્તિ

[મહાવગ્ગ]

તે કાળે વારાણસી નગરીમાં એક ધનાઢ્ય વેપારીને યશ નામનો અત્યંત સુકુમાર પુત્ર હતો. તેને રહેવા માટે ત્રણ પ્રાસાદ હતા. એક ચોમાસામાં, બીજો શિયાળામાં અને ત્રીજો ઉનાળામાં રહેવાને અનુકૂળ થઈ પડે એવી રીતે તેની રચના કરેલી હતી. યશને સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઊણપ ન હતી. પરંતુ તેનું મન સંસાર પરથી ઊઠી ગયું હતું. તેને સર્વ પ્રાપંચિક સુખો વિષતુલ્ય લાગવા માંડયાં.

એક દિવસ તેના સેવકો ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા તે વખતે તે જાગ્યો અને પોતાના મૃતપ્રાય પરિજનો ભણી જોઈ મનમાં જ બોલ્યો: "શો આ ઉપદ્રવ! અને શી આ પીડા!"

પોતાનાં પરિજનોનો ત્યાગ કરીને યશ એકાએક વાડામાંથી બહાર આવ્યો અને ઠેઠ નગરદ્વાર સુધી ચાલ્યો ગયો. આશ્વાસનની વાત તો એ હતી કે યશે આટલી રાત્રે નગરદ્વાર ઉઘાડું જોયું. તેને કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન નડયું નહિ. તે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને 'શો આ ઉપદ્રવ અને શી આ પીડા!' એમ બોલતો છેક ઋષિપતન સુધી ચાલ્યો ગયો.

તે વખતે તરત જ પો ફાટયો હોવાથી ભગવાન બુદ્ધ પર્ણશાળાની બહારની બાજુએ ખુલ્લી જગામાં ફરતા હતા. તે યશને જોઈ પોતાના આસન પર આવી બેઠા. ભગવંતની પાસે આવી યશે 'શો આ ઉપદ્રવ! શી આ પીડા' એ શબ્દો પુનઃ ઉચ્ચાર્યા.

બુદ્ધ બોલ્યા, "અહીં ઉપદ્રવો નથી અને અહીં પીડાઓ નથી. હે શ્રેષ્ઠીપુત્ર, આ આસન પર બેસ. તને હું ધર્મોપદેશ કરું છું."

ત્યારે યશ બુદ્ધ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી બાજુએ પડેલા એક આસન પર બેઠો.

બુદ્ધે ક્રમે ક્રમે દાનથી થતા ફાયદા, શીલરક્ષણથી થતા ફાયદા, સ્વર્ગલોકપ્રાપ્તિ, કામાસક્તિમાં દોષ અને એકાંતવાસમાં ગુણ, ઇત્યાદી પ્રશ્નો ચર્ચી ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે યશનું ચિત્ત મૃદુ, અજ્ઞાનના આવરણથી મુક્ત થયેલું જોયું, ત્યારે તેને તેણે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામી માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યોનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી યશને તે જ આસન પર જ્ઞાનદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. જે દુઃખનો સમુદય થાય છે તેનો નિરોધ પણ કરી શકાય છે એ વિષે તેને સ્પષ્ટ બોધ થયો.

બીજે દિવસે સવારે યશને ઘેર ઘણી ગડબડ ચાલી રહી. આગલી રાત્રે યશ ઘરમાંથી એકલો નીકળી ગયો એ સમાચાર તેના માબાપને માલૂમ પડતાં જ તેમણે યશની શોધ માટે ચારે બાજુએ સવાર દોડાવ્યા અને યશનો પિતા પોતે તેની શોધમાં ઋષિપતન તરફ ગયો. પાંચ તપસ્વીની પર્ણશાળા પાસે આવ્યા પછી યશની સુવર્ણપાદુકાનાં ચિહ્નો ધૂળમાં તેના જોવામાં આવ્યાં. એટલે આ ચિહ્નો પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં તે બુદ્ધ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, "ભગવન્! મારા યશને તમે જોયો છે?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ગૃહપતિ, તું નીચે બેસ. તારી અને તારા પુત્રની ભેટ અહીં જ થશે."

બુદ્ધના આ શબ્દો સાંભળી યશના પિતાને અત્યંત આનંદ થયો અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ બેઠો. બુદ્ધે તેને ક્રમશઃ દાન, શીલ, વગેરે સદ્ગુણોનો ઉપદેશ

કર્યો. પછી તે બોલ્યો, "ભગવન્, આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. જેમ અંધકારમાં દીપ, તેમ આ પ્રપંચતિમિરમાં આપનો ધર્મ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને આપના ભિક્ષુસંઘને શરણ જાઉં છું. મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આપ મારો અંગીકાર કરો."

ત્યાર પછી પોતાના પ્રભાવથી બુદ્ધે, યશ અને તેના પિતાનો ત્યાં જ મેળાપ થાય, એવો યોગાયોગ મેળવી આપ્યો. યશના પિતાએ જ્યારે પાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રને જોયો ત્યારે તેણે તેને કહ્યું, "પુત્ર! તારી માતાને અત્યંત શોક થયો છે, તો એક વાર તેને દર્શન આપી જીવતદાન દે." યશે પોતાના પિતાને ઉત્તર ન દેતાં બુદ્ધના મુખ તરફ જોયું.

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ગૃહપતિ! તેં જે ધર્મનું શ્રવણ કર્યું, તે ધર્મનું પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી જેનું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, તે ફરીથી કામોપભોગમાં સુખ માનશે ખરો?"

"નહિ ભગવન્!" યશના પિતાએ ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "તો પછી યશને હવે સંસારબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે!"

શ્રેષ્ઠી બોલ્યો, "મારા પુત્રને આપના ધર્મરહસ્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન થયું, એ તેને મોટો લાભ જ થયો એમ હું માનું છું."

યશના પિતાએ બીજે દિવસે પોતાને ઘેર ભોજન કરવા માટે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યું; બુદ્ધે આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ઘેર જઈ તેણે બીજા દિવસ માટે સર્વ તૈયારી કરી.

બુદ્ધ યશને સાથે લઈ બીજે દિવસે સવારે તેને ઘેર ગયો. જમણ પૂરું થયા પછી તેણે યશનાં માબાપ અને પત્નીને ધર્મોપદેશ કર્યો. અંતે યશની મા અને પત્ની એ બંને યશના પિતાની માફક જ બુદ્ધની ઉપાસિકા થઈ અને યશને ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો નહિ.

વારાણસી નગરીમાં યશના પુષ્કળ મિત્ર હતા, તેમાંથી ચોપન તરુણોએ ગૃહત્યાગ કરી બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. બુદ્ધના પૂર્વના પાંચ સાથીદાર, યશ અને યશના ચોપન સોબતીઓ મળી બુદ્ધ પાસે હવે સાઠ ભિક્ષુ ભેગા થયા. કાર્તિકી પૂર્ણિમા પછી એક દિવસે બુદ્ધે તે સર્વ ભિક્ષુને એકત્ર કર્યા અને તેમને કહ્યું : "ભિક્ષુઓ! હું આ લોકનાં અને સ્વર્ગલોકનાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયો છું. તે પ્રમાણે તમે પણ આ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયા છો. હવે તમે જનતાના કલ્યાણ માટે ચારે દિશામાં સંચાર કરો. આરંભે કલ્યાણપ્રદ, મધ્યમાં કલ્યાણપ્રદ અને પરિણામે કલ્યાણપ્રદ એવા મારા ધર્મનો સર્વ લોકોને ઉપદેશ કરો અને તેમને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું જ્ઞાન કરી દો. એક માર્ગે બે જણ જતા નહિ. ભિક્ષુઓ! આ જગતમાં જેમની બુદ્ધિ સર્વથા મલિન થઈ નથી, એવા પુષ્કળ જીવો છે; પણ ધર્મવાક્ય કાને ન પડવાથી તેમની અધોગતિ થતી દેખાય છે. માટે મારા ધર્મના જિજ્ઞાસુ પુષ્કળ લોકો તમને મળશે. હું પણ ધર્મપ્રચારાર્થે પાછો ઉરુવેલા જાઉં છું."

બુદ્ધનું આ ભાષણ પૂરું થયું ન થયું એટલામાં પેલો દુષ્ટ માર ત્યાં પ્રગટ થઈ બોલ્યો, "આ લોકનાં અને સ્વર્ગલોકનાં સર્વ બંધનોથી તું બંધાયેલો છે. હે શ્રમણ! તું આ મારા મહાબંધનોથી કદાપિ મુક્ત થનાર નથી!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "રૂપ, શબ્દ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ પંચેન્દ્રિયના વિષય તારાં બંધનો છે; પણ તે મને મોહ પમાડી શકતાં નથી. માટે તારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે."

બુદ્ધે પોતાને ઓળખી લીધો એ જોઈ માર અત્યંત દુ:ખી થઈ ત્યાં જ અંતર્ધાન થયો.

તે સમયે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાંથી બુદ્ધના સંઘમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યને લઈ આ સાઠ ભિક્ષુ બુદ્ધ પાસે

જતા, પણ તેથી તેમને ઘણો ત્રાસ થતો ત્યારે બુદ્ધે તેમને એવી પરવાનગી આપી કે જે લાયક મનુષ્યની સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય, તેને પોતાની પાસે ન આણતાં ભિક્ષુએ જ તેને દીક્ષા આપવી.

પોતાના મુખ્ય સાઠ શિષ્યોને સર્વત્ર ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલ્યા પછી અને બારોબાર શ્રમણદીક્ષા આપવાની તેમને અનુજ્ઞા દીધા પછી બુદ્ધગુરુ એકલો જ ઉરુવેલાના અરણ્યમાં આવ્યો.

પાછળ એક ઠેકાણે કહ્યું જ છે કે આ અરણ્યમાં રહેનારા તપસ્વી લોકોમાં ઉરુવેલકાશ્યપ, નદીકાશ્યપ અને ગયાકાશ્યપ એ ત્રણ મુખ્ય ગણાતા હતા. આ ત્રણે ભાઈઓમાં ઉરુવેલકાશ્યપ વડીલ હોવાથી બીજા બે તેને પોતાનો ગુરુ માનતા. ઉરુવેલકાશ્યપની પાસે પાંચસો જટાધારી શિષ્ય હતા. નદીકાશ્યપ પાસે ત્રણસો અને ગયાકાશ્યપ પાસે બસો શિષ્ય હતા.

બુદ્ધગુરુ પ્રથમ ઉરુવેલકાશ્યપને આશ્રમે જઈ બોલ્યો, "હે કાશ્યપ! જો તને મારાથી અડચણ થવા જેવું ન હોય તો હું તારી અગ્નિશાળામાં એક રાત રહેવા ઇચ્છું છું."

કાશ્યપ બોલ્યો, "હે મહાશ્રમણ! તારા રહેવાથી મને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ થવાની નથી. પણ મારી અગ્નિશાળામાં ભયંકર નાગ રહે છે; તે તને ત્રાસ દેશે એવો મને ભય રહે છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "તેની તું ચિંતા કરીશ મા. તું મને એક રાત અહીં રહેવાની પરવાનગી આપ."

કાશ્યપ બોલ્યો, "એમ છે, તો તું ખુશીથી અહીં રહે."

તે રાત્રે બુદ્ધગુરુ કાશ્યપની અગ્નિશાળામાં ધ્યાનસ્થ બેઠેલા હતા તે સમયે તે મહાસર્પ ત્યાં આવ્યો અને પોતાના તેજથી બુદ્ધનો પરાભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેના

ફૂંફાડા સાંભળી તથા તેના તેજથી અગ્નિશાળા પ્રકાશિત થયેલી જોઈ કાસ્યપના આશ્રમમાંના તપસ્વીઓ અગ્નિશાળાની આસપાસ એકઠા થયા અને આપસમાં બોલવા લાગ્યા, "અરેરે! ગરીબ બિચારો શ્રમણ આ મહાસર્પના સપાટામાં આવી પડ્યો છે!"

પરંતુ બુદ્ધના પ્રભાવ આગળ તે નાગનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. છેવટે બુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી તેનું તેજ હરણ કરી તેને પોતાના ભિક્ષાપાત્રમાં ઢાંકી રાખ્યો.

બીજે દિવસે સવારે બુદ્ધે પોતાનું ભિક્ષાપાત્ર ઉઘાડી કાસ્યપને તે નાગ બતાવી કહ્યું, "હે કાસ્યપ! આ જો, તારો ઘોર મહાસર્પ કેવો નિસ્તેજ થઈને પડ્યો છે!"

તે ચમત્કાર જોઈ કાસ્યપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "આ શ્રમણ ઘણો ઋદ્ધિમાન છે; તોપણ તે મારી પેઠે અર્હત્પદે પહોંચેલો તો નહિ હોય!"

બીજે દિવસે બુદ્ધગુરુ કાસ્યપના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં રહ્યો હતો, તે રાત્રે ચાર દિક્પાલ તેનો ધર્મ સાંભળવા માટે ત્યાં આવ્યા. કાસ્યપે તેમના તેજથી તે સર્વ વનભૂમિ પ્રકાશિત થયેલી જોઈ. બીજે દિવસે સવારે તે બુદ્ધને જમવાનું આમંત્રણ કરવા ગયો તે વખતે બોલ્યો, "હે મહાશ્રમણ! રાત્રે આ પ્રદેશમાં ઘણો પ્રકાશ દેખાતો હતો તે શાનો હતો?"

બુદ્ધે 'રાત્રે ચાર દિક્પાલ મારો ધર્મ શ્રવણ કરવા આવ્યા હતા' એમ કહ્યું. એ સાંભળી કાસ્યપ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, "આ મહાશ્રમણ ઘણો ઋદ્ધિમાન છે ખરો; તોપણ તે મારી પેઠે અર્હત્પદે પહોંચેલો તો નહિ હોય."

તે દિવસે કાસ્યપના આશ્રમમાં ભોજન કરી બુદ્ધ તે જ અરણ્યપ્રદેશમાં રહ્યો. રાત્રે ઇંદ્ર તેનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. તેના તેજથી કાસ્યપના આશ્રમની આસ-પાસનો પ્રદેશ અત્યંત પ્રકાશિત થયેલો જોઈ કાસ્યપ ચકિત

થઈ ગયો. બીજે દિવસે ઇંદ્ર બુદ્ધનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા આવ્યો હતો એ સમાચાર તેણે જાણ્યા ત્યારે પૂર્વનો જ વિચાર ફરી એક વાર તેના મનમાં આવ્યો.

પછી એક દિવસ રાત્રે બુદ્ધના દર્શનાર્થે બ્રહ્મદેવ આવ્યા હતા એ સમાચાર કાશ્યપે જાણ્યા. તથાપિ બુદ્ધ અર્હત્પદે પહોંચ્યો હતો એની તેને ખાતરી થઈ નહિ.

એક દિવસે કાશ્યપના આશ્રમમાં મોટો યજ્ઞસમારંભ થનાર હતો, તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોકો ખાવાપીવાની જણસો લઈને ત્યાં આવનાર હતા. આથી ઉરુવેલકાશ્યપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, આવતી કાલે મારા આશ્રમમાં અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર છે. જો આ મહાશ્રમણ તેમને પોતાની ઋદ્ધિનો ચમત્કાર બતાવશે તો એનો લાભ-સત્કાર વધશે અને મારો લાભ-સત્કાર કમી થશે. જો એ આવતી કાલે અહીં ન આવે તો સારું થાય.

કાશ્યપના મનનો આ વિચાર જાણી બુદ્ધ યજ્ઞને દિવસે તેના આશ્રમે ગયો નહિ. યજ્ઞ પૂરો થયો. લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. બીજે દિવસે કાશ્યપ બુદ્ધને આમંત્રણ કરવા માટે તે બેઠો હતો તે અરણ્યમાં ગયો અને તેને કહ્યું, "હે મહાશ્રમણ, ભોજનની સર્વ તૈયારી થઈ ગઈ છે; પણ તું કાલે કેમ આવ્યો નહિ?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે કાશ્યપ! કાલે તારા આશ્રમમાં યજ્ઞ થનાર હતો, અને તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર હતા. ત્યારે તેમને હું કંઈ પણ ઋદ્ધિ ચમત્કાર દાખવી તેમનું મન હરી લઈશ અને તેથી તારા લાભને હાનિ પહોંચશે એમ તને લાગ્યું. અને હું તે સમયે આશ્રમમાં હાજર ન હોઉં તો સારું એવો વિચાર તારા મનમાં આવ્યો. માટે હું કાલે તારા આશ્રમમાં આવ્યો નહિ."

બુદ્ધની ઋદ્ધિમત્તાની કાશ્યપને ઉત્તરોત્તર ખાતરી થતી હતી; પરંતુ હજી પણ બુદ્ધને અર્હત્પદ પ્રાપ્ત થયું નહિ હોય એમ જ તેને લાગતું હતું.

બુદ્ધે બીજાયે કેટલાક ઋદ્ધિના ચમત્કાર કાશ્યપને દેખાડ્યા, પણ બુદ્ધ અર્હન્ત થયો હોય એવી તેની ખાતરી થઈ નહિ. એક દિવસે ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ અને તેને લીધે સર્વત્ર પાણી જ પાણી થઈ ગયું. કાશ્યપને લાગ્યું કે બુદ્ધ સપડાઈ તણાઈ જશે તેથી કેટલાક તપસ્વીઓને સાથે લઈ એક નાવમાં બેસી તે બુદ્ધગુરુ રહેતો હતો તે ઠેકાણે ગયો. ત્યાં બુદ્ધ પાણીનો પ્રવાહ પોતાના ઋદ્ધિબળે બન્ને બાજુએ અટકાવી વચમાં કોરી જગામાં ખુશાથી આમતેમ ફરતો હતો. તેને જોઈ કાશ્યપ મોટેથી બોલ્યો. "તું જ તે મહાશ્રમણ છે કે?"

બુદ્ધે 'હા' એવો ઉત્તર આપ્યો અને પોતે અંતરિક્ષમાંથી તે નાવમાં જઈ ઊભો રહ્યો. ત્યારે કાશ્યપના મનમાં ફરી એક વાર પૂર્વનો જ વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, "આ મહાશ્રમણ મહાન ઋદ્ધિમાન છે, પણ મારી જેમ અર્હત્પદે પહોંચ્યો નથી!"

ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું, "હે કાશ્યપ! તું અર્હત નથી, એટલું જ નહિ પણ અર્હત્પદલાભનો માર્ગ સુધ્ધાં તને જડ્યો નથી!"

બુદ્ધના આ શબ્દો સાંભળી કાશ્યપનું અભિમાન તત્કાળ ગળી ગયું અને તે બુદ્ધને પગે પડી બોલ્યો, "ભગવન્, મને તમારી શિષ્યશાખામાં સામેલ કરો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "કાશ્યપ! તું પાંચસો જટિલોનો ગુરુ છે. તેમને મળ્યા વિના તું મારો શિષ્ય થવાની ઉતાવળ કરતો નહિ."

આથી કાશ્યપે પોતાના શિષ્યોને એકત્ર કરી બુદ્ધના શિષ્ય થવાનો પોતાનો વિચાર તેમને જણાવ્યો. તે સર્વ

કાસ્યપ સાથે બુદ્ધના શિષ્ય થવા તૈયાર થયા, અને તેમણે પોતાની જટા કાપી અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો સાથે નદીના પ્રવાહમાં નાંખી દીધી. બુદ્ધે આ સૌને પોતાના ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ કર્યા.

નદીના પ્રવાહમાંથી તણાઈ આવેલી તે જટાઓનો ભારો અને અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો જોઈ પોતાના મોટા ભાઈ અને તેની શિષ્યશાખા પર કોઈ વિકટ પ્રસંગ આવ્યો હશે, એમ નદીકાસ્યપને લાગ્યું; તેથી તેણે ખરી માહિતી મેળવવા પોતાના કેટલાક શિષ્યોને ઉરુવેલકાસ્યપના આશ્રમે મોકલ્યા. પોતાનો ભાઈ શિષ્યશાખા સહ બુદ્ધનો અનુયાયી થયો, એ સમાચાર જાણતાં જ નદીકાસ્યપ પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સાથે બુદ્ધ પાસે જઈ તેનો અનુયાયી થયો.

તે જ પ્રમાણે ગયાકાસ્યપના કાન પર પોતાના બે બંધુઓ બુદ્ધના અનુયાયી થવાની વાત આવતાં જ તે પણ ઉરુવેલકાસ્યપના આશ્રમમાં જઈ પોતાના બસો શિષ્યો સહ બુદ્ધનો અનુયાયી થયો. આ પ્રમાણે થોડા જ વખતમાં એક હજાર તપસ્વીઓએ બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો.

એક દિવસ બુદ્ધ આ એક હજાર ભિક્ષુઓને કહ્યું, "ભિક્ષુઓ! જગતમાં સર્વ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે! કઈ સર્વ વસ્તુ? પંચેંદ્રિય અને મન — એ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે! શાથી પ્રદીપ્ત થઈ છે? કામાગ્નિથી, ક્રોધાગ્નિથી અને મોહાગ્નિથી આ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે; જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્મનસ્ય અને ઉપાયાસ એ સૌથી પ્રદીપ્ત થઈ છે! પણ ભિક્ષુઓ! જે આ યથાર્થ રીતે જોઈ શકે છે, તે પંચેંદ્રિયો અને મન એ સૌ વિષે વિરક્ત થાય છે; તથા જે સર્વ ઇંદ્રિયો અને તેના વિષય તરફ વિરક્ત થાય છે, તે જ મુક્ત જાણવો."

૭

રાજગૃહમાં આગમન

[મહાવગ્ગ]

ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં કેટલોક કાળ ગાળી બુદ્ધગુરુ પોતાના એક હજાર શિષ્યો સાથે રાજગૃહમાં આવ્યો. ત્યાં તે યષ્ટિ-વનમાં રહેતો હતો. બુદ્ધ પોતાના નગર સમીપ આવ્યો છે એ સમાચાર બિંબિસાર રાજાને મળતાં જ તે ઘણા ઠાઠમાઠ સાથે તેને મળવા ગયો.

તેની સાથે મગધ દેશના પુષ્કળ બ્રાહ્મણો પણ હતા. તેમને એવી શંકા આવી કે બુદ્ધ કાસ્યપના શિષ્ય છે કે કાસ્યપ બુદ્ધનો શિષ્ય છે.

તેમના મનમાંનો વિચાર જાણી લઈ બુદ્ધે કાસ્યપને કહ્યું, "કાસ્યપ ! તેં અગ્નિહોત્રનો કેમ ત્યાગ કર્યો ?"

કાસ્યપ બોલ્યો, "ભગવન્ ! સ્વર્ગલોકમાં સર્વ પ્રકારે કામસુખની પ્રાપ્તિ થવી એ જ યજ્ઞનું ફળ સમજાય છે. પણ આ લોકનાં તેમ જ સ્વર્ગલોકનાં કામસુખ પાપકારક છે, એમ જાણીને હું અગ્નિહોત્ર અને યજ્ઞમાં રત થયો નથી."

"પણ, હે કાસ્યપ ! જો કામસુખમાં તને આનંદ મળતો નથી, તો તારું મન કયે ઠેકાણે રત થયું છે, એ કહે."

"ભગવન્! અત્યંત શાંત નિર્વાણપદ જોઈ મારું મન યજ્ઞયાગ વિષે વિરક્ત થયું. એ નિર્વાણપદે હું રત થયો. ભગવન્! આપ મારા ગુરુ છો અને હું આપનો શિષ્ય છું."

કાસ્યપનું આ ભાષણ સાંભળી તે બ્રાહ્મણોનો સંશય નાશ પામ્યો.

બુદ્ધે બિંબિસાર રાજાને, તેના સરદારોને અને તેની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોને દાનના ફાયદા, શીલનું મહત્ત્વ, સ્વર્ગલોકનું સુખ, કામસુખમાં દોષ અને એકાંતવાસને લીધે થનારું સુપરિણામ ઇત્યાદિ બાબતો સમજાવી ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે તે સર્વનું ચિત્ત અજ્ઞાનના આવરણથી મુક્ત થઈ મૃદુ અને મુદિત થયેલું જણાયું, ત્યારે તેણે તે સર્વને ચાર આર્યસત્યો સમજાવ્યાં. તેના ઉપદેશથી સર્વની જ્ઞાનદષ્ટિ ખૂલી ગઈ અને તે સર્વ તે દિવસથી બુદ્ધોપાસક થયા.

ત્યારે રાજા બિંબિસાર બોલ્યો, "ભગવન્, આપ બુદ્ધ થઈ મારા રાજ્યમાં ધર્મપ્રસારાર્થે પ્રથમ આવો એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તે આજ સફળ થઈ. આપના ધર્મામૃત-પાનથી મારી પ્રજા સુખી થશે એમાં શંકા નથી. ભગવન્, આવતી કાલે આપ આપના ભિક્ષુસંઘ સાથે મારે ઘેર ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા પધારજો."

બુદ્ધે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં મૂંગા મૂંગા જ રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો ઇશારો કર્યો. રાજાએ તે રાત્રે સર્વ વ્યવસ્થા કરીને બીજે દિવસે બુદ્ધને સંદેશો મોકલ્યો. મધ્યાહ્ન પૂર્વે બુદ્ધ અને તેમના કાશ્યપાદિ એક હજાર ભિક્ષુઓ રાજ-વાડામાં આવી માંડેલા આસન પર બેઠા. બિંબિસાર રાજાએ પોતે જ બુદ્ધની અને ભિક્ષુસંઘની ભોજન-વ્યવસ્થા કરી. ભોજન પછી બુદ્ધને એક મોટા દીવાનખાનામાં બેસાડી રાજા તેની એક બાજુએ બેઠો.

તે વખતે રાજાના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "મારું વેણુવન ઉદ્યાન બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને રહેવા યોગ્ય છે, કેમકે તે શહેરથી ઘણું દૂરે નથી તેમ ઘણું પાસેયે નથી. ત્યાં જવાઆવવાનો રસ્તો સારો હોઈ ભાવિક મનુષ્યને જવાઆવવા માટે સગવડભર્યો છે. ત્યાં દિવસે ઘણી ગડબડ હોતી નથી

અને રાત્રે વિશેષ શોરબકોર હોતો નથી. એકાંતવાસ માટે તે યોગ્ય છે. તે બુદ્ધને દાન કરીશ તો ઠીક થશે."

બિંબિસાર રાજા પોતાના આસનેથી ઊઠ્યો, અને હાથમાં પાણીથી ભરેલી સોનાની ઝારી લઈ બુદ્ધ પાસે જઈ બોલ્યો, "ભગવન્, મારું વેણુવન ઉદ્યાન હું આપને અને આપના ભિક્ષુસંઘને દાન કરું છું તેનો આપ સ્વીકાર કરો."

બુદ્ધે વેણુવનનો સ્વીકાર કર્યો; અને ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશી તે બોલ્યો, "ભિક્ષુઓ, આજથી લોકોએ દાનમાં આપેલા આરામ (વિહાર) સ્વીકારવાની હું તમને પરવાનગી આપું છું."

તે કાળે રાજગૃહ પાસે સંજય નામનો સુપ્રસિદ્ધ પરિવ્રાજકાચાર્ય રહેતો હતો. તેની મોટી શિષ્યશાખા હતી. સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન એ બે બ્રાહ્મણ પરિવ્રાજકોની તેના પ્રમુખ શિષ્યોમાં ગણના થતી. પણ સંજયના તત્ત્વજ્ઞાનથી તે બેનું સમાધાન ન થવાથી તેમણે એવો વિચાર રાખ્યો હતો કે બેમાંથી એકને નિર્વાણમાર્ગ પ્રાપ્ત થતાં, તેણે તે બીજાને બતાવવો.

એક દિવસ અસ્સજિ (અશ્વજિત્) નામનો ભિક્ષુ રાજગૃહમાં પિંડપાત (ભિક્ષા) માટે ફરતો હતો તેવામાં સારિપુત્તે તેને જોયો. તેની શાન્ત મુદ્રા અને ગંભીર વર્તન જોઈ સારિપુત્તને લાગ્યું કે જે જે નિર્વાણમાર્ગે ચડયા હશે તેમાંનો આ એક હોવો જોઈએ. આથી સારિપુત્ત તેની પાછળ જ રાજગૃહમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યો.

અસ્સજિ પોતાના પાત્રમાં પડેલું અન્ન વસ્ત્ર વડે ઢાંકી વેણુવન તરફ જતો હતો તેવામાં માર્ગમાં સારિપુત્ત તેને મળ્યો. તેને કુશળ પ્રશ્નાદિ પૂછી સારિપુત્ત બોલ્યો, "આયુષ્મન્, તારી ચર્યા અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે. તું કયા ધર્મનો અનુયાયી છે? તારા ગુરુ કોણ? અને તેનો મત શો છે?"

અસ્સજિ બોલ્યો, "હું હાલમાં જ ભિક્ષુ થયો છું. હું વિસ્તારપૂર્વક ગુરુનો મત કહી શકું તેમ નથી; તેથી હું સંક્ષેપથી તને સમજાવીશ."

સારિપુત્ત બોલ્યો, "હરકત નહિ. સંક્ષેપ કે વિસ્તારથી જે કાંઈ કહેવા જેવું હોય તે કહે. મને સારાંશ જ જોઈએ છે, શબ્દપાંડિત્યને શું કરવું છે?"

અસ્સજિ બોલ્યો, "જે દુઃખો કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં કારણો તથાગતે કહ્યાં છે; અને તે કારણોનો નિરોધ કેમ કરવો એ પણ કહ્યું છે. અમારા ગુરુનો આ જ મત છે."*

અસ્સજિનાં આ ધર્મવાક્યોથી સારિપુત્તને બુદ્ધનો ધર્મ-નિર્વાણનો માર્ગ ખરો છે, એવી ખાતરી થઈ. તેણે અસ્સજિને કહ્યું, "આજકાલ જો ખરો ધર્મ હોય તો આ જ છે!"

સારિપુત્ત ત્યાંથી નીકળી મોગ્ગલ્લાન પાસે ગયો અને બનેલી સર્વ વાત તેને કહી. ત્યારે મોગ્ગલ્લાન બોલ્યો, "ચાલો, આ જ ક્ષણે આપણે બુદ્ધનાં દર્શન માટે જઈએ."

સારિપુત્ત બોલ્યો, "આયુષ્યમન્! સંજયના શિષ્યોમાંના અઢીસો પરિવ્રાજકો આપણા બેની ઉપર અવલંબીને રહેલા છે; તો પ્રથમ તેમને મળી તેમની સલાહ લઈ પછી બુદ્ધદર્શને જઈએ."

આ સંભાષણ પૂરું થયા પછી તેઓ બંને પોતાના ઉપર અવલંબી રહેલા પરિવ્રાજકોને મળ્યા અને બુદ્ધના શિષ્ય થવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમને જણાવ્યો. ત્યારે તે અઢીસો પરિવ્રાજકો સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન સાથે બુદ્ધના અનુયાયી થવા તૈયાર થયા. તે સૌને સાથે લઈ સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન સંજય

---

* મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે:

ये धम्मा हेतुप्पभवा हेतुं तेसं तथागतो आह ।

तेसं च यो निरोधो एवंवादी महासमणो ॥

પાસે જઈ બોલ્યા, "આયુષ્યમન્! અમે બુદ્ધગુરુ પાસે જઈએ છીએ. આજથી તે અમારા ગુરુ છે."

સંજયે તેમને ન જવા માટે પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો, પણ તે સારિપુત્ત-મોગ્ગલ્લાનનાં મન ફેરવી શક્યો નહિ. તેને પોતાની આટલી મોટી શિષ્યશાખા નષ્ટ થઈ તેથી અત્યંત ખેદ થયો.

સારિપુત્ત-મોગ્ગલ્લાન પોતાના અઢીસો તપસ્વી બંધુઓને સાથે લઈ વેણુવન ઉદ્યાનમાં આવ્યા. તેમને દૂરથી આવતા જોઈને બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુઓ તરફ ફરી કહેવા લાગ્યો, "હે ભિક્ષુઓ! આ જે બે પરિવ્રાજકો અહીં આવે છે તે મારા અગ્રશ્રાવક (અગ્રશિષ્ય) થનાર છે!"

તે પાસે આવી બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠા અને બૌદ્ધસંઘમાં પોતાને દાખલ કરવા માટે તેમણે બુદ્ધને વિનંતી કરી. બુદ્ધે તેમને અને તેમના અઢીસો તપસ્વી બંધુઓને સંઘમાં લીધા.

સંજયના આટલા બધા શિષ્ય એકદમ બૌદ્ધ ભિક્ષુ થયા તેથી રાજગૃહમાં બહુ જ ગડબડ થઈ ગઈ. કેટલાક દિવસ સુધી તો કોઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુ રસ્તામાં જણાતાં જ લોકો કહેતા કે, "આ મહાશ્રમણ અમારા શહેરમાં આવ્યો અને સંજયના સર્વે શિષ્યોને લઈ ગયો! હવે એ કોને લઈ જશે?" *

ભિક્ષુઓને રાજગૃહવાસી લોકોના આ કથનનો શો ઉત્તર આપવો એ સૂઝયું નહિ. તેમણે આ સમાચાર બુદ્ધને જણાવ્યા. બુદ્ધ બોલ્યા, "ભિક્ષુઓ! આ લોકાપવાદ બહુ દિવસ ટકશે નહિ. સાતઆઠ દિવસ લોક એમ બોલશે અને પછી ચૂપ થઈ જશે; તોપણ ફરી જો તમારા કાન પર આ શબ્દો આવે તો તમે તે મનુષ્યને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપજો કે, "વીર તથાગત

---

* आगतो खो महासमणो मागधानं गिरिब्बजे ।
सब्बे संजये नेत्वान कस्स दानि नयिस्सति ॥

શિષ્યોને સદ્ધર્મથી લઈ જાય છે. લોકોએ તેની ઈર્ષ્યા શા માટે કરવી ?"×

રાજગૃહમાં વેણુવન વિહારમાં રહેતા બુદ્ધે પોતાના સંઘમાં એક જ પ્રકારની વ્યવસ્થા દાખલ કરી. આના પહેલાં કૌંડિન્યથી માંડીને છેક સારિપુત્ત-મોગ્ગલ્લાન સુધી જેને બુદ્ધે પોતે ભિક્ષુસંઘમાં લીધા હતા તેમનો પ્રવ્રજ્યાવિધિ તદ્દન સાદો હતો. બુદ્ધ 'ભિક્ષુ ! અહીં આવ' (एहि भिक्ख) એમ કહે એટલે ગમે તે માણસ ભિક્ષુ થતો. પણ આને લીધે સંઘમાં સર્વસાધારણતા રહી નહિ, એટલે કે એકનાં વસ્ત્ર એક પ્રકારનાં તો બીજાનાં બીજા પ્રકારનાં, એકનો આચાર એક પ્રકારનો તો બીજાનો બીજા પ્રકારનો, એવું થવા લાગ્યું. આથી બુદ્ધે પોતાના ભિક્ષુસંઘનો આચાર એક જ પદ્ધતિએ ચાલે તે માટે જુદા જુદા નિયમો દાખલ કર્યા. એ સર્વનો વિસ્તાર વિનય-ગ્રંથમાં કર્યો છે.

× नयंति वे महावीरा सद्धम्मेन तथागता ।
धम्मेन नीयमानानं का उस्सुय्या विजानतं ॥

૮

શુદ્ધોદન રાજાનો મેળાપ

[નિદાનકથા જાતક—અઠ્ઠકથા]

સિદ્ધાર્થ છત્રીસ વર્ષની વયે વૈશાખ પૂર્ણિમાએ બુદ્ધ થયો. તે પછી અષાડી પૂર્ણિમાએ ઋષિપતનમાં પાંચ તપસ્વીઓને તેણે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો. ચાતુર્માસ ઋષિપતનમાં રહી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો, ઉરુવેલ્લકાશ્યપાદિક એક હજાર તપસ્વીઓને પોતાના શિષ્ય કરી, પોષ મહિનામાં બુદ્ધ રાજગૃહ પાછો ફર્યો, અને મહિના પંદર દિવસની અંદર જ સારિપુત્ત મોગ્ગલ્લાનાદિક પરિવ્રાજકોને તેણે પોતાના સંઘમાં લીધા. અહીંયાં મોટો ભિક્ષુસંઘ ભેગો થયો હતો, અને તેથી તેની કીર્તિ વિંધ્ય અને હિમાલય એ બે પર્વતની વચમાંના પ્રદેશમાં સર્વત્ર પ્રસરી.

છ વર્ષ સુધી શુદ્ધોદન રાજાને પોતાના પુત્રના સમાચાર બરોબર મળ્યા ન હતા. પણ હવે તે મોટા સંઘનો શાસ્તા (શાસનકર્તા) થયો છે, અને રાજગૃહમાં બિંબિસાર રાજાએ આપેલા વેણુવન વિહારમાં રહે છે, એ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને કાને આવતાં વખત લાગ્યો નહિ. રાજાએ બુદ્ધને કપિલવસ્તુમાં લાવવાને એક વિશ્વાસુ દૂતને મોકલ્યો. પણ તે પાછો ન ફરતાં વેણુવનમાં બુદ્ધનો ધર્મ શ્રવણ કરી ત્યાં જ ભિક્ષુ થઈ રહ્યો. રાજાએ બીજા બે ત્રણ દૂત મોકલ્યા, પણ તે સર્વની તે જ ગત થઈ.

છેવટે કાલુદાયી નામના સિદ્ધાર્થના બાલમિત્રને રાજાએ બુદ્ધને લઈ આવવા માટે રાજગૃહમાં મોકલ્યો. તે વેણુવનમાં આવીને બુદ્ધનો શિષ્ય થયો, તોપણ તે બીજા દૂતો પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય વીસર્યો નહિ. ફાગણ મહિનાની પૂર્ણિમાએ તેણે બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન્, આપના પિતા આપનાં દર્શન માટે ઉત્સુક થયા છે. તો આપે કપિલવસ્તુ જઈ એક વાર તેમને અને બીજાં સગાંવહાલાંઓને મળી આવવું, એવી મારી વિનંતી છે. ભગવન્, આ વસંતકાળ આપના ગમન માટે અત્યંત યોગ્ય છે."

કાલુદાયીની વિનંતીને માન આપી બુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંથી નીકળ્યો; અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતો કરતો કપિલવસ્તુમાં આવ્યો. ત્યાં શાક્યોએ તૈયાર કરેલા ન્યગ્રોધ નામના વિહારમાં રહી બુદ્ધે પોતાનાં સંબંધીઓને અનેક વાર ધર્મોપદેશ કર્યો.

એક દિવસ ભિક્ષાગ્રહણાર્થે તે શુદ્ધોદનના રાજવાડામાં ગયો હતો તે વખતે યશોધરા દેવીએ તેને જોયો, અને પોતાના પુત્રને કહ્યું, "રાહુલ! ત્યાં બેઠેલા પેલા શ્રમણને તેં જોયો કે? તે તારા પિતા છે. તેની પાસે જઈ તું પોતાનો વારસો માગ."

પોતાની માતાનું ભાષણ સાંભળી રાહુલ દોડતો દોડતો બુદ્ધ પાસે આવી ઊભો રહ્યો. બુદ્ધગુરુ આસન પરથી ઊઠી ન્યગ્રોધારામ તરફ ચાલતા થયા. રાહુલ પણ તેમની પાછળ 'બાપુ! મને મારો દાયભાગ આપો. બાપુ! મને મારો દાયભાગ આપો' એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો. વિહારમાં પહોંચ્યા પછી બુદ્ધે સારિપુત્તને બોલાવી કહ્યું કે, "આ રાહુલ કુમાર મારી પાસે દાયભાગ માગે છે, તો તું એને પ્રવ્રજ્યા આપી શ્રામણેર* કર."

---

* જે વીસ વર્ષનો થયો નથી, તેને ભિક્ષુસંઘમાં લઈ શકાતો નથી; પરંતુ તેને શ્રામણેર કરી એકાદ ભિક્ષુ પાસે ધર્મપઠનાર્થે

સારિપુત્તે બુદ્ધે કહેલ વિધિ પ્રમાણે રાહુલને શ્રામણેર કરી પોતાની પાસે રાખી લીધો. આ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં તેણે ન્યગ્રોધ વિહારમાં આવી બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન્, તેં જ્યારે ગૃહત્યાગ કર્યો, ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થયું; પણ મારા નાનાશા રાહુલને તેં પ્રવ્રજ્યા આપી ત્યારે તો મારા દુઃખની પરમાવધિ જ થઈ એમ હું સમજું છું! હવે તું મને એક એવો વર આપ કે કોઈ પણ તરુણ મનુષ્યને તેનાં માબાપની પરવાનગી સિવાય ભિક્ષુસંઘમાં લઈશ નહિ કે શ્રામણેર કરીશ નહિ."

ત્યારથી બુદ્ધે માબાપની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ બાળકને ભિક્ષુ કે શ્રામણેર કરવો નહિ એવો નિયમ કર્યો.

રાખવામાં આવે છે. ભિક્ષુને પુષ્કળ નિયમ પાળવા પડે છે, પણ શ્રામણેરને નીચેના દસ જ નિયમ પાળવાના હોય છે:

૧. પ્રાણઘાતથી નિવૃત્તિ.

૨. અદત્તાદાન (ચોરી)થી નિવૃત્તિ.

૩. અબ્રહ્મચર્યથી નિવૃત્તિ

૪. અસત્ય ભાષણથી નિવૃત્તિ.

૫. માદક પદાર્થથી નિવૃત્તિ

૬. મધ્યાહ્ન પછી ન જમવું.

૭. મનોવિકાર ઉદ્દીપિત કરનાર નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યથી નિવૃત્ત થવું.

૮. માળા, ગંધ, અલંકાર ઇત્યાદિથી નિવૃત્ત થવું.

૯. ઊંચા અને કીમતી બિછાના પર ન સૂવું.

૧૦. સોનારૂપાનો સ્વીકાર ન કરવો.

આ દસ નિયમોને શ્રામણેરનાં શિક્ષાપદ કહે છે.

૯

સુદત્ત ઉર્ફે અનાથપિંડિક શ્રેષ્ઠી

[ચુલ્લવગ્ગ]

શાક્યોને યથાવકાશ ઉપદેશ કરી બુદ્ધગુરુ કપિલવસ્તુથી મોટા ભિક્ષુસમુદાય સાથે ફરી રાજગૃહે આવ્યો. ત્યાં તે સીતવનમાં રહેવા લાગ્યો. તે વેળાએ અનાથપિંડિક નામનો શ્રાવસ્તીનો એક પ્રસિદ્ધ શેઠ કોઈ કાર્યપ્રસંગે રાજગૃહમાં પોતાના સાળાને ઘેર આવ્યો હતો.

આ વેળાએ અનાથપિંડિકનો સાળો ઘણી ગડબડમાં હતો. તેને ઘેર ભોજનસમારંભની તૈયારી ચાલતી હતી. તે જોઈ અનાથપિંડિકે તેને કહ્યું, "જ્યારે જ્યારે હું તમારે ત્યાં આવતો ત્યારે ત્યારે તમે સર્વ કામો છોડી મારું આદરાતિથ્ય પ્રથમ કરતા. પણ આજ હું જોઉં છું કે કોઈક મોટા ભોજનસમારંભની તૈયારીમાં તમારું ચિત્ત ગૂંથાઈ ગયું છે. આવતી કાલે તમારે ત્યાં મોટો લગ્નસમારંભ છે કે મોટો યજ્ઞ થનાર છે, અથવા બિંબિસાર રાજાને અને તેના સરદારોને તમે મિજબાની આપનાર છો ?"

તેણે ઉત્તર આપ્યો, "તમે કહો છો તેમાંનું કાંઈ જ નથી. આવતી કાલે મેં બુદ્ધ અને તેમના ભિક્ષુસંઘને ભોજનનું આમંત્રણ કર્યું છે."

"શું તમે 'બુદ્ધ' બોલ્યા ?" અનાથપિંડિકે મોટેથી ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો.

"હા, બુદ્ધ," અનાથપિંડિકના સાળાએ ઉત્તર આપ્યો.

અનાથપિંડિક બોલ્યો, "બુદ્ધ એ શબ્દ સુધ્ધાં આ લોકમાં દુર્લભ છે! આ વેળાએ તે ભગવંતનાં દર્શન મળવાં શક્ય છે ખરાં?"

અનાથપિંડિકનો સાળો બોલ્યો, "બુદ્ધદર્શને જવાનો આ વખત નથી. આવતી કાલે સવારે તમે તેમની મુલાકાત લેજો."

અનાથપિંડિકને તે રાત્રે કેમે કરી નિદ્રા આવી નહિ. પો ફાટતાં સુધીમાં તો તે સવાર થઈ ધારી ત્રણ વખત પથારીમાંથી ઊઠયો. છેવટે અરુણોદય અગાઉ ઊઠી તે સીતવન ભણી ચાલતો થયો. વાટમાં એકાએક ભારે અંધકાર થઈ ગયો. અનાથપિંડિક ગભરાઈને પાછો ફરવાના વિચારમાં હતો, તેવામાં તે પ્રદેશમાં રહેનાર સીવક નામના યક્ષે તેને કહ્યું, "હે ગૃહપતિ, સીતવનની બાજુએ તારું દરેક પગલું ઘણું પુણ્ય પ્રસવે છે. માટે પાછો ન ફરતાં આગળ વધ!"

યક્ષનું આ ભાષણ સાંભળી અનાથપિંડિકના મનને ધીરજ આવી અને તેની દૃષ્ટિ સામે આવેલો અંધકાર નષ્ટ થયો. અનાથપિંડિક સીતવનમાં પહોંચ્યો તે વેળાએ બુદ્ધગુરુ પો ફાટતાં ઊઠી ખુલ્લી જગામાં ચંક્રમણ કરતો હતો. અનાથપિંડિકને જોઈ તે એક આસન પર જઈ બેઠો અને "સુદત્ત! અહીં આવ." એમ બોલ્યો.

આ સાંભળી અનાથપિંડિક ચકિત થયો, કેમકે તેનું ખરું નામ જોકે સુદત્ત હતું, તોપણ તેનાં સગાંવહાલાં સિવાય બીજાને તેની ભાગ્યે જ ખબર હતી. 'અનાથપિંડિક' એ જ ઉપનામથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતો.

અનાથપિંડિક બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, "ભગવન્, આપને રાત્રે સુખેથી નિદ્રા તો આવી ને?"

બુદ્ધ બોલ્યા, "જે બ્રાહ્મણ કામસુખમાં બદ્ધ થતો નથી, જેની સર્વ તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ છે અને તેથી જેનું મન શાન્ત થયું છે, તે સર્વ કાળ સુખથી સૂએ છે."

ત્યાર પછી બુદ્ધે દાનથી થનારા ફાયદા, શક્તિથી થનારા ફાયદા, સ્વર્ગલોકનાં સુખ, કામોપભોગમાં દોષ અને એકાન્ત-વાસથી થતા લાભ ઇત્યાદિ વિષયોનો ઉપદેશ કર્યો. અને જ્યારે અનાથપિંડિકનું ચિત્ત મૃદુ, મુદિત અને પ્રસન્ન થયેલું જોયું, ત્યારે ભગવન્તે તેને ચાર આર્ય સત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી બૌદ્ધધર્મની સત્યતાની અનાથપિંડિકને ખાતરી થઈ. તેણે બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન્, આ આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. કોઈ માણસ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે કે દેખતા માણસને અંધારામાં જણાય તે માટે મશાલ ધરે, તે પ્રમાણે આપે આપના ધર્મનું ઉત્તમ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. હું આજથી મારા શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી આપને, આપના ધર્મને અને ભિક્ષુસંઘને શરણે જાઉં છું. આપના ઉપાસક તરીકે મારો આપે અંગીકાર કરવો. હવે આવતી કાલે આપ ભિક્ષુસંઘ સાથે મારા અન્નદાનનું ગ્રહણ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે."

બુદ્ધે કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો ઇશારો કર્યો. પછી અનાથપિંડિક આસન પરથી ઊઠ્યો અને બુદ્ધને વંદન કરી પોતાના સાળાને ઘેર પાછો ફર્યો.

અનાથપિંડિકનો સાળો (તે રાજગ્રહક શ્રેષ્ઠીને નામે ઓળખાતો હતો) અનાથપિંડિકે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યાના સમાચાર સાંભળી બોલ્યો, "તમે પરદેશી છો માટે તમારી તરફથી આવતી કાલની સર્વ તૈયારી હું જ કરું છું."

બીજાયે પુષ્કળ શેઠશાહુકાર અનાથપિંડિકના મિત્ર હતા. તેમણે સુધ્ધાં અનાથપિંડિકને એવો જ આગ્રહ કર્યો. ખુદ બિંબિસાર રાજાએ પણ અનાથપિંડિકને બોલાવી કહ્યું, "તમે તો અમારા શહેરમાં પરોણા છો, તેથી તમારા તરફથી આવતી કાલે બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને અમે જ અન્નદાન આપીશું."

પરંતુ અનાથપિંડિકે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક કોઈની પણ મદદ સ્વીકારવાની ના પાડી અને પોતાના સાળાને ઘેર પોતાના નોકરચાકરની મદદથી સર્વ તૈયારી પોતે જ કરી, અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પહેલાં બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને બોલાવી આણી પોતાને હાથે તેમનું સંતર્પણ કર્યું.

ભોજન થઈ રહ્યા પછી બુદ્ધ પાસે એક નીચા આસન પર બેસી અનાથપિંડિક બોલ્યો, "ભગવન્, આવતા ચાતુર્માસ માટે આપ શ્રાવસ્તીમાં આવો એવી મારી વિનંતી છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "ગૃહપતિ, તથાગતને એકાંતવાસ જ ગમે છે."

અનાથપિંડિક બોલ્યો, "હા, તે હું જાણું છું."

અનાથપિંડિકને રાજગૃહ તથા શ્રાવસ્તી આ બે શહેરની વચમાંનાં ગામો અને નાનાં નાનાં શહેરોમાં પુષ્કળ મિત્રો હતા. શ્રાવસ્તી જતાં જે જે ઠેકાણે તેણે મુકામ કર્યો, તે તે ઠેકાણે પોતાના મિત્રોને બુદ્ધને માટે રમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર વગેરે બાંધી તેમને રહેવાની વ્યવસ્થા કરવાનો તેણે ઉપદેશ કર્યો; અને શ્રાવસ્તી પહોંચ્યા પછી તે બુદ્ધને રહેવા યોગ્ય સ્થળની તપાસ કરવા લાગ્યો.

કોસલ દેશના રાજવંશના જેત નામના રાજકુમારનું શ્રાવસ્તી પાસે એક રમણીય ઉદ્યાન હતું. અનાથપિંડિકને આ ઉદ્યાન સિવાય બીજી સુંદર જગા શ્રાવસ્તી આસપાસ મળી નહિ. તેથી તે જેત રાજકુમાર પાસે જઈ તેને કહેવા લાગ્યો, "બુદ્ધ આપણા શહેરમાં ચાતુર્માસ ગાળવા આવનાર છે. તેમને રહેવા માટે શહેરની આસપાસ મેં ઘણી જગાઓ જોઈ; પરંતુ આપના ઉદ્યાન સિવાય મને એકે જગા પસંદ પડી નહિ; તો આપ કૃપા કરી વિહાર બાંધવા માટે મને આપનું ઉદ્યાન આપશો."

જેત બોલ્યો, "હે ગૃહપતિ, સોનાનાં નાણાં મારા ઉદ્યાનમાં પાથરશો, તો તેટલી કિંમત લઈ હું તમને મારું ઉદ્યાન આપીશ; એ સિવાય તે મળી શકે એમ નથી."

જેતના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે ગમે તેટલી કિંમત આપો તોપણ ઉદ્યાન વેચવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી, પણ અનાથપિંડિકે તેનો શબ્દશઃ અર્થ કર્યો.

પોતાને ઘેર આવી સોનાનાં નાણાંથી બેચાર ગાડીઓ ભરીને અનાથપિંડિકે પોતાના નોકરોને તે ગાડીઓ લઈ જેતના ઉદ્યાનમાં મોકલ્યા, અને તે નાણું ત્યાં પાથરવાનો હુકમ કર્યો. નોકરો જમીન પર નાણું પાથરવા લાગ્યા. જ્યારે જેતે આ સમાચાર જાણ્યા, ત્યારે તે ત્યાં આવ્યો અને અનાથપિંડિકને કહ્યું કે, "તમે ગમે તેટલું દ્રવ્ય આપો, તોપણ આ ઉદ્યાન હું આપીશ નહિ!"

અનાથપિંડિકે કહ્યું, "આપ રાજકુળમાં જન્મેલા છો. આપ જો આપનું વચન નહિ પાળો તો તે લજ્જાસ્પદ ગણાશે."

જેતે કહ્યું, "મારો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જો તમે સોનું પાથરશો તોપણ એટલી કિંમત લઈનેયે મારું ઉદ્યાન વેચવાને હું તૈયાર નથી!"

તે બેઉનો વિવાદ આપસમાં પતે એવો સંભવ ન હતો. આથી તેમણે પોતાનો કેસ શ્રાવસ્તીના ન્યાયાધીશમંડળ પાસે રજૂ કર્યો. સર્વ ન્યાયાધીશોએ એકમતે અનાથપિંડિકની તરફેણમાં ન્યાય આપ્યો. રાજકુમારે 'જો સોનાનું નાણું જમીન પર પાથરશે તો આટલી જમીન મળશે' એમ કહ્યું, તેથી તેણે પોતાની જમીનની કિંમત કરેલી એવું જ ગણાય, માટે તેટલી કિંમત લઈ પોતાનું ઉદ્યાન તેણે અનાથપિંડિકને આપવું જોઈએ, એવો આ ન્યાયાધીશોએ નિર્ણય કર્યો.

અહીં સોનાનું નાણું જેતવનમાં પાથરવાનું કામ અનાથ-પિંડિકના વિશ્વાસુ નોકરોએ ચાલુ રાખ્યું જ હતું. આ

દરમિયાન તેમણે ઘણાખરા ભાગ ઉપર નાણું પાથરી દીધું હતું. જેત અનાથપિંડિક સામે આવ્યો અને બોલ્યો, "અનાથપિંડિક! આટલી જ જમીન હું તમને વેચાતી આપું છું, બાકીની હું વિહાર બાંધવા માટે દાનમાં આપું છું."

અનાથપિંડિકે એવો વિચાર કર્યો કે જેત જેવા રાજકુમારની બૌદ્ધધર્મના પ્રસારમાં ઘણી મદદ થઈ શકે એમ છે તો તેની આ ભેટનો અસ્વીકાર કરવો ઠીક નથી. તેણે જેતને કહ્યું, "ઠીક છે, આ બાકીની જમીનમાં આપને બુદ્ધ માટે જે કરવું હોય તે સુખેથી કરો."

જેતે રહેલી જગામાં એક ઓરડી બાંધી અને અનાથપિંડિકે પુષ્કળ ઓરડીઓ, પુષ્કળ ચંક્રમણો, પુષ્કળ ભોજનશાળાઓ, પુષ્કળ વિહારો અને પુષ્કળ સ્નાનશાળાઓ બાંધી.

બુદ્ધગુરુ ભિક્ષુસંઘ સાથે રાજગૃહમાંથી નીકળી વિહાર કરતા કરતા શ્રાવસ્તીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ જેતવનમાં અનાથપિંડિકના ઉદ્યાનમાં રહેતા હતા, તે સમયે અથાથપિંડિકે આવી તેમને ભિક્ષુસંઘ સાથે પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને પોતે સંતૃપ્ત કર્યા પછી અનાથપિંડિકે 'જેતવન વિહારની આગળ ઉપર શી વ્યવસ્થા કરવી?' એવો પ્રશ્ન કર્યો. બુદ્ધ બોલ્યા, "હે ગૃહપતિ, આ વિહાર તું આવેલા અને આવનારા ભિક્ષુસંઘને માટે દાનમાં આપ."

અનાથપિંડિકે જેતવનનું યથાવિધિ દાન કર્યું. ત્યારે બુદ્ધે તેનું અભિનંદન કરતાં કહ્યું, "વિહારદાન એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ દાન છે, કેમકે તેને લીધે ભિક્ષુના ધ્યાનમાં વરસાદ, પાણી, તડકો, હિંસક પશુ, વાદળ ઇત્યાદિકનો અંતરાય થતો નથી. તેથી સુજ્ઞ ઉપાસકે યથાશક્તિ વિહાર કરાવી ત્યાં વિદ્વાન ભિક્ષુને રહેવાની સગવડ કરી આપવી અને તેને યથાશક્તિ અન્નદાન દેવું."

૧૦

વિશાખા મિગારમાતા

[ધમ્મપદ અટ્ઠકથા]

શ્રાવસ્તીથી સાત યોજનને અંતરે સાકેત નામનું એક મોટું શહેર વસેલું હતું. તે શહેર વસાવનાર ધનંજય શ્રેષ્ઠીની તે કાળના નવકોટિનારાયણોમાં ગણના થતી હતી. તેને વિશાખા નામની એક અત્યંત સ્વરૂપવાન કન્યા હતી. તે વયમાં આવી ત્યારે શ્રાવસ્તીના મિગાર શ્રેષ્ઠીના પૂર્ણવર્ધન નામના પુત્રની સાથે તેનો વિવાહ નક્કી થયો. સાકેત અને શ્રાવસ્તી એ બેઉ શહેરોમાં ઉભય પક્ષ તરફથી આ વિવાહસમારંભ ભારે ઠાઠથી ઊજવાયો.

વિવાહવિધિ પૂરો થયા બાદ ધનંજય શ્રેષ્ઠી પોતાની કન્યાને લઈ શ્રાવસ્તી આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની જ્ઞાતિમાંના આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને બોલાવી આણી તેમને વેવાઈ સમક્ષ એમ કહ્યું કે, "જો મારી પુત્રીનો કોઈ દોષ જણાઈ આવે, તો તમારે બરાબર ચોકસાઈ કરવી."

ધનંજય શ્રેષ્ઠી પુત્રીને સાસરે મૂકી સાકેત ગયા પછી એક દિવસ મિગાર શ્રેષ્ઠીએ નિર્ગ્રંથ શ્રમણો (નગ્ન સંન્યાસી)ને પોતાને ઘેર પુત્રના લગ્નસમારંભ નિમિત્ત ભોજનાર્થે આમંત્રણ આપ્યું. મિગાર શ્રેષ્ઠી નિર્ગ્રંથનો ઉપાસક હતો. તેમને માટે તેણે પાણી નાખ્યા વિના ચોખ્ખા દૂધની જ ખીર કરાવી હતી. નિર્ગ્રંથ આવી પોતપોતાને આસને બેઠા. પછી મિગાર શ્રેષ્ઠીએ પોતે આદરાતિથ્ય કરી તેમને સંતોષપૂર્વક જમાડ્યા અને તેમનું ભોજન પૂર્ણ થયા પછી પોતાની પુત્રવધૂને કહાવ્યું,

"આપણે ઘેર અર્હન્ત આવ્યા છે. તેમને નમસ્કાર કરવા આવવું."

'અર્હન્ત' એ શબ્દ કાને પડતાં જ વિશાખાને ઘણો આનંદ થયો. કારણ નાનપણથી તે બુદ્ધની ઉપાસિકા હતી, તથા બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુ સિવાય અન્યને પણ અર્હન્ત કહે છે એ એને ખબર ન હતી. ઉતાવળી ઉતાવળી સારાં કપડાં પહેરીને તે પોતાનો સસરો અને તેના સૌ અર્હન્ત જે દીવાન-ખાનામાં બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પણ તે નગ્ન શ્રમણોને જોઈ તેને અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો; અને પોતાના સસરાને કહેવા લાગી, "મને આપે અહીં શા માટે બોલાવી? આવા નાગા ઉઘાડા લોક કદી અર્હન્ત હોઈ શકે ખરા કે? આવા નિર્લજ્જોને અમે અર્હન્ત કહેતાં નથી." આ ઉદ્ગાર કાઢીને વિશાખા ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

આ બાજુ પેલા શ્રમણોને આ નવવધૂએ પોતાનું અપમાન કર્યાથી અતિશય ખરાબ લાગ્યું, અને તે એકદમ મિગાર શ્રેષ્ઠીને કહેવા લાગ્યા, "હે ગૃહપતિ! આવી કર્કશાને તું ક્યાંથી પકડી લાવ્યો? જાણે કે તારા પુત્રને આખા જગતમાં બીજી કન્યા જ મળતી નહોતી?"

મિગારે કહ્યું, "હજી તેનો સ્વભાવ છોકરવાદી છે, ધીરે ધીરે સુધારતા જઈશું. તેના આ ઉદ્ધત આચરણ માટે તેને ક્ષમા કરવી ઘટે છે."

મિગારે જેમ તેમ કરી નિર્ગ્રંથોને સમજાવીને રસ્તે પાડ્યા, અને પોતે દૂધની ખીરથી ભરેલી થાળી લઈ જમવાને બેઠો. વિશાખા તેને પંખાથી પવન નાખતી એક બાજુએ ઊભી હતી. એવામાં દ્વાર પાસે એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ આવી ઊભો રહ્યો. મિગાર બેઠેલે ઠેકાણેથી તે ભિક્ષુને જોતો હતો, તથાપિ તેના ભણી પૂર્ણ દુર્લક્ષ્ય કરી તે પોતાના ભોજનમાં એકરસ થઈ ગયો હતો. ત્યારે વિશાખાએ ત્યાંથી જ તે ભિક્ષુને કહ્યું,

" આર્ય ! મારો સસરો જૂનુંપુરાણું ખાય છે. તમે ત્યાં ઊભા ન રહેતાં આગળ વધો !"

વિશાખાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ મિગારે સંતપ્ત થઈ નોકરોને કહ્યું, " આ ખીર અહીંથી લઈ જાઓ અને આ છોકરીને મારા ઘરમાંથી આ જ ક્ષણે હાંકી કાઢો. એ એટલી ઉન્મત્ત થઈ છે કે મારી સમક્ષ મારું અપમાન કરતાં એને લાજ આવતી નથી ! "

મિગાર જોકે ઘણો ગુસ્સે થયો હતો, તોપણ વિશાખાના અંગને હાથ લગાડવાની તેની કે તેના નોકરોની છાતી ચાલી નહિ. તેણે શાંતપણે પોતાના સસરાને જવાબ આપ્યો, " આપને મારા પર આટલો ક્રોધ કરવો ઘટતો નથી. હું કાંઈ વેચાતી આણેલી દાસી નથી. હું આપના જેવા મોટા કુળમાં જન્મી છું. પ્રથમ મારો અપરાધ મને સમજાવો, અને પછી મને અહીંથી જવાનું કહો. મારા પર વિના કારણ આરોપ આવે નહિ તેથી મારે માટે મારા પિતાએ અહીં આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને મારા અપરાધની સંપૂર્ણ ચોકસી કરવા માટે કહી રાખ્યું છે. તો તેમની સમક્ષ મારો શો દોષ છે તે જણાવો. જો તેઓ મને અપરાધી ઠરાવશે, તો હું ખુશીથી અહીંથી નીકળી જઈશ."

પુત્રવધૂનું આ સ્પષ્ટ બોલવું સાંભળી મિગારનો મિજાજ જરા ઠેકાણે આવ્યો. તેણે તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને તુર્તાતુર્ત બોલાવી મંગાવ્યા અને પોતાની પુત્રવધૂનો ગુનો તેમને કહી સંભળાવી જણાવ્યું, " આને મારા ઘરમાંથી આજ ને આજ કાઢી મૂકો."

તે ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું, " કેમ, બહેન વિશાખા! તારા સસરા ગંદું અન્ન ખાય છે એવું તેં કહ્યુ હતું કે?"

વિશાખા બોલી, " મારો સસરો જૂના પુણ્ય પર નિર્વાહ કરે છે અને નવીન પુણ્ય સંપાદન કરતો નથી, એવો મારા

કહેવાનો અર્થ હતો, તેથી તે જૂનુંપુરાણું ખાય છે એમ મેં કહ્યું હતું.”

તે ગૃહસ્થોએ મિગારને કહ્યું, “આ કહેવું ઘણું ડહાપણ-ભરેલું જણાય છે. આટલા માટે જ વિશાખાને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવી એ તમને ઉચિત નથી.”

વિશાખાના બીજાયે કેટલાક ઝીણા ઝીણા દોષો મિગારે તે ગૃહસ્થોને જણાવ્યા, પણ તપાસ કરતાં તે દોષ ન હોઈ, મિગારની કેવળ ગેરસમજ થઈ હતી એવું દેખાઈ આવ્યું. ત્યારે મિગાર બોલ્યો, “પણ આનો બાપ જ્યારે અહીં આવ્યો ત્યારે અમારી સમક્ષ એણે દસ નિયમ એની પુત્રીને શીખવ્યા હતા. અમને તો તે કેવળ ઘેલછા જ જણાય છે. પછી આને એનો અર્થ જે સમજાયો હોય તે ખરો!”

તે ગૃહસ્થો બોલ્યા, “કેમ, બહેન વિશાખા! ધનંજય શ્રેષ્ઠીએ તને કયા કયા નિયમ શીખવ્યા હતા અને તેના અર્થ શા છે?”

વિશાખા બોલી, “અંદરની આગ બહાર લઈ જવી નહિ, એ પહેલો નિયમ મારા પિતાએ મને શીખવ્યો. તેનો અર્થ એવો છે કે ઘરમાં કોઈ તકરાર વગેરે થઈ હોય તેની વાત બહાર કહેવી નહિ. બહારની આગ અંદર આણવી નહિ, આ બીજો નિયમ. એનો અર્થ એવો છે કે આડોશીપાડોશી સાસુસસરાના કે દેરાણીજેઠાણી કે નણંદના અવગુણ બોલતા હોય, તો તે સમાચાર કોઈને ઘરમાં કહેવા નહિ. આપનારને જ આપવું એ ત્રીજો નિયમ; અને ન આપનારને ન આપવું એ ચોથો નિયમ. આનો અર્થ એ કે જે કોઈ ઘરમાંની વસ્તુ ઉછીની લઈ જઈ પાછી આપે તેને જ તે આપવી; જે આપતો ન હોય તેને ન આપવી. આપનાર કે ન આપનાર હોય તોયે આપવી એ પાંચમો નિયમ પાસેનાં સગાંસબંધીને લાગુ પડે છે. એટલે પોતાના સંબંધીઓમાં કોઈ દરિદ્રી હોય,

અને ઉછીની લીધેલી જણુસ પાછી આપવાની શક્તિ તેનામાં ન હોય, તોયે તેને તે આપવી. સુખેથી બેસવું એ છઠ્ઠો નિયમ. સુખેથી જમવું એ સાતમો નિયમ. અને સુખેથી સૂવું એ આઠમો નિયમ. આનો અર્થ એ કે વડીલ માણુસો જે ઠેકાણે વારંવાર આવજાવ કરે તે ઠેકાણે બેસવું નહિ; તેમના જમ્યા પહેલાં પોતે જમવું નહિ; નોકરચાકરોની ખબર કાઢીને પછી જમવું; વડીલ માણુસોના સૂતાં પહેલાં પોતે સૂવું નહિ, તેમની વ્યવસ્થા કરીને પછી સૂવું. અગ્નિની પૂજા કરવી એ નવમો નિયમ. પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ અગ્નિ સમાન પૂજ્ય હોવો જોઈએ, અને બ્રાહ્મણુ જેમ અગ્નિની પરિચર્યા કરે છે તેમ તેણે પોતાના પતિની કરવી એ આ નિયમનો અર્થ. ગૃહદેવતાની પૂજા કરવી એ દસમો નિયમ, એટલે સાસુસસરા ઇત્યાદિ વડીલ માણુસોને ગૃહદેવતા સમજી તેમની સેવા કરવી."

વિશાખાએ પોતાના પિતાએ બતાવેલા દસ નિયમની આ પ્રમાણે સમજણુ આપવાથી, તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોએ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને મિગાર શ્રેષ્ઠીને કહ્યું, "આપ ગુસ્સે થઈને આ ડાહી છોકરીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા તૈયાર થયા છો; પણુ એ તમારા ગૃહની લક્ષ્મી જ છે એમ સમજજો."

મિગારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી અને વિશાખાની ક્ષમા માગી.

વિશાખા બોલી, "આપ વડીલ જ છો, એટલે ક્ષમા કરવા જેટલો મોટો અપરાધ આપે કર્યો છે એમ હું ધારતી નથી; પરંતુ માત્ર એક વાતમાં મારે અને તમારે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી; હું છું બુદ્ધની ઉપાસિકા અને આપ છો નિર્ગ્રંથના ઉપાસક, એટલે બૌદ્ધ ભિક્ષુ અહીં ભિક્ષાર્થે આવતાં તે આપને પરવડશે નહિ, અને નિર્ગ્રંથ આવતાં તેમને હું નમસ્કાર કરનાર નથી. આ બાબતમાં કાંઈ નિર્ણય કર્યા સિવાય મારા અહીં રહેવાથી આપને કે મને સુખ થનાર નથી."

મિગાર બોલ્યો, "તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર્તજે; મને તેમાં કાંઈ જ હરકત નથી. મારે ઘેર પુષ્કળ ધનદોલત છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુને આમંત્રણ કરી તું જમાડે, તો તેથી હું કાંઈ દરિદ્રી થઈ જવાનો નથી; હું મારા નિર્ગ્રંથોને અન્નદાન કરું અને તું યથાવકાશ તારા બૌદ્ધ ભિક્ષુકોને અન્નવસ્ત્રાદિકનું દાન કર."

વિશાખાએ બીજે જ દિવસે બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું. આ સમાચાર નિર્ગ્રંથોને માલૂમ પડતાં જ તે તુર્તાતુર્ત મિગાર શ્રેષ્ઠીને મળ્યા, અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને કરેલા નિમંત્રણ વિષે તેની પાસે ખુલાસો માગ્યો.

મિગાર બોલ્યો, "મારી પુત્રવધૂ કાંઈ નાનાસૂના કુળની નથી. તેની જોડે દાસી પ્રમાણે વર્તાવ કરવો શકય નથી. મારા ઘરમાં જો સુખ વર્તાવવું હોય, તો મારી પુત્રવધૂને મારે યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય આપવું જ જોઈએ."

નિર્ગ્રંથ બોલ્યા, "બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને તારે ઘેર આવવાની જો તું મનાઈ કરી શકતો ન હોય, તો તું તેનાં દર્શન કરવા ન જતો, એટલું તો જરૂર કરજે. બુદ્ધ મોટો માયાવી છે. તે લોકોને મુગ્ધ કરી, પોતાના પંથમાં ખેંચી લે છે એવું અમે સાંભળ્યું છે. માટે વિશાખા ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તોયે તું તેનાં દર્શને જઈશ નહિ."

મિગારે બુદ્ધ કે બૌદ્ધ ભિક્ષુનાં દર્શન ન કરવાનું વચન આપ્યાથી નિર્ગ્રંથ પોતાના આશ્રમે પાછા ફર્યા.

બીજે દિવસે વિશાખાએ ભોજનની સર્વ તૈયારી કરી, બુદ્ધ અને ભિક્ષુઓને બોલાવી, ઘણા આદરસત્કાર સહિત તેમને જમાડયા. ભોજન પછી વિશાખાએ પોતાને તથા ઘરનાં સર્વ માણસોને ધર્મોપદેશ કરવાની બુદ્ધગુરુને વિનંતી કરી. પણ આ ઉપદેશ સાંભળવા મિગાર આવ્યો નહિ. વિશાખાએ અત્યંત આગ્રહ કર્યાથી તેણે પડદાની આડે બેસી ધર્મોપદેશ સાંભળવા કબૂલ કર્યું. બુદ્ધનું મુખ માત્ર તેને જોવું ન હતું!

વિશાખાએ એક બાજુએ પડદો બાંધી પોતાના સસરાને બેસવાની સગવડ કરી.

સર્વ મંડળી ભેગી થયા પછી બુદ્ધે પોતાની અમૃતતુલ્ય વાણીથી તેમને ઉપદેશ કર્યો. દાન, શીલ, ભાવના ઇત્યાદિ વિષય સંબંધે બુદ્ધે કરેલો બોધ સાંભળી મિગાર શ્રેષ્ઠીને ઘણું લાગી આવ્યું. આવા મહાપુરુષ પોતાને ઘેર આવ્યા છતાં પોતે મૂર્ખાઈથી તેમનાં દર્શન કરવા તૈયાર નથી, એ વિચારથી તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો; અને એકદમ પડદો દૂર ખસેડી નાખી બહાર આવી તેણે બુદ્ધનાં ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું. તે બોલ્યો, "ભગવન્, મારા અપરાધની ક્ષમા કરો. આજથી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આ બાબતમાં વિશાખા મારે માતા સમાન છે. તે જો મારે ઘેર આવી ન હોત તો આપની અમૃતવાણી મારે કાને પડી ન હોત. તેથી આજથી હું તેને મારી માતા જ કહેતો રહીશ."

ત્યારથી વિશાખાનું મિગારમાતા એવું નામ પડ્યું. શ્રાવસ્તીના ઘણાખરા લોકો તેને મિગારમાતાના નામથી જ ઓળખતા. તેણે બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને રહેવા માટે પૂર્વારામ નામના ઉદ્યાનમાં એક પ્રાસાદ બાંધ્યો હતો, જેને 'મિગાર-માતાનો પ્રાસાદ' કહેતા. શ્રાવસ્તીમાં વિશાખાના ડહાપણની અને નીતિમત્તાની કીર્તિ તરત જ પ્રસરી; અને રાયથી રંક પર્યંત સૌ કોઈ તેના તરફ આદરબુદ્ધિથી જોતા. મંગળ કાર્યો અને ઉત્સવોમાં વિશાખાને પહેલું આમંત્રણ દેવાનો વહીવટ ચાલુ થયો. શ્રાવસ્તીની બૌદ્ધ ઉપાસિકાઓમાં તે પ્રમુખ હતી. આગન્તુક (આવતાજતા) અને રોગગ્રસ્ત ભિક્ષુઓની માવજત તરફ તે ઘણું લક્ષ આપતી.

૧૧

દેવદત્ત

[ચુલ્લવગ્ગ]

શાક્યોનું રાજ્ય મહાજનસત્તાક હતું. જુદા જુદા ગામના મહાજનલોકોને રાજા કહેતા. આવા લગભગ સાતસો રાજાઓ શાક્યોના રાજ્યમાં હતા. તેઓ આપસમાં એક અધ્યક્ષ ચૂંટતા અને તેને મહારાજા કહેતા. આ મહારાજાના હાથમાં અંતર્ગત વ્યવસ્થા સંબંધે કેટલાક અધિકાર રહેતા; પરંતુ પરરાષ્ટ્રની સાથે લડાઈ કે સલાહ કરવી એ કામ મહાજનમંડળ બહુમતે કરતું હતું. શાક્યરાજ્યના સભાગૃહને સંથાગાર કહેતા. બુદ્ધના સમયમાં મધ્યદેશમાં આ જાતનાં બીજાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં.

એક વેળાએ શાક્યોનું અધ્યક્ષસ્થાન ભદ્દિય નામના એક તરુણ શાક્યને મળ્યું હતું. તે વેળાએ શાક્યરાજાના કુળમાંના ઘણાક તરુણોએ બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ મહાનામ શાક્યના કુળમાંથી કોઈ પણ ભિક્ષુ થયો ન હતો. આથી તેણે પોતાના નાના ભાઈ અનુરુદ્ધને કહ્યું, “ગૌતમે બુદ્ધ થઈ સદ્ધર્મની પતાકા સર્વત્ર ફરકાવી છે, શાક્યકુળની કીર્તિ અજવાળી છે. આ વખતે બીજા દેશમાંના મોટા કુળના લોકો ભિક્ષુ થઈ શાક્યપુત્રીય શ્રમણ કહેવડાવવામાં ધન્યતા માને છે. પણ આપણા જ શાક્યોમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તથાગતના ધર્મની ઉપેક્ષા કરે છે એ ઉચિત નથી. હવે આપણા કુળમાં આપણે બે જ કાંઈક ભિક્ષુ થવાને યોગ્ય છીએ. જો તું

સંસારનો ભાર ઉપાડવા તૈયાર હોય તો હું ભિક્ષુ થઈ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર કરું."

અનુરુદ્ધને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી હોય છે તેની બિલકુલ ખબર ન હતી. નાનપણમાં જ પિતા ગુજરી જવાથી માતાએ તેને બહુ લાડ લડાવ્યાં, તેને વ્યાવહારિક શિક્ષણ જેવું મળવું જોઈતું હતું તેવું મળ્યું નહિ. તેણે પોતાના મોટા ભાઈને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી છે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં મહાનામે તેને સર્વ માહિતી વિસ્તારપૂર્વક આપી અને કહ્યું, "ટાઢતડકો, પવનપાણીની પરવા ન કરતાં ગૃહસ્થે પોતાના કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ વિષયસુખના છંદમાં પડી પોતાનાં ગૃહકૃત્યોની ઉપેક્ષા કરશે તેના પર દારિદ્રપંકમાં આળોટવાની વારી આવ્યા વિના રહેશે નહિ."

અનુરુદ્ધ બોલ્યો, "મારાથી આ ભાંજગડો ઉકેલાવાની નથી. નાનપણથી હું કદી ખેતરમાં ગયો નથી; ખેતર કેમ વવાય છે અને કેમ લણાય છે એની સુધ્ધાં મને ખબર નથી. ઘોડા પર બેસવું, શિકાર ખેલવો કે તિરંદાજી કરવી એ સિવાય બીજાં કામમાં મેં કદી મન પરોવ્યું નથી, અને હવે પછી મારાથી ઘરગતુ કામો થશે એવું મને લાગતું નથી. આવાં કામો કરવા કરતાં ભિક્ષુ થવું જ મને અધિક ઇષ્ટ ભાસે છે."

અનુરુદ્ધે ભિક્ષુ થવાનો વિચાર — બલ્કે નિશ્ચય — કર્યો. પણ તેને તેની માતાની પરવાનગી મળી નહિ. અનુરુદ્ધે જ્યારે અતિશય હઠ પકડી, ત્યારે તે બોલી, "હાલના આપણા મહારાજા ભદ્દિય તારા બાળમિત્ર છે. જો તે તારી સાથે ભિક્ષુ થવાને તૈયાર હોય તો હું તને પરવાનગી આપું છું."

ભદ્દિય આટલો મોટો અધિકાર છોડીને ભિક્ષુ થનાર નથી એવી અનુરુદ્ધની માતાને ખાતરી હતી. માટે તેણે પોતાના પુત્રને સમજાવવા આ યુક્તિ યોજી હતી.

અનુરુદ્ધ ભદ્દિય પાસે જઈ બોલ્યો, "મિત્ર, બુદ્ધના ભિક્ષુ-સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે. પણ મારી માતાની મને પરવાનગી મળતી નથી. તું જો મારી સાથે ભિક્ષુ થાય, તો જ મારી માતા મને પરવાનગી આપવા તૈયાર છે."

ભદ્દિય બોલ્યો, "અનુરુદ્ધ! તું સાતેક વર્ષ થોભ. દરમિયાનમાં મને આપણા રાજ્યમાં જે કંઈ સુધારાવધારા કરવા યોગ્ય લાગે તે કરી હું છૂટો થાઉં, પછી આપણે બન્ને ભિક્ષુ થઈશું."

પરંતુ અનુરુદ્ધ ભિક્ષુ થવા માટે એટલો ઉત્સુક થયો હતો કે સાત દિવસ સુધ્ધાં તેને સાત વર્ષ સમાન ભાસતા હતા. તેના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ ભદ્દિય એક અઠવાડિયાની અંદર રાજ્યકારભાર બીજાને સોંપી ભિક્ષુ થવાને કબૂલ થયો. એક અઠવાડિયા પછી પોતાના બંધુ પર સઘળો રાજ્યનો ભાર નાખી તે કોઈને પણ કહ્યા વિના અનુરુદ્ધ સાથે બુદ્ધને મળવા જવા તૈયાર થયો.

તે વેળાએ બુદ્ધગુરુ અનુપ્રિય નામના મલ્લોના ગામમાં રહેતા હતા. ભદ્દિય પોતાની સેના સાથે ઉદ્યાનમાં ગયો હતો, તેવામાં સેનાને ત્યાં જ રાખી અનુરુદ્ધ સાથે અનુપ્રિય જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આનંદ, ભૃગુ, કિંબિલ, દેવદત્ત અને ઉપાલિ હજામ એ પાંચ જણ ભદ્દિય સાથે જવાને તૈયાર થયા. કેટલેક અંતરે ગયા પછી તે શાક્યકુમારોએ પોતાના અલંકાર એક ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપાલિને સ્વાધીન કર્યાં અને કહ્યું, "હે ઉપાલિ! હવે તું અમારી સાથે આવીશ મા. આ અલંકારો વેચીને તું સુખેથી કાળનિર્ગમન કર."

ઉપાલિએ વિચાર કર્યો, "જો હું આ અલંકાર લઈ પાછો ફરીશ તો આણે જ ભદ્દિયાદિકનો ઘાત કર્યો એમ માનીને શાક્યરાજાઓ મને ફાંસી દેશે. માટે ઘેર ન જતાં

આ સૌની સાથે આગળ વધવું એ જ ઠીક છે." તેણે શાક્ય-કુમારોએ આપેલા અલંકાર એક ઝાડે ટાંગ્યા, અને જે જોશે તે લઈ જશે એમ કહી તે શાક્યકુમારો સાથે અનુપ્રિય ગામમાં આવ્યો.

ભદ્દિય અને તેના સાથીઓએ બુદ્ધને મળી પોતાને ભિક્ષુસંઘમાં લેવા તેમને વિનંતી કરી. બુદ્ધે તેમની વિનંતી માન્ય કરી. પછી તેઓ બોલ્યા, "ભગવન્! અમારા આ ઉપાલિ હજામને પ્રથમ પ્રવ્રજ્યા આપો. તે અમારો હિતકર્તા મિત્ર છે અને ઘણો બુદ્ધિમાન છે. આપે પ્રથમ તેને ભિક્ષુ કર્યો એટલે તેની પછી થયેલા ભિક્ષુ તરીકે અમારે તેને વંદન કરવું પડશે, અને તેથી અમે મહાન કુળમાં જન્મ્યા છીએ એવો અમારો ગર્વ રહેશે નહિ."

બુદ્ધે તેમની વિનંતી માન્ય કરી પ્રથમ ઉપાલિને પ્રવ્રજ્યા આપી. ઉપાલિ આગળ ઉપર મોટો વિનયધર (વિનયગ્રંથમાં કુશળ) થયો. અનુરુદ્ધને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. આનંદ બુદ્ધની શુશ્રૂષા કરનાર ભિક્ષુઓમાં પ્રમુખ થયો. પણ દેવદત્ત લૌકિક સિદ્ધિઓની પાછળ પડ્યો. એક વખતે બુદ્ધગુરુ કૌશામ્બી નગરીમાં ઘોષિતારામમાં રહેતા હતા, ત્યાં દેવદત્તના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "હું એકાદ રાજકુમારને પ્રસન્ન કરી મોટું નામ મેળવું."

તે કૌશામ્બીથી એકલો રાજગૃહ આવ્યો અને ત્યાં બિંબિસાર રાજાના કુમાર અજાતશત્રુને યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર બતાવી વશ કર્યો. રાજગૃહમાં આવ્યા પછી બુદ્ધગુરુને એવા સમાચાર મળ્યા કે, દેવદત્ત અજાતશત્રુ પાસેથી લાભસત્કાર મેળવે છે, ત્યારે તે બોલ્યા, "ભિક્ષુઓ! દેવદત્ત ખોટે માર્ગે ચડ્યો છે. કેળાં કેળનો નાશ કરે છે; વાંસનાં ફળો વાંસનો નાશ કરે છે; અને લૌકિક સિદ્ધિ વડે મેળવેલો લાભ એ મનુષ્યનો નાશ કરે છે."

એક દિવસ બુદ્ધગુરુ એક મોટી સભામાં ધર્મોપદેશ કરતા હતા તે વેળાએ દેવદત્ત બુદ્ધને નમન કરી બોલ્યો, "ભગવન્! હવે આપ વૃદ્ધ થયા છો, માટે ભિક્ષુસંઘનું નાયકપણું મને સોંપી આપ શાન્તપણે કાળક્રમણ કરો."

બુદ્ધે આ વાત નાકબૂલ કરી, તે બોલ્યા, "દેવદત્ત ! સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન જેવા સમર્થ ભિક્ષુઓના હાથમાં સુધ્ધાં મેં ભિક્ષુસંઘનો ભાર સોંપ્યો નહિ. તું તો આ કામમાં તદ્દન નાલાયક છે; તો તને ભિક્ષુસંઘનો નેતા કેમ કરી શકાય?"

બુદ્ધે પોતાને નેતા થવાને નાલાયક ઠરાવ્યો એથી દેવદત્તને અત્યંત ખોટું લાગ્યું. હવે બુદ્ધ ઉપર વેર લેવાના વિચાર સિવાય બીજો કોઈ પણ વિચાર તેના મનમાં રહ્યો નહિ.

એક દિવસ અજાતશત્રુને મળી તે બોલ્યો, "હે રાજપુત્ર, પૂર્વનાં માણસોની જેમ આજકાલનાં માણસો દીર્ઘાયુષી થતાં નથી. ક્યારે કોને મરણ આવશે તેનો કાંઈ નિયમ રહ્યો નથી. બાપની પૂર્વે જ, રાજસુખનો અનુભવ લીધા પહેલાં જ તને મરણ આવવાનો સંભવ છે. માટે હું કહું છું કે બિંબિસારને મારી તું રાજા થા; અને બુદ્ધને મારી હું બુદ્ધ થઈશ."

અજાતશત્રુને પોતાના ગુરુની આ યુક્તિ પસંદ પડી અને નાગી તલવાર હાથમાં લઈને તે પોતાના પિતાને મારવા માટે અંતઃપુરમાં પેઠો. ત્યાં બિંબિસારના સિપાઈઓએ તેને પકડ્યો, અને રાજા પાસે લઈ જઈ ઊભો કર્યો. બિંબિસાર બોલ્યો, "છોકરા! તું આ અઘોર કૃત્ય કરવાને શા સારુ તૈયાર થયો છે?"

અજાતશત્રુ બોલ્યો, "હું રાજ્ય કરવાને ઉત્સુક થયો માટે આપની ઉપર તલવાર ઉગામવા મેં તૈયારી કરી. આપ મને ક્ષમા કરશો."

બિંબિસાર રાજાએ તાબડતોબ મંત્રીમંડળને બોલાવી આણી તેમની સમક્ષ રાજ્યકારભાર અજાતશત્રુને સોંપ્યો.

અજાતશત્રુએ કેટલાક દિવસ પછી પોતાના પિતાને કેદમાં નાખી ઉપવાસ કરાવી મારી નાખ્યો.

આ પ્રમાણે અજાતશત્રુને રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યા પછી દેવદત્તે તેને કહ્યું, "હવે તારે મને મદદ કરવી જોઈએ. મારાઓને મોકલી તું જો બુદ્ધના પ્રાણ લેવરાવીશ, તો હું જલદી બુદ્ધ થઈશ."

અજાતશત્રુએ દેવદત્તના કહ્યા પ્રમાણે કેટલાક મારાઓને મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ બુદ્ધને ન મારતાં ઊલટા તેમના શિષ્ય થઈને રહ્યા. આથી દેવદત્ત ઘણો ચિડાયો અને પોતે બુદ્ધને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ બુદ્ધગુરુ ગૃધ્રકૂટ પર્વતની છાયામાં ચંક્રમણ કરતો હતો. એ લાગ જોઈ દેવદત્ત પાસેની ટેકરી પર ચડયો, અને ત્યાંથી તેણે બુદ્ધ ઉપર એક મોટો પથ્થર ધકેલી દીધો. ખડક પર અથડાઈ માર્ગમાં તે પથ્થરના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા; પણ તેનો એક ટુકડો બુદ્ધના પગમાં વાગ્યો અને તેથી મોટો જખમ થયો. બુદ્ધગુરુ ઊંચે દેવદત્ત ભણી જોઈ બોલ્યો, "ખૂન કરવાના વિચારથી, મૂર્ખ, તેં જે આ દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું તેનાથી તું મહાપાતકનો ભાગીદાર બન્યો છે!"

બુદ્ધને દેવદત્તે જખમ કર્યો એ વાત સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. દેવદત્ત બુદ્ધનું ખૂન કરશે એવી કેટલાક ભિક્ષુકોને ભીતિ લાગી. તેમણે બુદ્ધ જે વિહારમાં રહેતા હતા તે વિહારની આસપાસ પહેરો ભરવાની શરૂઆત કરી. તેમનો પગરવ તથા સ્વાધ્યાયનું પઠન સાંભળી બુદ્ધે આનંદને પૂછયું, "આ ભિક્ષુઓ રાત-દિવસ અહીં કેમ ફર્યા કરે છે?"

આનંદ બોલ્યો, "ભગવન્! દેવદત્ત તરફથી આપના દેહને કાંઈ હરકત ન પહોંચે માટે તેઓ અહીં પહેરો ભરે છે."

બુદ્ધે આનંદ પાસે એ ભિક્ષુઓને બોલાવી મંગાવ્યા, અને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ, મારા દેહની આટલી બધી કાળજી

લેવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારા શિષ્યો મારું રક્ષણ કરે એવી મારી ઇચ્છા નથી. તો તમે અહીં પહેરો ન ભરતાં પોતપોતાને કામે લાગી જાઓ."

બુદ્ધગુરુના પગનો જખમ થોડા વખતમાં રુઝાઈ ગયો અને તે હરવાફરવા લાગ્યો. એક દિવસ તે ભિક્ષાર્થે રાજગૃહમાં જતો હતો, તે વખતે દેવદત્તે તેને જોયો અને હસ્તીશાળામાં જઈ તેણે મહાવતને કહ્યું, "હું રાજાનો ગુરુ છું, તે તું જાણે છે. તને ઊંચા અધિકાર પર ચડાવવો અથવા તો આ અધિકાર પરથી કાઢી મૂકવો એ મારા હાથમાં છે. જો તું મારી કહેલી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીશ, તો હું રાજા પાસેથી તને મોટી બક્ષિસ અપાવીશ. પણ જો મારા કામમાં કસૂર કરીશ તો આ નોકરી પરથી તને કઢાવી નક્કી શિક્ષા કરાવીશ."

મહાવત બોલ્યો, "ગુરુ મહારાજ! હું આપની આજ્ઞા બહાર કદી પણ જઈશ નહિ. અમારા મહારાજા પ્રમાણે જ આપ પણ અમને વંદ્ય છો."

દેવદત્ત બોલ્યો, "તો પછી જ્યારે આ ગલીમાંથી બુદ્ધ જાય ત્યારે તેના ઉપર નાલાગિરિ હાથીને છોડી મૂકજે."

"ઠીક છે!" મહાવતે ઉત્તર આપ્યો.

નાલાગિરિ હાથી અત્યંત મસ્તીને માટે પ્રખ્યાત હતો. જો કદાચ હસ્તીશાળામાંથી તે છૂટો થતો તો તે માણસોનો ઘાણ કાઢી નાખતો.

બુદ્ધ તે રસ્તે જતો હતો તેવામાં પેલા મહાવતે તેનું બંધન તોડી તેને છૂટો કર્યો. ત્યારે આસપાસના ઘરમાં રહેનારા માણસો, કોઈ ઘરના છાપરા પર તો કોઈ માળે જઈ ભરાઈ બેઠા.

નાલાગિરિ હાથીને બુદ્ધના શરીર પર ધસી આવતો જોઈને ભિક્ષુઓ બોલ્યા, "આ મનુષ્યઘાતક ભયંકર નાલાગિરિ હાથી આ બાજુએ ચાલ્યો આવે છે તો આપ જલદી બીજી બાજુએ વળી જાઓ."

પણ ભિક્ષુના બોલવા ભણી લક્ષ ન દેતાં બુદ્ધગુરુ આગળ વધ્યો. ત્યારે આજુબાજુના લોકોએ 'અરેરે! બિચારા આ ભલા શ્રમણને નાલાગિરિ હાથી પૂરો કરશે!' એવા દુઃખોદ્‌ગાર કાઢચા. બુદ્ધે પોતાની વિશ્વમૈત્રીનું એકીકરણ કરી મનોબળથી તેનો પ્રવાહ તે હાથી ઉપર છોડચો. નાલાગિરિ હાથી સૂંઢ નીચી નમાવી બુદ્ધ પાસે આવી ઊભો રહ્યો. તેના કુંભસ્થળ પર હાથ ફેરવી બુદ્ધ બોલ્યા, "નાગે નાગને* મારવો એ સારું નહિ! કેમકે નાગનો જે ઘાત કરે છે તેની શુભ ગતિ થતી નથી. હે કુંજર! તું મદોન્મત્ત થઈ દુર્ગતિએ જઈશ મા. પણ તું એવું કૃત્ય કર કે જેથી તને સુગતિ પ્રાપ્ત થાય."

આ ઉપદેશ સાંભળી નાલાગિરિએ સૂંઢ વડે બુદ્ધની ચરણ-રજ પોતાને મસ્તકે લીધી; અને આગલા બે પગ વાળી બુદ્ધને વંદન કરી તે હસ્તીશાળામાં પોતાને ઠેકાણે જઈ ઊભો રહ્યો!

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી રાજગૃહમાંના આબાલવૃદ્ધ સર્વ લોકો નીચેની ગાથા ગાતા હતા:

> दंडेनेके दमयन्ति अंकुसेहि कसाहि च ।
> अदंडेन असत्थेन नागो दन्तो महेसिना ॥ +

આ પ્રમાણે દેવદત્તની બુદ્ધને મારવાની સર્વ યુક્તિઓ નિષ્ફળ નીવડચા પછી સંઘમાં ફૂટ પાડવાની તેણે એક યુક્તિ રચી. તે પોતાના સાથીદાર સમુદ્રદત્ત ભિક્ષુ સાથે બુદ્ધ પાસે આવ્યો અને તેને વંદન કરી બોલ્યો, "ભગવન્! ભિક્ષુઓ ઐહિક વિષયોથી પૂર્ણપણે અલિપ્ત રહી શકે તે માટે મેં આ પાંચ નિયમો તૈયાર કર્યા છે. સર્વ ભિક્ષુઓએ તે પાળવા

---

* અહીં શ્લેષ છે: નાગ એટલે હાથી તથા પાપરહિત મનુષ્ય (न+आगः).

+ કોઈ દંડથી પશુને વશ કરે છે, કોઈ અંકુશ વડે તો કોઈ લગામ વડે; પણ મહર્ષિએ દંડ કે શસ્ત્ર વિના જ હાથીને વશ કર્યો.

જ જોઈએ એવી આપ આજ્ઞા કરશો: (૧) ભિક્ષુઓએ સર્વ કાળ અરણ્યમાં જ રહેવું; (૨) મરણ પર્યન્ત ભિક્ષા પર જ નિર્વાહ કરવો, કોઈ આમંત્રણ કરે તોપણ તેને ઘેર ભોજન માટે જવું નહિ; (૩) આમરણાન્ત રસ્તામાંનાં ચીંદરડાં ભેગાં કરી તેનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરવાં, ગૃહસ્થ પાસેથી વસ્ત્ર લેવાં નહિ; (૪) સમગ્ર જીવન ઝાડ નીચે જ રહેવું, ઝૂંપડીમાં કે ઘરમાં રહેવું નહિ; (૫) મત્સ્યમાંસનું ગ્રહણ કરવું નહિ. આ પાંચ નિયમ પાળવામાં જે કોઈ કચાશ કરે તેને અપરાધી ઠરાવવો."

બુદ્ધ બોલ્યા, "આ પાંચ નિયમોથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં કાંઈ પણ મદદ મળી શકશે એમ મને લાગતું નથી. પરંતુ જેની ઇચ્છા હોય તેણે આ પાંચ નિયમ ખુશીથી પાળવા; તેમાં મારે હરકત નથી."

બુદ્ધ સંઘને આ નિયમો ફરજિયાત રીતે લાગુ પાડવાને તૈયાર નથી, એ વાત રાજગૃહમાં જ્યાં ત્યાં કહી ફજેતી કરી દેવદત્તે પોતાના મતમાં કેટલાક ભિક્ષુઓને ભેળવ્યા, અને તેમને લઈ તે ગયા ચાલ્યો ગયો. આ સમાચાર સાંભળી બુદ્ધે સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાનને તે ભિક્ષુઓને બોધ કરી પાછા આણવા માટે ગયા મોકલ્યા.

દેવદત્ત પોતાના અનુયાયીઓને ધર્મોપદેશ કરતો બેઠો હતો એવામાં સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન તે ઠેકાણે આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ સમુદ્રદત્તે દેવદત્તને ધીરેથી કહ્યું, "કે પેલા ગૌતમના આ બે દુષ્ટ અગ્રશિષ્યો આપણી પાસે આવે છે તેમને આપ અહીં આશરો આપશો મા."

દેવદત્ત બોલ્યો, "પોતાના ગુરુથી કંટાળી તે મારી પાસે આવ્યા હશે. માટે મારે તેમનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવો જ જોઈએ."

દેવદત્તે સારિપુત્ત-મોગ્ગલ્લાનનું ઘણું આતિથ્ય કર્યું. લાંબો વખત ઉપદેશ કરવાથી દેવદત્ત થાક્યો હતો. એટલે

તેણે સારિપુત્તને કહ્યું, "આયુષ્યમન્! અત્યારે જોકે રાત ઘણી જ ગઈ છે, તોપણ ભિક્ષુસંઘની ધર્મશ્રવણની આતુરતા કમી થયેલી દેખાતી નથી. પણ હું અતિશય શ્રમિત થયો છું. તેથી હવે તારા મુખનાં ઉપદેશક વાક્યો મારા સંઘને સંભળાવ. હું વિશ્રાન્તિ લેવા માટે જાઉં છું."

દેવદત્તને તરત જ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. આ તરફ સારિપુત્તે તે ભિક્ષુઓને ઉપદેશ કર્યો અને તેમનાં મન વાળી લીધાં. ત્યારે તે સર્વ જણ સારિપુત્ત સાથે બુદ્ધદર્શને જવાને તૈયાર થયા, અને દેવદત્ત ઊઠે તે પહેલાં ગયાથી રાજગૃહ તરફ રવાના થઈ ગયા.

પછી સમુદ્રદત્ત ગાભરો ગાભરો દેવદત્તને ઉઠાડી કહેવા લાગ્યો, "આ સારિપુત્ત–મોગ્ગલ્લાનને અહીં આવવા દેશો નહિ, એવું મેં તમને કહ્યું નહોતું? હવે તો તે તમારા સર્વ અનુયાયીને લઈ રાજગૃહ ચાલ્યા ગયા!"

આ સાંભળી દેવદત્તને વજ્રાઘાત થયા જેવું દુઃખ થયું!

૧૨

માગન્દિય બ્રાહ્મણકન્યા

[ધમ્મપદ અટ્ઠકથા]

કુરુદેશમાં માગન્દિય નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક સર્વલક્ષણસંપન્ન સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. ઘણાયે કુલીન બ્રાહ્મણોએ તેનું માગું કર્યું; પરંતુ માગન્દિયે 'તમે યોગ્ય વર નથી' એમ કહી તેમને પોતાની કન્યા આપી નહિ. ધર્મ-પ્રચારનો આરંભ કર્યા પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધગુરુ કુરુદેશમાં ગયો. ત્યાં તે ગામેગામ ઉપદેશ કરતો ફરતો હતો તેવામાં માગન્દિય બ્રાહ્મણે તેને જોયો, અને તેનાં અંગ પરનાં લક્ષણો જોઈ, 'આ જ આપણી પુત્રીને યોગ્ય વર છે' એવી તેની ખાતરી થઈ. તેથી તેણે બુદ્ધને કહ્યું, "હે શ્રમણ! આજ કેટલાંક વર્ષો થયાં હું મારી પુત્રીને યોગ્ય વર શોધું છું. પરંતુ તારા જેવો સર્વગુણસંપન્ન કોઈ જણાયો નથી; હવે મારી પુત્રી હું તને અર્પણ કરું છું; તેનો તું અંગીકાર કર."

બુદ્ધે જવાબ વાળ્યો, "હે બ્રાહ્મણ! આ નાશવંત મનુષ્ય-શરીર પર ઘૃણા આવવાથી તો મેં ગૃહત્યાગ કર્યો. કામસુખમાં હવે મને આનંદ લાગતો નથી; તો પછી તારી પુત્રીનો પરિગ્રહ હું કેમ કરી શકું?"

બુદ્ધની નિઃસ્પૃહતા જોઈ માગન્દિય બ્રાહ્મણ પોતાની પત્ની સાથે બૌદ્ધ ઉપાસક થયો. પણ તેની કન્યાને બુદ્ધ ઉપર ઘણો ગુસ્સો આવ્યો: "મારા જેવી સુસ્વરૂપ સ્ત્રી આ મૂંડિયાને પાને પડવા છતાં તેણે મારી તરફ બેદરકારી બતાવી અને મારો અંગીકાર કરવા ના પાડી! ખરેખર, આ ભારે આશ્ચર્ય જ ગણવું જોઈએ. જો આગળ ઉપર પ્રસંગ મળશે તો હું એનું વેર વાળ્યા વિના રહેવાની નથી." મનમાં આવા ઉદ્ગાર

કાઢી તેણે એક વાર બુદ્ધ ભણી તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિએ જોયું, અને ડોકું નીચું ઘાલી તે ચૂપ બેઠી.

માગન્દિય બ્રાહ્મણે પુત્રી ભાઈને સ્વાધીન કરી પોતે પ્રવ્રજ્યા લીધી. તેના કાકાએ બીજો યોગ્ય વર ન મળી શકવાથી તેને કૌશામ્બીના ઉદયન રાજા જોડે પરણાવી. ઉદયન રાજાને પુષ્કળ રાણીઓ હતી. પરંતુ પોતાના સૌંદર્યથી અને ડહાપણથી માગન્દિયા તે સર્વમાં પટરાણી થઈ બેઠી.

આ પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધગુરુ કૌશામ્બીમાં આવતાં માગન્દિયાએ તેનું વેર વાળવાનો વિચાર અમલમાં આણ્યો. તેણે શહેરમાંના ધૂર્ત લોકોને લાંચ આપી જ્યાં જ્યાં બુદ્ધ મળે ત્યાં ત્યાં તેમને ગાળો દેવડાવી.

આનંદ અને બુદ્ધ ભિક્ષાર્થે કૌશામ્બીમાં ફરતા હતા, તે વખતે તેમના પર પ્રત્યેક ગલીમાંથી ગાળોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ત્યારે આનંદ બોલ્યો, "ભગવન્, આ લોકોની ગાળો આગળ આપણે અહીં રહેવું ઠીક નથી. ચાલો આપણે બીજે જઈ રહીએ."

બુદ્ધે પૂછ્યું, "આનંદ! જો ત્યાં પણ લોક આપણને ગાળો આપે તો પછી ક્યાં જવું?"

આનંદ બોલ્યો, "વળી બીજે કોઈ સ્થળે!"

"પણ, આનંદ! જો આપણે આમ ક્યાં જઈશું તો વિના કારણ ક્લેશભાગી થઈશું. અહીં ને અહીં જ જો આપણે આ લોકની ગાળો સહન કરીએ તો આપણને એમની બીકથી બીજે ઠેકાણે જવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ લોક સાતઆઠ દિવસ આપણી પાછળ પડશે, અને આપણે તેમની તરફ પૂર્ણ દુર્લક્ષ કરીએ છીએ, એવું જોઈ આપોઆપ જ તેઓ આ ગાળાગાળી કરતા અટકશે!"

આનંદને સાતઆઠ દિવસમાં જ બુદ્ધના કથનનો અનુભવ થયો.

૧૩

સુંદરી પરિવ્રાજિકા

[ઉદાનવગ્ગ અને ધમ્મપદ અટ્ઠકથા]

શ્રાવસ્તીમાં બુદ્ધનો ઉપાસક સમુદાય વધતો જવાથી ભિક્ષુસંઘને અન્નવસ્ત્રોનો ઘણો લાભ થવા લાગ્યો; તે જોઈ કેટલાક પરિવ્રાજકોના પેટમાં દુખવા લાગ્યું. યેન કેન પ્રકારેણ (કોઈ પણ પ્રકારે) બુદ્ધની બેઆબરૂ કરવા માટે તેમણે એક કારસ્તાન રચ્યું. તેમના પક્ષમાં સુંદરી નામની એક પરિવ્રાજિકા હતી. બુદ્ધ પર ખોટો આરોપ મૂકવાના કામમાં તેમણે તેની મદદ લીધી. તેમના શીખવ્યા પ્રમાણે તે રોજ રાતે જેતવનની બાજુમાં જઈ શહેરમાં આવતી. રસ્તામાં કોઈ પ્રશ્ન કરે તો હું બુદ્ધની સાથે એક જ ઠેકાણે રહું છું એમ તે ઉત્તર આપતી.

એક દિવસ પરિવ્રાજકોએ મારાઓ મારફતે સુંદરીનું ખૂન કરાવી જેતવનના એક ખૂણામાં તેનું પ્રેત સંતાડી રાખ્યું. સુંદરી પરિવ્રાજિકા ગુમ થયાના સમાચાર જ્યાંત્યાં પ્રસર્યા પછી પરિવ્રાજકોએ પસેનદિ રાજાને અરજ કરી કે, "અમારામાંની એક પરિવ્રાજિકા ગુમ થઈ છે, તેની શોધ કરવી જોઈએ." રાજાએ પોતાના સિપાઈઓ સોંપી જ્યાં જ્યાં શક પડે ત્યાં ત્યાં શોધ કરવા હુકમ આપ્યો.

પરિવ્રાજકો બોલ્યા, "અમને શાક્યપુત્રીય ભિક્ષુ ઉપર વહેમ આવે છે. કેમકે હમણાં સુંદરી રોજ રાત્રે બુદ્ધના વિહારમાં જતી હતી. બુદ્ધનો અને તેનો જુદા પ્રકારનો વ્યવહાર હતો, એવી ખબર અમારે કાને આવી છે. કદાચિત્

પોતાના ગુરુનાં કુકૃત્ય ઢાંકવા માટે શાક્યપુત્રોએ બિચારી સુંદરીને મારી નાંખી કોઈક સ્થળે દાટી દીધી હશે?"

રાજાની પરવાનગી લઈ પરિવ્રાજકોએ નગરરક્ષકો (પોલીસ)ની મદદથી પ્રથમ જેતવનની ઝડતી લીધી, અને કચરાના ઢગલામાં સંતાડેલું સુંદરીનું મુડદું શોધી કાઢ્યું. રાજાએ જેતવનમાં સુંદરીનું મુડદું મળ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી તેને આખા શહેરમાં ફેરવી લોકોને દેખાડવા આજ્ઞા કરી. પરિવ્રાજકોએ સઘળા શહેરમાં સુંદરીનું મુડદું ફેરવી બુદ્ધભિક્ષુકની બદનામી કરી. જ્યાં ત્યાં સુંદરીનું મુડદું બતાવી તેઓ 'આ જુઓ શાક્યપુત્રીય શ્રમણોનું કૃત્ય' એવું મોટેથી બરાડતા હતા. આથી કેટલાક શ્રદ્ધાવાન ઉપાસકો બાદ કરતાં શ્રાવસ્તીના સઘળા લોકોમાં બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુ વિષે અત્યંત તિરસ્કારની લાગણી પ્રસરી. ભિક્ષુને ભિક્ષાની અડચણ પડવા લાગી.

પણ આટલાથી બુદ્ધ ડગ્યો નહિ. તે બોલ્યો, "ખોટા આરોપ મૂકનારા મનુષ્યની હું કાંઈ જ કિંમત ગણતો નથી. જે ખોટું બોલે છે, અને પોતે કરેલું પાપકૃત્ય બીજાને માથે ઓઢાડવા માગે છે, તેની નરક વિના બીજી ગતિ ન હોઈ શકે."

આ વાતને કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ જે મારાઓએ સુંદરીને મારી હતી, તેમની વચ્ચે પરિવ્રાજકો પાસેથી મળેલા પૈસાની વહેંચણી બદલ દારૂના પીઠામાં તકરાર થઈ. તેમાંનો એક જણ બોલ્યો, "સુંદરીને મારનાર હું છું, માટે મોટો ભાગ મને મળવો જોઈએ."

બીજો બોલ્યો, "મેં જો તેનું ગળું દબાવ્યું ન હોત તો તેણે બૂમાબૂમ કરી હોત, અને આપણું કૃત્ય તે સમયે જ ખુલ્લું પડ્યું હોત."

આ મારાઓની તકરાર રાજાઓના ગુપ્ત જાસૂસોએ સાંભળી. તેઓ નગરરક્ષકોની મદદથી તેમને પકડી રાજસભામાં લઈ ગયા. ત્યાં તેમણે રાજાને સાદ્યંત સર્વ વૃત્તાન્ત જણાવી પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો; બુદ્ધ પર આરોપ મૂકવાને ઊભું કરેલું કારસ્તાન આ પ્રમાણે ઉઘાડું પડયું અને પરિવ્રાજકોની ફજેતી થઈ. લોકોની બુદ્ધ તરફની પૂજ્યબુદ્ધિ બમણી થઈ.

૧૪

મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી અને ભિક્ષુણીસંઘની સ્થાપના

[ચુલ્લવગ્ગ]

બુદ્ધ પોતાની ઉત્તરવયમાં એક વખત કપિલવસ્તુમાં રહેતો હતો. તે વખતે મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ તેમને ભિક્ષુણી-સંઘ સ્થાપન કરવાની વિનંતી કરી; પણ ભિક્ષુણીસંઘ સ્થાપન કરતાં ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓના સંઘમાં ટંટા ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોવાથી, બુદ્ધે ગૌતમીની વિનંતી માન્ય કરી નહિ. પછી બુદ્ધ કપિલવસ્તુથી નીકળી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો વૈશાલિમાં આવ્યો. મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પણ મુંડન કરાવી ઘણી શાક્ય સ્ત્રીઓ સાથે વૈશાલિમાં આવી. ચાલવાના શ્રમથી તેના પગ સૂજી ગયા હતા. તેને જોઈ આનંદ બોલ્યો, "શી આ તારી સ્થિતિ! તું આટલી વિપદ્ગ્રસ્ત કેમ જણાય છે?"

મહાપ્રજાપતિએ જવાબ આપ્યો, "આનંદ! બુદ્ધગુરુ સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવા તૈયાર નથી, એથી મને અત્યંત ખેદ થાય છે!"

"એમ છે તો તું અહીં જ બેસ, હું ભગવંતને ફરી એક વાર વિનંતી કરી જોઉં છું."

એમ બોલી આનંદ બુદ્ધ પાસે ગયો અને બોલ્યો, "ભગવન્! મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પગે ચાલી કપિલવસ્તુથી અહીં સુધી આવી છે. ચાલવાના શ્રમથી તેના પગ સૂજી ગયા છે. આપ સ્ત્રીને ભિક્ષુણી થવાનો અધિકાર આપતા

નથી તેથી તેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તો ભગવન્! આપ આપના પંથમાં સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવાની અનુજ્ઞા આપો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "આનંદ! આ ભાંજગડમાં તું પડીશ મા!"

આનંદે પૂછ્યું, "ભગવન્! આપના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર સ્ત્રીઓને થવો શકય છે કે નહિ?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "મારા ધર્મનું રહસ્ય પુરુષો પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓ માટે પણ સમજવું શકય છે!"

"એવું છે તો આપ મહાપ્રજાપતિની વિનંતીને કેમ માન્ય કરતા નથી? નાનપણમાં આપને તેણે જ ઉછેર્યા છે. માયાદેવીના મરણ પછી તેણે જ આપને દૂધ પાયું છે. માટે તેના મનના સમાધાન માટે સ્ત્રીઓથી પ્રવ્રજ્યા લઈ શકાય એવો આપ નિયમ કરો."

આનંદનું કથન માન્ય રાખી બુદ્ધે મહાપ્રજાપતિને અને તેની સાથે આવેલી સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા આપી, અને તેમનો એક જુદો ભિક્ષુસંઘ સ્થાપન કર્યો. આ ભિક્ષુણીસંઘમાં ખેમા અને ઉપ્પલવણ્ણા એ બે મુખ્ય ભિક્ષુણી હતી. આ સિવાય બીજીયે ઘણી પ્રસિદ્ધ ભિક્ષુણીઓ થઈ ગઈ છે. તેમને થેરી (स्थविरी) કહેતા. તેમના કેટલાક ઉદ્‌ગાર 'થેરીગાથા' નામના પાલિગ્રંથમાં સંગૃહીત કર્યા છે.

ઈસવીસનના ચોથા સૈકામાં ભિક્ષુણીસંઘનો લોપ થયો હોવો જોઈએ. આજકાલ બ્રહ્મદેશમાં આવા જ પ્રકારની એક સંસ્થા છે. પણ તે સંસ્થામાંની સ્ત્રીઓને 'ભિક્ષુણી' ન કહેતાં 'દશશીલધારિણી ઉપાસિકા' કહે છે.

૧૫

વિડૂડભ (વિદુર્દભ)

[ધમ્મપદ અટ્ઠકથા]

પસેનદિ રાજાને બુદ્ધ તરફ ભારે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે વારંવાર જેતવનમાં ધર્મશ્રવણાર્થે જતો અને ભિક્ષુસંઘને અન્નવસ્ત્રાદિક દેતો. પોતાનો બુદ્ધના કુળ સાથે નિકટ સંબંધ થાય, એ હેતુથી તેણે શાકયકુળમાંની એક કન્યાને પોતાની પટરાણી કરવાનો વિચાર કર્યો.

પણ શાકયરાજાઓ ભારે અભિમાની હતા. તે કોસલ રાજાના કુળ કરતાં પોતાના કુળને શ્રેષ્ઠ સમજતા. પસેનદિએ જયારે કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે શાકયોને મોટી ચિંતા થઈ. પસેનદિનું સામર્થ્ય શાકયો કરતાં પુષ્કળ વધારે હતું. તેથી શાકયોથી કોસલરાજાની માગણીનો ખુલ્લી રીતે ઇનકાર થઈ શકયો નહિ. તેમણે સર્વાનુમતે એવી યુક્તિ યોજી કે મહાનામ શાકયની દાસીકન્યા વાસભક્ષત્રિયાને મહાનામે પોતાની કન્યા તરીકે કોસલરાજાને આપવી.

કોસલદેશના અમાત્યો (મંત્રીઓ)ને તે છોકરી પસંદ પડી. પણ શાકયરાજા આપણને ઠગશે એવી પસેનદિને શંકા આવવાથી, તેણે પોતાના અમાત્યોને એવો સંદેશો કહાવ્યો કે, "તમે જે કન્યા પસંદ કરી છે, તે જો મહાનામ શાકયોની પંક્તિમાં બેસી જમતી હોય તો તેનો વધૂ તરીકે સ્વીકાર કરવો."

કોસલરાજાનો આ સંદેશ મહાનામે જાણ્યો ત્યારે શાકય-કુળના રક્ષણ માટે તેણે પોતાની દાસીની કન્યા સાથે એક-

પંક્તિએ બેસી ભોજન કર્યું. આ પ્રસંગે કોસલરાજાના અમાત્યો પણ હાજર હતા.

આ પ્રમાણે કોસલરાજાનું શંકાસમાધાન થયા પછી શુભ મુહૂર્તે વાસભક્ષત્રિયા સાથે તેનો વિવાહ થયો. રાજાએ તેને પટરાણી કરી. કેટલેક કાળે વાસભક્ષત્રિયા ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂરા થતાં તેને એક પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ વિડૂડભ (વિદુર્દભ) રાખવામાં આવ્યું. બાળપણમાં વિડૂડભ પોતાની માને વારંવાર કહે કે, "સાધારણ લોકો સુધ્ધાં પોતાના ભાણેજોને ઉત્સવને દિવસે રમકડાં મોકલે છે. પણ મારા મામા કે આજા (માના પિતા) મને કાંઈ જ મોકલતા નથી!"

"બેટા, તારા મામા, દાદા વગેરે લોકો અહીંથી બહુ દૂર રહે છે તેથી તને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે મોકલવું તેમને માટે શકય નથી." એવું કહી વાસભક્ષત્રિયા પોતાના પુત્રનું સમાધાન કરતી.

વિડૂડભ સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે પોતાની માને કહ્યું, "હું એક વખત મોસાળ જઈ સર્વ સગાંવહાલાંને મળવા ઇચ્છું છું." વાસભક્ષત્રિયાએ ઘણી હરકતો જણાવી, પણ તેને ન ગણકારતાં વિડૂડભે બાપની આજ્ઞા લઈ કપિલવસ્તુ જવાનો પોતાનો વિચાર નક્કી કર્યો.

વાસભક્ષત્રિયાએ મહાનામને ગુપ્ત સંદેશો મોકલ્યો કે, "મારો પુત્ર ત્યાં આવે છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછું આવે નહિ એમ વર્તવું. જો આપ તેની સાથે ઠીક વર્તશો નહિ, તો કોસલરાજાની કેવળ મારા પર જ નહિ, પણ આપના ઉપર પણ ઇતરાજી થશે."

વિડૂડભ કપિલવસ્તુ ગયા પછી શાકયોએ તેનું યથાયોગ્ય આદરાતિથ્ય કર્યું; અને આ તારા મામા, આ તારા આજા, આ તારા પિત્રાઈ મામા એમ ઓળખ આપી તેની પાસે મહાનામ

વગેરે વડીલોને નમસ્કાર કરાવ્યા, પણ વિડૂડભે 'મારા કરતાં ઉંમરે નાનું અહીં કોઈ જ નથી?' એવો જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે 'તે શિકારને માટે બહાર ગયા છે.' એવો ઉત્તર મળ્યો.

પોતાના દાદાને ઘેર કેટલાક દિવસ રહી વિડૂડભ જ્યારે શ્રાવસ્તી પાછો જવા નીકળ્યો, ત્યારે શાક્યોએ પોતાના સંથાગારમાં (નગરમંદિરમાં) ભેગા થઈ તેનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. વિડૂડભ કેટલેક અંતરે ગયા પછી તેનો એક નોકર કેટલોક સામાન રહી જવાથી પાછો ફર્યો, ત્યારે નીચેનો સંવાદ તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

એક દાસી કહે, "અલી, પેલા દાસીપુત્રનો બેઠેલો પાટલો આઘો મૂકજે, હોં કે." ત્યારે બીજી દાસીએ કહ્યું: "અલી, દાસીપુત્ર તે કોણ?"

"વાહ! તું તો તદ્દન ગાંડી જ જણાય છે. અરે, પેલો આપણો વિડૂડભ દાસીનો પુત્ર છે, તે તું જાણતી નથી કે? અલી, તેનો પાટલો લઈ પાણીથી સાફ ધોઈ નાખ."

પેલા નોકરે આ સમાચાર વિડૂડભના સાથીદારોને કહ્યા, અને તેમણે તે વિડૂડભને જણાવ્યા. તે સાંભળી વિડૂડભ અત્યંત ક્રોધથી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો, "હું બેઠો હતો તે પાટલો રાજાએ પાણીથી ધોવડાવ્યો, એમ? મને જો દૈવયોગે રાજ્યપદ મળ્યું, તો તે જ પાટલો હું શાક્યોના રક્તથી ધોવડાવી કાઢીશ."

પસેનદિને પણ વાસભક્ષત્રિયા શાક્યકુળની ન હોઈ દાસીકન્યા છે એ વાતની ખબર પડી. તેથી તેણે તેને પટરાણીપદથી દૂર કરી.

કેટલેક દિવસે બુદ્ધગુરુ રાજવાડામાં ગયા હતા. તે વેળાએ રાજાએ બનેલી સર્વ હકીકત તેમને કહી. ત્યારે

તે બોલ્યા, "મહારાજ, શાક્યોએ અયોગ્ય આચરણ કર્યું એમાં સંશય નથી. પરંતુ વાસભક્ષત્રિયાનો આપે એક વાર સ્વીકાર કર્યો તેથી આટલા જ કારણ માટે તમે તેને પટરાણીના પદ પરથી ખસેડો એ ઠીક નહિ. તેની મા જોકે દાસી હતી તોપણ તેનો બાપ ક્ષત્રિય જ છે. તે ઉપરાંત આપની સાથે તેનો અભિષેક થયેલો છે તે આપે ભૂલવું જોઈએ નહિ."

બુદ્ધનું કહેવું રાજાને ગળે ઊતર્યું અને વાસભક્ષત્રિયાને આગળ પ્રમાણે ફરી માન આપવાનો તેણે હુકમ કર્યો. કેટલેક કાળે રાજા અને સેનાપતિ વચ્ચે અસંતોષનું કારણ ઉત્પન્ન થયું. વિડૂડભે એ તકનો લાભ લઈ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, અને વૃદ્ધ પિતાને શ્રાવસ્તીમાંથી હાંકી મૂક્યો.

મગધદેશનો રાજા અજાતશત્રુ એ પસેનદિનો ભાણેજ થતો હતો. તેની મદદથી વિડૂડભ પાસેથી રાજ્ય ઝૂંટવી લેવાનો વિચાર કરી પસેનદિ એક દાસી સાથે અજ્ઞાત વેષે રાજગૃહ તરફ ચાલ્યો. પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ રાજગૃહ બહાર આવેલી એક ધર્મશાળામાં માર્ગના પરિશ્રમથી તે મૃત્યુ પામ્યો. અજાતશત્રુને પોતાના મામાના આવા દુઃખકારક મરણની ખબર મળતાં તેણે પસેનદિના દરજ્જાને શોભે એવી સઘળી ઉત્તરક્રિયા કરી.

રાજ્યકારભાર હાથમાં આવતાં જ વિડૂડભે શાક્યો ઉપર સવારી કરવાની તૈયારી કરી. બુદ્ધે તેને સમજાવી તેનો આ વિચાર બે વાર ફેરવી નાખ્યો. પણ ત્રીજી વખતે બુદ્ધને તેને સમજાવવાનો પ્રસંગ ન મળવાથી વિડૂડભ પોતાનો નિશ્ચય નિઃશંકપણે પાર પાડી શક્યો. તેણે શાક્યો પર સવારી કરી તેમની રેવડી દાણાદાણ કરી નાખી. જે શરણે આવ્યા તથા જે નાસી ગયા તેમના સિવાય બીજાને—નાના મોટા સર્વને—

તેણે કતલ કરાવ્યા, અને તેમના રક્તથી પોતાનું આસન ધોવરાવ્યું. આ પ્રમાણે શાક્યોનો વિનાશ કરી વિડૂડભ શ્રાવસ્તી પાછો આવ્યો.

ત્યાં શહેર બહાર અચિરવતી (રાપ્તી) નદીના ભાઠામાં તેણે પોતાના સૈન્યનો પડાવ નંખાવ્યો. આસપાસના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ, તેથી અચિરવતીમાં મહાપૂર આવ્યું અને તેમાં વિડૂડભ તથા તેના સૈન્યનાં કેટલાંક માણસો તણાઈ ગયાં.

૧૬

ઉપસંહાર

શાક્યોનું રાજ્ય મગધદેશના રાજ્ય કરતાં નાનું હતું. તથાપિ શાક્યરાજાઓ ઇક્ષ્વાકુ કુળના હોવાથી આસપાસના પ્રદેશમાં તેમને ઘણું માન મળતું. શાક્યોને પણ પોતના કુળનું ઘણું અભિમાન હતું. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો હતો. આ ધંધાને તેઓ ઘણું જ મહત્ત્વ આપતા. શુદ્ધોદન આ રાજાઓમાંનો એક રાજા હતો. પરંતુ કેટલોક કાળ સુધી શાક્યોએ તેને પોતાનો મહારાજા ચૂંટચો હોય એવો સંભવ છે.

સિદ્ધાર્થનું બાળપણ ઘણા સુખમાં ગયું હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. તથાપિ વચમાં વચમાં વ્યાધિ, જરા અને મરણ સંબંધે તે વિચાર કરતો. આનો આધાર સુત્તપિટકમાં મળી શકે છે. ઓગણત્રીસ વર્ષની વયે સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ કર્યો અને છસાત વર્ષ ઉરુવેલાની આસપાસ ઘોર તપશ્ચર્યા કરી છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયો.

પ્રથમ, બુદ્ધે કાશી પાસે ઋષિપતન નામના ઉદ્યાનમાં અષાડી પૂર્ણિમાને દિવસે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓને ઉપદેશ કર્યો. આ ચાતુર્માસ પૂરો થતાં પહેલાં બુદ્ધે આઠ ભિક્ષુઓને પોતાના સંઘમાં લીધા અને ચાતુર્માસ પૂરો થતાં તેમને ધર્મોપદેશ કરવા માટે સર્વ દિશામાં મોકલ્યા. તે પછી બુદ્ધનું નોંધવા જેવું કાર્ય ઉરુવેલકાસ્યપ, નદીકાસ્યપ અને ગયાકાસ્યપ આ ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ તપસ્વી બંધુઓને એક હજાર શિષ્યો સાથે પોતાના ભિક્ષુસંઘમાં લીધા એ ગણી શકાય. કાસ્યપબંધુ

શિષ્ય થવાથી રાજગૃહમાંના શ્રમણ બ્રાહ્મણો પર બુદ્ધનો પ્રભાવ પડતાં વાર લાગી નહિ. રાજગૃહમાં બુદ્ધે પુષ્કળ શિષ્યો મેળવ્યા, પણ તે સર્વમાં સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન એ મુખ્ય હતા. રાજગૃહથી પોતાના ભિક્ષુસંઘ સાથે બુદ્ધ શુદ્ધોદન રાજાને મળવા કપિલવસ્તુ ગયા. ત્યાં બનેલી મુખ્ય વાત એ કે તેમણે પોતાના એકના એક પુત્રને પ્રવ્રજ્યા આપી શ્રામણેર કર્યો.

કપિલવસ્તુથી બુદ્ધ ફરી રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં અનાથપિંડિકે (સુદત્તે) તેમને શ્રાવસ્તી આવવા માટે આગ્રહ કર્યો. પછી જ્યારે બિંબિસારને મારી અજાતશત્રુ સિંહાસને આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાનું મુખ્ય થાણું શ્રાવસ્તીમાં જ રાખ્યું. બુદ્ધના જે અનેક ઉપદેશ ત્રિપિટકમાં સંગ્રહેલા છે તેમાંના ઘણાખરા બુદ્ધે જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહી આપેલા છે. શ્રાવસ્તી જોકે બુદ્ધનું મુખ્ય સ્થાન થયું હતું, તોપણ ચાતુર્માસ બાદ કરતાં બાકી આઠ મહિના તે ભિક્ષુસંઘ સાથે ધર્મોપદેશ કરવા મધ્યદેશમાં સર્વત્ર ફરતો હતો.

બુદ્ધનો વિરોધ કરનારા જે શત્રુ ઉદ્ભવ્યા, તેમાં દેવદત્તને અગ્ર સ્થાન આપવું જોઈએ. દેવદત્ત શાક્યોમાંનો જ હોઈ બુદ્ધનો પાસેનો સગો હતો, તોપણ તેણે બુદ્ધ પર જેટલું વેર રાખ્યું તેટલું બીજા કોઈએ નહિ રાખ્યું હોય. ઉદયન રાજાની પટરાણીએ પણ બુદ્ધની ફજેતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરિવ્રાજકોએ બુદ્ધ પર સુંદરીને માર્યાનું આળ મૂકી શ્રાવસ્તીમાં તેમની બેઆબરૂ કરવાની ખટપટ કરી. પરંતુ કોઈ પણ વેરી બુદ્ધની ઉજ્જ્વલ કીર્તિ મલિન કરી શક્યો નહિ. દેવદત્તે અને બીજાઓએ બુદ્ધ પર આણેલા પ્રસંગો બુદ્ધના ચારિત્રની એક પ્રકારની કસોટી જ હતી. તે કસોટીમાંથી બુદ્ધ કેમ પાર પડ્યા તે પાછળનાં કેટલાંક પ્રકરણો પરથી દેખાઈ આવ્યું જ છે. સોનું જેમ આગમાંથી તવાઈને સાફ થઈ બહાર પડે

છે તે પ્રમાણે ઉપરના પ્રસંગોથી બુદ્ધનો યશ નિર્મળ થઈ બહાર પડચો.

યજ્ઞયાગાદિકને મહત્ત્વ આપનારા બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધની સાથે ઘણું છળકપટ કર્યું હતું એવી માન્યતા છે, પણ તે નિરાધાર છે. બુદ્ધકાળમાં મધ્યદેશમાં યજ્ઞયાગનું ઘણું મહત્ત્વ રહ્યું ન હતું; અને જે કાંઈ થોડાઘણા યજ્ઞ થતા, તેમાં અતિશય ખર્ચ આવતો હોવાથી તે સામાન્ય લોકોની શક્તિ બહાર હતા. બુદ્ધ ચારે વર્ણને સમાન માને છે, એ એક જ માત્ર તેના પર બ્રાહ્મણોનો આરોપ હતો. તે મનમાં આવે તેની ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે, ચાંડાળ અને બ્રાહ્મણ સૌને પોતાના સંઘમાં સમાન વર્તાવે છે, અને આ પ્રમાણે પરંપરાગત આવેલો વર્ણભેદ તોડવા માગે છે એ કેટલાક વર્ણાભિમાની બ્રાહ્મણના પેટમાં દુખતું. પણ તેમની તરફથી ગાલિપ્રદાન સિવાય બીજું કાંઈ બુદ્ધનું કહેવા જેવું અહિત થયું નહિ. બુદ્ધને ચાંડાળ વગેરે શબ્દોથી સંબોધી તેની જોડે લડવા ઊઠેલા કેટલાક બ્રાહ્મણો તેના શિષ્ય થયા, એ આગલા ભાગમાં આપેલી કેટલીક વાતો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

બુદ્ધ ઉપર આવેલું છેવટનું મોટું સંકટ વિડૂડભે પસેનદિને ભ્રષ્ટ કરી શાકચોનો સંહાર કર્યો એ હોવું જોઈએ. બૌદ્ધ-ધર્મનો પ્રથમ સ્વીકાર કરનાર રાજા બિંબિસારને તેના પુત્રે મારી નાખ્યો. બીજા રાજા પસેનદિ કોસલને તેના પુત્રે હાંકી કાઢચો અને સર્વ શાકચોનો નાશ કર્યો. પણ આ ઐહિક સંકટથી બુદ્ધ ડગી ગયા નહિ. તેમણે પોતાના ધર્મોપદેશનું કાર્ય છેક દેહાવસાન સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમના ઉપદેશના થોડા નમૂના અને અંતિમ દિવસની હકીકત આગલા ભાગમાં આપી છે.

બુદ્ધલીલા

ભાગ ૩જો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

૧

ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો

[સિગાલોવાદસુત્ત-દીઘનિકાય, વગ્ગ ૩]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંના વેણુવનમાં રહેતો હતો. તે વખતે સિગાલ (શૃગાલ) નામનો એક તરુણ કુલીન યુવક શહેરમાંથી દરરોજ સવારે બહાર આવી સ્નાન કરી પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, ઉપર અને નીચે એમ છ દિશાને નમસ્કાર કરતો હતો.

રાજગૃહમાં પિંડપાત (ભિક્ષા) માટે જતાં બુદ્ધ તેને જોઈ બોલ્યો, "હે ગૃહપતિપુત્ર, તેં આ શું માંડ્યું છે ?"

સિગાલ બોલ્યો, "ભદન્ત ! મારા પિતાએ મરતી વખતે છયે દિશાઓની પૂજા કરતા રહેવાનું મને કહ્યું હોવાથી હું આ દિશાઓને નમસ્કાર કરું છું."

બુદ્ધ બોલ્યો, "પરંતુ તારો નમસ્કારવિધિ આર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે નથી."

ત્યારે સિગાલે આર્યોની રીત પ્રમાણે છ દિશાઓનો નમસ્કારવિધિ બતાવવા બુદ્ધને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યો, "જે આર્ય શ્રાવકને છ દિશાની પૂજા કરવાની હોય, તેમણે ચાર કર્મક્લેશથી મુક્ત થવું જોઈએ. ચાર કારણોને લઈને પાપકર્મ કરવાં ન ઘટે, અને સંપત્તિ-નાશનાં છ દ્વારનો તેણે અંગીકાર કરવો ન ઘટે. આ ચૌદ વાતો જો તે સાંભળે તો છ દિશાની પૂજા કરવાને તે યોગ્ય બને.

પ્રાણઘાત, ચોરી, વ્યભિચાર અને અસત્યભાષણ એ ચાર કર્મક્લેશ સમજવાં. એનાથી આર્ય શ્રાવકે દૂર રહેવું ઘટે.

સ્વચ્છંદ, દ્વેષ, ભય અને મોહને લીધે અજ્ઞ જન પાપ કરે છે; પરંતુ આર્ય શ્રાવકે આમાંના કોઈ પણ કારણસર પાપમાં પ્રવૃત્ત થવું ન જોઈએ. જે આ કારણોથી પાપપ્રવૃત્ત થાય છે તેની કીર્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આમાંના કોઈ પણ કારણસર જે પાપવશ થતો નથી, તેની કીર્તિ શુક્લપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે.

"હે ગૃહપતિપુત્ર! મદ્યપાન, રાતના બહાર રખડવું, નાટકતમાસાનું વ્યસન, જુગાર, દુષ્ટની સંગતિ અને આળસ એ છ સંપત્તિનાશનાં દ્વારો છે. દારૂના વ્યસનથી સંપત્તિનો ક્ષય થાય છે, એમાં તો કાંઈ કહેવાપણું જ નથી. આ ઉપરાંત દારૂથી કલહ અને રોગ વધે છે. દારૂ અપકીર્તિની જનની જ છે. તે લજ્જાને મારી નાંખે છે, અને બુદ્ધિને દુર્બળ કરે છે. હે ગૃહપતિપુત્ર, જેને રાત્રે બહાર રખડવાનું વ્યસન લાગે છે, તેનો પોતાનો દેહ સુરક્ષિત રહેતો નથી. તેમ તેની પત્ની અને બાળકો પણ સુરક્ષિત રહી શકતાં નથી; તેની સંપત્તિ તેનાથી સંભાળાતી નથી; આપણને કોઈ ઓળખી જશે એવો ભય હમેશાં તેને લાગ્યા કરે છે; તેને ખોટું બોલવાની ટેવ પડે છે; તેમ જ અનેક પીડાઓ તેને વળગે છે. જેને નાટક અને તમાસાનું વ્યસન લાગે છે તે ક્યાં નાચ છે, ક્યાં તમાસો છે, ક્યાં ગાયન છે એની જ શોધમાં હોય છે. (પોતાના કામનું તેને સ્મરણ રહેતું નથી.) જુગારી માણસનો જુગારમાં જો જય થાય, તો બીજા જુગારીઓ તેની અદેખાઈ કરે છે. જો પરાજય થાય તો તે દિલગીર થાય છે: તેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. તેનાં સગાંવહાલાં અને મિત્રો તેનાં વચન પર વિશ્વાસ રાખતાં

નથી; તેમના તરફથી વારંવાર અપમાન સહન કરવું પડે છે. તેની સાથે કોઈ નવો સંબંધ બાંધવા ઇચ્છતું નથી. કેમકે એ મનુષ્ય કુટુંબનું પાલનપોષણ કરવા સમર્થ નથી એમ સૌને લાગે છે. કોઈ માણસ દુષ્ટ સંગતિમાં પડી ગયો એટલે ધૂર્ત, દારૂડિયા, લુચ્ચા, ચોર વગેરે સર્વ પ્રકારના હલકા લોકોનો તેને સહવાસ થાય છે અને તેથી દિનપ્રતિદિન તે હીન સ્થિતિને પામતો જાય છે. આળસુ માણસ એક દિવસ ઘણી ઠંડીને લઈને પોતાનું કામ કરતો નથી, તો બીજે દિવસે અતિશય ગરમીને લઈને પોતાનું કામ કરતો નથી; એક દિવસ તેને સાંજ પડી ગઈ હોય છે, તો બીજે દિવસે સવાર પડી હોતી નથી. આમ તે આજનું કામ આવતી કાલ પર નાખી નવી સંપત્તિ મેળવી શકતો નથી; અને તેની પૂર્વોપાર્જિત સંપત્તિનો માત્ર નાશ થતો જાય છે.

"ચાર કર્મક્લેશોનો, ચાર પાપનાં કારણોનો અને વિપત્તિનાં છ દ્વારોનો ત્યાગ કર્યા પછી ગૃહસ્થે છ દિશાની પૂજાનો આરંભ કરવો. પણ તે છ દિશાઓ કયી? માબાપ પૂર્વ દિશા, ગુરુ દક્ષિણ દિશા, પત્નીપુત્ર પશ્ચિમ દિશા, સગાંવહાલાં ઉત્તર દિશા, દાસ અને મજૂર નીચેની દિશા, તથા શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ઉપરની દિશા, એમ સમજવું.

"ગૃહપતિપુત્ર, પૂર્વ દિશા જે માબાપ, તેમની પૂજાનાં આ પાંચ અંગો છે: (૧) તેમનું કામ કરવું; (૨) તેમનું પોષણ કરવું; (૩) કુળમાં ચાલી આવેલાં સત્કાર્યો ચાલુ રાખવાં; (૪) તેમની સંપત્તિના ભાગીદાર બનવું; અને (૫) જો એમાંનું કોઈ જીવતું ન હોય તો તેમને નામે દાનધર્મ કરવો. આ પાંચ અંગથી જો માબાપની પૂજા કરવામાં આવે તો એ માબાપ પાંચ પ્રકારે બાળક ઉપર અનુગ્રહ કરે છે: (૧) પાપથી તેનું નિવારણ કરે છે; (૨) તેને કલ્યાણકારક માર્ગે લગાડે છે; (૩) તેને કળાકૌશલ્ય શીખવે છે; (૪) યોગ્ય

સ્ત્રી સાથે તેનું લગ્ન કરી આપે છે; અને (૫) યોગ્ય વેળાએ પોતાની મિલકત તેને સ્વાધીન કરે છે.

"દક્ષિણ દિશા જે ગુરુ, તેની પૂજાના આ પાંચ વિધિઓ છે: (૧) ગુરુ પાસે આવે તો ઊઠીને ઊભા થવું; (૨) તે માંદા થાય તો તેમની સેવા કરવી; (૩) તે શીખવે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજી લેવું; (૪) તેમનું જે કાંઈ કામ હોય તે કરવું; અને (૫) તે જે વિદ્યા આપે તે ઉત્તમ રીતે ગ્રહણ કરવી. આ પાંચ પ્રકારે ગુરુની પૂજા કરે તો તે શિષ્ય પર પાંચ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે: (૧) સદાચાર શીખવે છે; (૨) ઉત્તમ રીતે વિદ્યા શીખવે છે: (૩) પોતાને આવડતી સર્વ વિદ્યા તે શિષ્યને શીખવે છે; (૪) પોતાનાં સગાં-મિત્રોમાં તેના ગુણ વર્ણવે છે; અને (૫) કોઈ સ્થળે જતાં પોતાના શિષ્યને ખાધાપીધાની અડચણ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરે છે.

"હે ગૃહપતિપુત્ર! પશ્ચિમ દિશા જે પત્ની, તેની પૂજાનાં આ પાંચ અંગો છે: (૧) તેને માન દેવું; (૨) તેનું અપમાન ન થવા દેવું; (૩) એકપત્નીવ્રત આચરવું; (૪) ઘરનો કારભાર તેને સોંપવો; અને (૫) વસ્ત્રાલંકારની તેને ખોટ ન પડવા દેવી. આ પાંચ અંગોથી જો પતિ પત્નીની પૂજા કરે તો પત્ની તે પતિ પર પાંચ પ્રકારનો અનુગ્રહ કરે છે: (૧) ઘરમાં સારી વ્યવસ્થા રાખે છે; (૨) નોકરચાકરને પ્રેમથી સંભાળે છે; (૩) પતિવ્રતા થાય છે; (૪) પતિએ મેળવેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે, ઉડાઉ થતી નથી; અને (૫) સર્વ ઘરકામમાં તત્પર રહે છે.

"હે ગૃહપતિપુત્ર! ઉત્તર દિશા જે સગાંવહાલાં, તેની પૂજાનાં આ પાંચ અંગ છે: (૧) તેમને આપવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તે આપવી; (૨) તેમની સાથે પ્રિય ભાષણ કરવું; (૩) તેમને ઉપયોગી થવું; (૪) તેમની સાથે સમાનભાવથી વર્તવું; અને (૫) તેમની સાથે નિષ્કપટ વર્તન રાખવું. આ પાંચ પ્રકારે જો ગૃહસ્થ સગાંવહાલાંની પૂજા કરે તો તેઓ તે

ગૃહસ્થ પર પાંચ પ્રકારે અનુગ્રહ કરે છે: (૧) એકાએક સંકટ આવી પડતાં તેઓ એનું રક્ષણ કરે છે; (૨) આવે પ્રસંગે તેની સંપત્તિનું પણ તેઓ રક્ષણ કરે છે; (૩) સંકટમાં ગભરાઈ જવાય તો તેઓ ધીરજ આપે છે; (૪) વિપત્કાળમાં છોડી જતાં નથી; અને (૫) તેની પાછળ તેની સંતતિ પર પણ ઉપકાર કરે છે.

"હે ગૃહપતિપુત્ર! નીચેની દિશા જે સેવકો, તેમની પૂજાનાં આ પાંચ અંગો છે: (૧) તેમની શક્તિ જોઈ કામ કહેવું; (૨) તેમને યોગ્ય વેતન (પગાર) આપવું; (૩) માંદા પડે તો તેમની સારવાર કરવી; (૪) પ્રસંગોપાત્ત તેમને ઉત્તમ ભોજન આપવું; અને (૫) વખતોવખત ઉત્તમ કામ બદલ તેમને બક્ષિસ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ધણી જો નોકરની પૂજા કરે તો તે પોતાના ધણી ઉપર પાંચ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે: (૧) ધણીના ઊઠતા પહેલાં તે ઊઠે છે; (૨) ધણી સૂતા પછી તે સૂએ છે; (૩) ધણીના માલની ચોરી કરતા નથી; (૪) ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે; અને (૫) ધણીનો યશ ગાય છે.

"હે ગૃહપતિપુત્ર! ઉપલી દિશા જે શ્રમણબ્રાહ્મણ, (સાધુસંત) તેમની પૂજાનાં આ પાંચ અંગ છે: (૧) કાયાથી તેમનો આદર કરવો; (૨) વાચાથી આદર કરવો; (૩) મનથી આદર કરવો; (૪) ભિક્ષાએ આવે તો તેમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવી નહિ; અને (૫) તેમને ઉપયોગી વસ્તુ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ગૃહસ્થ જો સાધુસંતની પૂજા કરે તો તેઓ તેના પર છ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે: (૧) પાપથી તેનું નિવારણ કરે છે; (૨) તેને કલ્યાણકારક માર્ગે ચડાવે છે; (૩) પ્રેમપુરઃસર તેના ઉપર દયા કરે છે; (૪) તેને ઉત્તમ ધર્મ શીખવે છે; (૫) શંકાનિવારણ કરી તેના મનનું સમાધાન કરે છે; અને (૬) તેને સ્વર્ગનો માર્ગ દેખાડે છે.

"હે ગૃહપતિપુત્ર! દાન, પ્રિયવચન, અર્થચર્યા એટલે ઉપયોગી થવું, અને સમાનાત્મતા, એટલે બીજાને પોતાના સમાન ગણવા, એ ચાર લોકસંગ્રહનાં સાધનો છે. માબાપે જો આ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો ન હોત, તો કેવળ જન્મ દીધા માટે પુત્ર તેમને માન આપત નહિ. સુજ્ઞ મનુષ્યો આ ચાર સાધનોનો ઉપયોગ કરી જગતમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે છે."

આ ઉપદેશ સાંભળી સિગાલ બોલ્યો, "ભગવન્! આ આપનો ઉપદેશ કેટલો બધો સુંદર છે! કોઈ માણસ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે, અથવા અંધારામાં જોવા માટે મશાલ ધરે, અથવા માર્ગમાં ભૂલા પડેલા માણસને સરળ માર્ગ બતાવે તે પ્રમાણે ભગવંતે મારે માટે પોતાના ધર્મનું ઉત્તમ વિવરણ કર્યું છે. હું ભગવંતને, ધર્મને અને ભિક્ષુસંઘને શરણે આવ્યો છું. મરણ પર્યંત હું આપનો ઉપાસક છું, એમ જાણી મારો અંગીકાર કરો."

૨

ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્યા

[સાલેય્યક સુત્ત—મજ્ઝિમનિકાય, પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૫]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ કોસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતો, ફરતો ફરતો શાલ નામના બ્રાહ્મણોના ગામે આવ્યો. બુદ્ધ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ તેની કીર્તિ સર્વ ગામમાં પ્રસરી ગઈ હતી. શાલના બ્રાહ્મણોને બુદ્ધ પોતાને ગામ આવનાર છે એવી ખબર પડતાં જ તે સર્વ બુદ્ધના દર્શનાર્થે ગયા. તેમાંના કેટલાક જણ બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠા, અને બીજા બુદ્ધને કુશળતા પૂછી તથા પોતાનું નામગોત્ર કહી બીજી બાજુએ બેઠા.

તે બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આસન પર બેસી બુદ્ધને પૂછ્યું, "હે ગૌતમ! કેટલાંક પ્રાણી મરણ પછી નરકમાં જાય છે અને કેટલાંક સ્વર્ગમાં જાય છે, એનું કારણ શું?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે બ્રાહ્મણો! અધાર્મિક ચર્યાથી મનુષ્ય નરકમાં જાય છે અને ધાર્મિક આચરણને લીધે સ્વર્ગમાં જાય છે."

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, "હે ગૌતમ! આપના આ સંક્ષિપ્ત ભાષણનો અર્થ અમને બરોબર સમજાશે નહિ. જો વિસ્તારથી આનો અર્થ સમજાવશો તો આપનો મહાન ઉપકાર થશે!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ગૃહસ્થો! દેહથી થનારાં અધર્માચરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વાણીથી થનારાં ચાર પ્રકારનાં છે, અને મનથી થનારાં ત્રણ પ્રકારનાં છે. પ્રાણીનો ઘાત કરવો, પરધન ચોરી લેવું અને પરસ્ત્રી માટે અભિલાષા કરવી, એ ત્રણ પાપકર્મ કાયાથી થનારાં છે. અસત્ય બોલવું, ચાડી ખાવી,

ગાળાગાળી કરવી અને વૃથા બડબડાટ કરવો એ ચાર વાચાથી થનારાં પાપકર્મો છે. પરદ્રવ્યનો લોભ ધરવો, બીજાના નાશની ઇચ્છા કરવી, અને નાસ્તિક દૃષ્ટિ હોવી, એ ત્રણ માનસિક પાપો છે. હે ગૃહસ્થો! આ દશ પ્રકારનાં અધાર્મિક આચરણથી મનુષ્યપ્રાણી મરણ પછી દુર્ગતિને પામે છે.

"પણ હે ગૃહસ્થો! કોઈ માણસ પ્રાણઘાતથી નિવૃત્ત થાય છે; સર્વ ભૂતમાત્ર વિષે તેના અંતઃકરણમાં દયા વસે છે; તે બીજાની વસ્તુનો અપહાર કરતો નથી; અને પરદારાભિલાષા ધરતો નથી; તો આ પ્રમાણે તેનાં કાર્યકર્મ ધાર્મિક બને છે. તે કદી પણ ખોટું બોલતો નથી. ન્યાયાધીશ આગળ સાક્ષી આપવા બોલાવ્યો હોય તો તે જોયેલી વસ્તુને જોયેલી કહે છે અને ન જોયેલીને ન જોયેલી કહે છે. તે ચાડી કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બને ત્યાં સુધી પારકાના ટંટા મટાડવાની તજવીજ કરે છે; અને જેના ટંટા મટી ગયા હોય તેના ફરી ન થાય એવો પ્રયત્ન કરે છે; તેને લોકોમાં સલાહસંપ જોઈ આનંદ થાય છે; અને તેના વચનમાં એટલું માધુર્ય હોય છે કે તેથી ભાંગી ગયેલાં મન પાછાં જોડાય છે. તે કદી ગાળા-ગાળી કરતો નથી; કોઈને કર્કશ શબ્દ કહેતો નથી; તેનું હૃદયંગમ ભાષણ લોકોને ઘણું ગમે છે. તે નકામું ભાષણ કરતો નથી, યોગ્ય વેળાએ મિતભાષણ કરે છે. આ પ્રમાણે તે વાચાએ પુણ્યાચરણ કરે છે. તે મનથી બીજાના ધનનો લોભ કરતો નથી. પરઘાતનો વિચાર તેના મનને સ્પર્શ કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ રાતદિવસ સર્વ પ્રાણી સુખી રહે એવી ભાવના તેના મનમાં જાગૃત રહે છે.

"નાસ્તિક દૃષ્ટિ તેના મનને અડકતીયે નથી; સત્કર્મ અને સદ્ધર્મ પર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. આ પ્રમાણે તે મનથી પુણ્યાચરણ કરે છે. હે ગૃહસ્થો! આવાં પુણ્યશીલ પ્રાણીઓ દેહાવસાન પછી સુગતિને પામે છે!"

૩

આર્ય ઉપોસથ*

[ઉપોસથસુત્ત–અંગુત્તનિકાય, તિકનિપાત, પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૨]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં વિશાખાએ ભિક્ષુસંઘ માટે બાંધેલા પ્રાસાદમાં રહેતો હતો. એક ઉપોસથને દિને વિશાખા મિગારમાતા ત્યાં આવી, અને ભગવંતને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠી. ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "વિશાખા! આજ સવારના પહોરમાં કયાં જવા નીકળી છે?"

વિશાખા બોલી, "ભગવન્! આજ ઉપોસથવ્રત પાળવા માટે હું અહીં આવી છું."

બુદ્ધ બોલ્યો, "વિશાખા! ગોપાલક ઉપોસથ, નિર્ગ્રંથ ઉપોસથ અને આર્ય ઉપોસથ એવા ઉપોસથોના ત્રણ પ્રકાર છે. લોકોની ગાયો ચારનારો ગોવાળિયો સંધ્યાકાળે સર્વ ગાયો માલિકને સ્વાધીન કરી બીજા દિવસનો વિચાર કરે છે કે, "આવતી કાલે હું અમુક ઠેકાણે ગાય ચારીશ, અને અમુક ઠેકાણે પાણી પાઈશ." તે જ પ્રમાણે વિશાખા! કોઈ ઉપાસક ઉપોસથને દિવસે એવો વિચાર કરવા બેસે છે કે, "આજ મેં અમુક ખાધું; આવતી કાલે આ જ વખતે હું અમુક ખાઈશ;" તે આખો દિવસ જમવાના કે બીજા પદાર્થના ચિંતનમાં ગાળે છે. એવા માણસના ઉપોસથને હું ગોપાલક ઉપોસથ કહું છું.

"વિશાખા! નિર્ગ્રંથ નામના શ્રમણ છે, તે તને ખબર જ છે. તે ઉપોસથને દિવસે શ્રાવકોને એવો ઉપદેશ કરે છે કે, "પૂર્વ દિશામાં સો યોજન સુધી પ્રાણીનો વધ કરીશું નહિ એવો

---

* પા. ७४ ઉપરની ટીપ જુઓ.

નિશ્ચય કરો; પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાંયે સો યોજન સુધી પ્રાણીનો વધ કરીશું નહિ એવો નિશ્ચય કરો." આ પ્રમાણે તે કેટલાંક પ્રાણી પર દયા કરવાનું કહે છે, અને કેટલાંક પ્રાણી ઉપર દયા કરવાનું કહેતા નથી. અને તે પોતાના ઉપાસકોને એવો ઉપદેશ આપે છે કે, "તું સર્વ વેર છોડી દઈ એમ કહે — 'હું કોઈ પણ સ્થળે નથી અને હું કોઈનો પણ કાંઈ થતો નથી; મારું ક્યાંયે કાંઈ જ નથી." એ જોકે એવું બોલે છે, તોપણ તે પોતાનાં માબાપને 'માબાપ' કહેવાનું છોડતો નથી. તેનેયે તેનાં માબાપ 'પુત્ર' કહેવાનું છોડી દેતાં નથી. તે પોતાની પત્નીને 'પત્ની' કહે છે, અને તેની પત્નીયે તેને પહેલાંની જેમ પોતાનો પતિ સમજે છે. તેના નોકર તેને પોતાનો 'સ્વામી' જ સમજે છે અને તે પણ પોતાના નોકરોને 'સેવક' તરીકે જ ઓળખે છે. એટલે ઉપોસથના દિવસની 'હું ક્યાંયે નથી અને કોઈનોયે નથી,' ઇત્યાદિક તેની પ્રતિજ્ઞા ખોટી ઠરે છે. જે દિવસે ખરું બોલવાનું શીખવવું ઘટે તે જ દિવસે ખોટું બોલતાં શીખવવા જેવું થાય છે. પોતાનું કશું જ નથી એમ કહેનારો તે જ નિર્ગ્રંથનો ઉપાસક બીજે દિવસે કોઈના પણ આપ્યા વિના પોતાની વસ્તુઓ ગ્રહણ કરે છે. એટલે બીજાની વસ્તુનો અપહાર કરવા માટે તે દોષિત ઠરે છે. વિશાખા! આવા માણસે કરેલો ઉપોસથ નિર્ગ્રંથ ઉપોસથ કહેવાય છે.. પણ એ ઉપોસથ મહાફલદાયક થતો નથી.

"હવે આર્ય ઉપોસથ કેવો હોય છે એ કહું છું. આર્ય ઉપાસક ઉપોસથને દિવસે બુદ્ધનું સ્મરણ કરે છે: 'આ પ્રમાણે તે ભગવાન સમ્યકસંબુદ્ધ સુગત, સર્વ લોકનું અંતઃકરણ જાણનાર, વિદ્યા અને આચરણથી યુક્ત, દમન કરવાને યોગ્ય એવા માણસના સારથિ, અને દેવ તથા મનુષ્યના ગુરુ છે' આવી રીતે તથાગતનું સ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મળ નષ્ટ થાય છે.

"તે જ પ્રમાણે આર્ય શ્રાવક ધર્મનું અનુસ્મરણ કરે છે. 'ભગવાને ધર્મ ઉત્તમ પ્રકારે ઉપદેશેલો છે; સાધુને માટે તે અનુભવ લેવા યોગ્ય છે; તે અકાળ ફળ દેનાર છે. તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એમ છે, તે પાસે રાખવા લાયક છે; અને સુજ્ઞ માણસે અંતઃકરણમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવા યોગ્ય છે.' આ પ્રમાણે ધર્મનું સ્મરણ કરતાં આર્ય શ્રાવકનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મળ નષ્ટ થાય છે.

"બીજું, આર્ય શ્રાવક સંઘનું અનુસ્મરણ કરે છે. 'ભગવંતનો શ્રાવકસંઘ સરળ માર્ગે ચાલે છે, ઋજુ માર્ગે ચાલે છે, ન્યાયમાર્ગે ચાલે છે, સમ્યક માર્ગે ચાલે છે. આ સંઘમાં આઠ પ્રકારના સત્પુરુષોનો *સમાવેશ થાય છે. આ જે ભગવંતનો શ્રાવકસંઘ છે તે દક્ષિણા અને નમસ્કારને યોગ્ય છે. એ લોકો માટે એક ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર જ છે.' આ પ્રમાણે સંઘનું અનુસ્મરણ કરતાં શ્રાવકનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મળ નષ્ટ થાય છે.

"વળી વિશાખા! આર્ય શ્રાવક પોતાના શીલનું અનુસ્મરણ કરે છે. જે પ્રસંગે પોતાના શીલને ખંડિત ન થવા દેતાં, તેમાં ભંગ પડવા ન દેતાં, શ્રાવકે તેનું (શીલનું) પાલન કર્યું હોય, તે તે દિવસનું અનુસ્મરણ કરતાં તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે મહાનુભાવ દેવતાઓનું અનુસ્મરણ કરતાં, અને પોતે દીધેલા દાનનું અનુસ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

* સોતાપત્તિમગ્ગ, સોતાપત્તિફલ, સકદાગામિમગ્ગ, સકદાગામિફલ, અનાગામિમગ્ગ, અનાગામિફલ, અરહત્તમગ્ગ અને અરહત્તફલ, એવી નિર્વાણમાર્ગની આઠ પાયરીઓ છે; તેમને અનુસરી નિર્વાણમાર્ગે ચડેલા સાધુના આઠ ભેદ થાય છે. એ સંબંધે થોડી માહિતી "બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ" પુસ્તકમાં જુઓ. વિશેષ માહિતી પાલિગ્રંથમાં મળશે.

" આ ઉપરાંત વિશાખા ! ઉપોસથને દિવસે આર્ય શ્રાવક એવો વિચાર કરે છે કે : 'આજ હું પ્રાણાતિપાતથી વિરત થયો છું; ભૂતમાત્ર વિષે મારા મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ છે; પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે. હું અદત્તાદાન (ચોરી)થી વિરત થયો છું; આપેલી જ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે, અને તેથી કરીને મારો આત્મા પવિત્ર થયો છે. હું અબ્રહ્મચર્યથી વિરત થયો છું. ગ્રામ્યધર્મથી વિરત થઈ હું આજ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મચર્ય પાળું છું. હું અસત્ય ભાષણથી વિરત થયો છું. આજથી મેં સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; જેથી મારા વચન પર લોકોનો વિશ્વાસ બેસશે, લોકોને મારા બોલવાની ખાતરી થશે. હું સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી વિરત થયો છું; હું અકાલવિકાલ ભોજનથી વિરત થયો છું; હું બપોર પહેલાં એક જ જમણ જમનાર છું; મનોવિકાર ઉદ્દીપ્ત કરનારાં નૃત્યગીતવાદ્યોથી અને માલા, ગંધ, મંડન-વિભૂષણ ઇત્યાદિકથી હું વિરત થયો છું. ઉચ્ચ શય્યાથી હું વિરત થયો છું; આજ હું તદ્દન સાદી શય્યા પર સૂનાર છું. આ આઠ નિયમ પાળવાથી હું મહાનુભાવ અર્હન્તનું અનુકરણ કરૂં છું.' વિશાખા, આ પ્રમાણે આર્ય શ્રાવકે ઉપોસથવ્રત પાલન કર્યું હોય તો તે મહાફલદાયક થાય છે!"

૪

આર્ય શ્રાવકે સાત પાપકર્મો વર્જ્ય કરવાં જોઈએ

[વેળુદ્વારેય્યકસુત્ત-સંયુત્તનિકાય, સોતાપત્તિ સંયુત્ત, વગ્ગ ૧]

એક વખતે બુદ્ધ કોસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતો ફરતો હતો. તેવામાં તે વેળુદ્વાર નામના બ્રાહ્મણોના ગામે આવી પહોંચ્યો. વેળુદ્વારવાસી બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધની કીર્તિ આગળથી જ સાંભળી હતી. તે સર્વ એકત્ર થઈ બુદ્ધનાં દર્શન કરવા આવ્યા. તેમાંના કેટલાક જણ બુદ્ધને નમસ્કાર કરી બાજુએ બેઠા; કેટલાક જણ પોતાનાં નામગોત્ર જણાવી એક બાજુએ બેઠા, અને કેટલાક બુદ્ધના કુશળ સમાચાર પૂછી એક બાજુએ બેઠા. તેમણે બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન્! અમે અમારાં પત્નીપુત્ર સાથે રહી, સુગંધી ચંદન વગેરે ઉપભોગ-પદાર્થોનો ઉપભોગ લઈ અને દ્રવ્યસંચય કરી સદ્ગતિ પામીએ, એવો અમને ધર્મોપદેશ કરો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "ગૃહસ્થો! બીજાને પોતાના જેવા જ ગણવા એ સંબંધે હું તમને ઉપદેશ કરું છું, તે ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરો.

"હે ગૃહસ્થો! આર્ય શ્રાવક એવો વિચાર કરે છે કે મને જીવવાની ઇચ્છા છે, મરવાની નથી; સુખની ઇચ્છા છે, દુઃખની નથી. એમ હોવાથી હું જો મારી જેમ જ સુખની ઇચ્છા કરનાર પ્રાણીને મારી નાખું તો તે તેને કેવી રીતે રુચશે? માટે આર્ય શ્રાવકે પોતે પ્રાણઘાતથી વિરત થવું ઘટે, અને બીજાનેયે પ્રાણઘાતથી વિરત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

"ગૃહસ્થો! આપણું દ્રવ્ય જો ચોરાઈ જાય તો તેથી આપણને દુઃખ થાય છે; તેથી આર્ય શ્રાવક ચોરી કરતો નથી, અને બીજાનેયે ચોરીથી પરાવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ કરે છે.

"હે ગૃહસ્થો! આપણી પત્ની સાથે જો પારકો આદમી વ્યભિચાર કરે તો તે આપણને રુચતું નથી. માટે આપણે જો પરદારાભિગમન કરીએ તો બીજાને તે કેમ ગમે? એવો વિચાર કરી આર્ય શ્રાવક પરદારાભિગમનથી વિરત થાય છે. વ્યભિચારકર્મ ન કરવા વિષે તે બીજાઓને ઉપદેશ કરે છે અને અવ્યભિચાર-આચરણની સ્તુતિ કરે છે.

"હે ગૃહસ્થો! પારકાએ ખોટી સાક્ષી આપી કીધેલું આપણું નુકસાન આપણને ખૂંચે છે, તેમ અસત્ય ભાષણથી હું બીજાની હાનિ કરું તો તે તેને કેવી રીતે રુચે? એવો વિચાર કરી આર્ય શ્રાવક અસત્ય ભાષણથી પરાવૃત્ત થાય છે, બીજાનેયે ખરું બોલવા વિષે ઉપદેશ કરે છે, અને પ્રામાણિકપણાની પ્રશંસા કરે છે.

"હે ગૃહસ્થો! પારકો ચાડી ખાઈ આપણામાં અને આપણા મિત્રોમાં ફાટફૂટ પાડે તો તે આપણને રુચતું નથી. તો હું જો ચાડીથી બીજાઓમાં ફાટફૂટ પાડીશ તો તે તેમને શી રીતે રુચશે? એવો વિચાર કરી આર્ય શ્રાવક ચાડી ખાતો નથી, ચાડી ન ખાવા વિષે તે બીજાને ઉપદેશ કરે છે, અને સંપ કરાવનાર માણસની સ્તુતિ કરે છે.

"હે ગૃહસ્થો! પારકો માણસ જો આપણને ગાળો દે તો તે આપણને ગમતી નથી; તે જ પ્રમાણે આપણે બીજાને ગાળો દઈએ તો તેમને પણ તે ગમશે નહિ. એવો વિચાર કરી આર્ય શ્રાવક અપશબ્દો બોલવાનું છોડી દે છે, સભ્ય ભાષણ કરવાનો બીજાને ઉપદેશ દે છે, અને સંભાવિત ભાષણની સ્તુતિ કરે છે.

"હે ગૃહસ્થો! પારકો માણુસ જો આપણી પાસે વૃથા બડબડ કરે તો આપણુને કંટાળો આવે છે; તે જ પ્રમાણે આપણે નિરુપયોગી સંભાષણ કરી બીજાનો વખત લઈએ તો તેને તે કેમ ગમશે? એવો વિચાર કરી આર્ય શ્રાવક વૃથા ભાષણુથી વિરત થાય છે, નિરુપયોગી ભાષણુ ન કરવાનો લોકોને ઉપદેશ કરે છે અને મિતભાષણુની સ્તુતિ કરે છે.

"હે ગૃહસ્થો! આવા આર્ય શ્રાવકની બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ પર શ્રદ્ધા બેસે છે, તેનું શીલ અત્યંત પરિશુદ્ધ થાય છે, કેમકે પ્રાણઘાત, ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્યભાષણુ, ચાડી, અપશબ્દ અને વૃથાભાષણુ એ સાત પાપકર્મથી મુક્ત થઈ તે સદાચરણુથી વર્તે છે."

૫

સાત પ્રકારની ભાર્યા

[ભરિયાસુત્ત–અંગુત્તર, સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૬]

બુદ્ધ ગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના બાગમાં રહેતો હતો તેવામાં એક દિવસ સવારે પોતાનું પાત્ર અને ચીવર લઈ તે અનાથપિંડિકને ઘેર ગયો અને તેણે બિછાવેલા આસન પર બેઠો. તે વેળાએ અનાથપિંડિકના ઘરમાં ભારે ગડબડ ચાલી રહી હતી. તે સાંભળી બુદ્ધદેવે અનાથપિંડિકને કહ્યું, "હે ગૃહપતિ! તારા ઘરમાં માણસોએ આ શી ગડબડ મચાવી છે? જાણે કે માછીઓ માછલાં પકડવા મચ્યા ન હોય!"

અનાથપિંડિક બોલ્યો, "ભગવંત, આ મારી પુત્રવધૂ સુજાતા મોટા ઘરની દીકરી છે. તે કોઈની જ પરવા કરતી નથી; જેના તેના પર ગુસ્સે થાય છે."

બુદ્ધે સુજાતાને બોલાવી મંગાવી અને તેને પૂછ્યું, "સુજાતા! મારા જેવી, ચોર જેવી, શેઠ જેવી, મા જેવી, બહેન જેવી, મિત્ર જેવી, અને દાસી જેવી એમ આ સાત પ્રકારની ભાર્યા કહી છે; તેમાંથી તું કયા પ્રકારની છે વારુ?"

સુજાતા બોલી, "ભગવન્, આપના આ સંક્ષિપ્ત ભાષણનો મને કાંઈ અર્થ સમજાયો નથી. મને તે સ્પષ્ટ સમજાવી કહો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "પતિ વિષે જેના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો લેશ પણ નથી, જેને માત્ર પૈસા વડે જ વેચાતી લીધેલી છે, એવી વ્યભિચારિણી સ્ત્રી મારાઓ જેવી છે એમ સમજવું. પતિએ મેળવેલા ધનમાંથી થોડુંઘણું ચોરી રાખવાની ઇચ્છા

કરે છે તે ચોર જેવી છે. જે કામ કરતી નથી, પરંતુ પુષ્કળ ખાય છે, પતિને ગાળો દેવામાં પાછીપાની કરતી નથી અને પતિનું સારું કાર્ય તણખલાતોલે ગણે છે, તે શેઠ જેવી છે. જે પોતાના પતિની એકના એક પુત્રની જેમ કાળજી લે છે, અને પતિએ મેળવેલી સંપત્તિની સંભાળ રાખે છે તે સ્ત્રીને માતાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. જેમ નાની બહેન મોટા ભાઈને માન આપે છે, તેમ જે સ્ત્રી પોતાના પતિને માન આપે છે, તેની આજ્ઞામાં રહે છે, તેને ભગિનીની ઉપમા આપી છે. કોઈ મિત્ર પોતાના મિત્રને ઘણા વખત પછી મળ્યો હોય એમ પતિને જોતાં જ જે અત્યંત હર્ષથી ઊભરાઈ જાય છે, તે કુલીન અને શીલવતી ભાર્યાને મિત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પતિ ગુસ્સે થાય પણ પોતે ગુસ્સે થતી નથી એટલું જ નહિ, પણ જેના અંતઃકરણમાં પતિ વિષે ખરાબ વિચાર કદીયે આવતો નથી તેને દાસી જેવી ભાર્યા કહે છે. સુજાતા ! આ સાતમાંથી તું કયા પ્રકારની ભાર્યા થવા ઇચ્છે છે ?"

સુજાતા બોલી, "ભગવન્! આજથી હું મારા પતિની દાસી જેવી ભાર્યા થઈશ."

૬

ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ

[કૂટસુત્ત–અંગુત્તર, તિકનીપાત, પણ્ણાસક ૩, વગ્ગ ૧]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેતો હતો ત્યારે એક વેળાએ તેણે અનાથપિંડિકને કહ્યું, "હે ગૃહપતિ, જો મનુષ્ય ચિત્તનું રક્ષણ કરે નહિ તો તેનાં કાયકર્મ, વાક્કર્મ, માનસિક કર્મ અરક્ષિત રહે છે; અને તેથી તેનાં આ ત્રણે કર્મ વિકારવશ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ ધીરે ધીરે તેનાં કાયા, વાચા અને મન એ ત્રણે બગડતાં જાય છે અને તેને મરણ પણ સુખે આવતું નથી. એકાદ ઘરનું છાપરું જો ખરાબ હોય તો તે ઘરની ભીંત વગેરે સર્વ કંઈ અરક્ષિત રહે છે અને ધીમે ધીમે આખું ઘર દોદળું થઈ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે હે ગૃહપતિ! જો એક ચિત્તને સંભાળીએ નહિ તો મનુષ્યનાં કર્મો વિકૃત બની જઈ તેનું અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. તે જ ચિત્તને જો સંભાળવામાં આવે તો સર્વ કર્મ સુરક્ષિત થાય છે, અને તેને લીધે મનુષ્ય સુખેથી મરી શકે છે. ઘરનું છાપરું જો સુરક્ષિત હોય તો ભીંત વગેરે સર્વ કાંઈ સુરક્ષિત રહે, તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત સુરક્ષિત હોય તો તેનાં સર્વ કર્મો સુરક્ષિત રહે છે.

यथागारं दुच्छनं वुट्ठि समतिविज्झति
एवं अभावितं चित्तं रागो समतिविज्झति ।
यथागारं सुच्छन्नं वुट्ठि न समतिविज्झति
एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्झति ।

धम्मपद

૭

સાત ધન

[ધનસુત્ત–અંગુત્તર, સત્તકનિપાત, વગ્ગ ૧]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેતો હતો તેવામાં ઉગ્ર નામના રાજાનો મંત્રી તેની પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેસી બોલ્યો, "ભગવન્! આ અમારો મિગાર શાહુકાર કેટલો શ્રીમંત છે! તેની પાસે કેવળ સોનાનાં નાણાં લાખોની સંખ્યામાં નીકળી શકે, તો રૂપાનાંની તો વાત જ શી કરવી?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ઉગ્ર! આવા પ્રકારના ધનની અગત્ય નથી એમ હું કહેતો નથી, તથાપિ તેને અગ્નિ, જળ, રાજા, ચોર, લૂંટારુ અને પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ તરફથી બીક તો હોય છે જ. તેથી તેને શ્રેષ્ઠ ધન ન ગણી શકાય. પણ હે ઉગ્ર! શ્રદ્ધા, શીલ, લજ્જા, અવત્રપ્ય, શ્રુત, ત્યાગ અને પ્રજ્ઞા એ સાત ધન સોનારૂપા સમાન ચંચળ નથી. તેનો અગ્નિથી કે જળથી નાશ થવાનો ભય નથી; દુષ્ટ રાજા, લૂંટારા કે પોતાનાં અહિતચિંતક સગાંઓ આ ધનને ઝૂંટવી લે એમ નથી.

[આ સાતનો અર્થઃ શ્રદ્ધા એટલે આર્ય શ્રાવકની તથાગત ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી. શીલ પાંચ પ્રકારનું છે. આર્ય શ્રાવક પ્રાણઘાતથી નિવૃત્ત થાય છે, અદત્તાદાનથી નિવૃત્ત થાય છે, વ્યભિચારકર્મથી નિવૃત્ત થાય છે, અસત્યભાષણથી નિવૃત્ત થાય છે, અને માદક પદાર્થથી નિવૃત્ત થાય છે. આ પાંચ નિયમનું યથાર્થ પાલન એ જ શીલધનનું રક્ષણ. લજ્જા એટલે પાપકર્મ કરતાં લાજવું. 'આપણે સારા કુળમાં જન્મ્યા

છીએ, 'સદ્ધર્મનું આપણને જ્ઞાન થયું છે, છતાં પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું આપણને શોભે જ કેમ?' એવા વિચારથી પાપ-કર્મનો કંટાળો આણવો એને જ લજ્જા કહે છે. અવત્રપ્ય એટલે લોકાપવાદનો ભય. 'આપણે પાપાચરણ કરીશું તો લોક આપણને શું કહેશે' એવી મનમાં ભીતિ રાખવી, એને જ અવત્રપ્ય કહે છે. જેનાથી જગતનું કલ્યાણ થઈ શકે એવી વાતોનું શ્રવણ કરવું તથા એવી વાતોની બરાબર માહિતી રાખવી એને શ્રુતધન કહે છે. યથાશક્તિ દાનધર્મ કરવાં, એને ત્યાગધન કહે છે. ચાર આર્ય સત્યનું અને બીજા સદ્ધર્મોનું અપ્રતિહત જ્ઞાન હોવું એને જ પ્રજ્ઞાધન કહેવાય છે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ પાસે આ સાત ધન છે તે જ પુરુષ કે સ્ત્રીને હું ખરાં શ્રીમંત માનું છું. કેમકે આ લોક અને પરલોકમાં આ ધનનું કોઈ પણ અપહરણ કરી શકે એમ નથી.]

सद्धाधनं सीलधनं हिरिओत्तपियं धनं
सुतधनं च चागो च पञ्ञा वे सत्तमं धनं ।
यस्स एते धना अत्थि इत्थिया पुरिसस्स वा
अदळिद्दोऽति तं आहु अमोघं तस्स जीवितं ।
—अंगुत्तर, सुत्तपिपात ।

૮

પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું

[ઠાનસુત્ત–અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૧]

શ્રાવસ્તીમાં રહેતાં બુદ્ધગુરુએ એક વખતે ભિક્ષુઓને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ! હું જરાધર્મી છું, વ્યાધિધર્મી છું, મરણધર્મી છું, સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મને વિયોગ થનાર છે, અને હું જે ખરાબ કે સારું કર્મ કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થઈશ, કર્મ એ જ મારું ધન છે અને કર્મ જ મારો બાંધવ છે." આ પાંચ વાતનું પ્રત્યેકે—પછી તે પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, પ્રવ્રજિત હો કે ગૃહસ્થ હો—વારંવાર સ્મરણ કરવું.

"હે ભિક્ષુઓ! 'હું જરાધર્મી છું' એવો વિચાર કરવાથી મનુષ્યનો તારુણ્યમદ નષ્ટ થાય છે. આ તારુણ્યમદને લીધે મનુષ્ય કાયા, વાચા અને મનથી પાપ કરે છે; પણ જે પોતે જરાધર્મી છે એવું સ્મરણ રાખે છે તેનો આ મદ નાશ પામે છે, કંઈ નહિ તો ઓછો તો થાય છે જ. એ આ વાતના ચિંતનનો ફાયદો છે. 'હું વ્યાધિધર્મી છું' એ વાતનું ચિંતન કરવાથી એવો લાભ થાય છે, કે જેને લીધે મનુષ્ય ત્રિવિધ પાપ આચરે છે, તે આરોગ્યમદ નષ્ટ થાય છે; કંઈ નહિ તો ઓછો તો થાય છે જ! 'હું મરણધર્મી છું' એ વાતનું ચિંતન કરવાથી મનુષ્યનો જીવિતમદ નષ્ટ થાય છે એ આ ચિંતનનો ફાયદો છે. 'સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મને વિયોગ થનાર છે' એ વાતનું સ્મરણ રાખવાથી મનુષ્ય પ્રિય વસ્તુ માટે કે મનુષ્ય માટે પાપાચરણ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને વિયોગદુ:ખનો ભોગ થઈ પડતો નથી. 'સારાંનરસાં કર્મનો હું જ ભાગીદાર થઈશ, કર્મ એ જ મારું ધન અને કર્મ એ જ મારો બાંધવ છે,' એ વાતનું સ્મરણ કરવાથી મનુષ્ય પાપકર્મથી નિવૃત્ત થાય છે. એ આ વાતના ચિંતનનો લાભ છે."

૯

ગયાનો શોક વૃથા

[કોસલસુત્ત અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્ણાસક ૧ વગ્ગ ૫]

કોઈ એક સમયે બુદ્ધગુરુ જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતો હતો. ત્યારે એક દિવસ રાજા પસેનદિ કોસલ જેતવનમાં આવી બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. એવામાં રાજાની માનીતી રાણી મલ્લિકા પરલોકવાસી થયાના સમાચાર આવ્યા. તે સાંભળી રાજા શોકાકુલ થયો. ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ, જરાધર્મી પદાર્થને જરા ન આવવી, મરણધર્મી પદાર્થને મરણ ન આવવું, વ્યયધર્મી પદાર્થનો વ્યય ન થવો અને નાશવંત પદાર્થનો નાશ ન થવો, એવું બ્રહ્મદેવ સુધ્ધાં કરી શકનાર નથી. પણ મહારાજ! આવા પ્રસંગે અજ્ઞ જન વિચાર કરતા નથી કે, 'મારા જ પ્રિયજનને જરા, મરણ, વ્યાધિ આવે છે એવું નથી, એ તો સર્વ જગતનો ધર્મ છે. પ્રાણીમાત્ર જરામરણમાં સપડાયેલાં છે.' અને મહારાજ! અજ્ઞ મનુષ્યને આ પ્રમાણે યથાર્થ વિચાર કરતાં ન આવડવાથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ધંધો સૂઝતો નથી, અન્ન રુચતું નથી, તેની અંગકાંતિ નષ્ટ થાય છે, કામ-કાજ બંધ પડે છે અને તેના શત્રુ આનંદિત થાય છે. પણ મહારાજ! આર્ય શ્રાવકની વાત આનાથી ભિન્ન છે. તે જરાધર્મી જીર્ણ થતાં, વ્યાધિધર્મી વ્યાધિત થતાં, મરણધર્મી મરણ પામતાં, ક્ષયધર્મી ક્ષીણ થતાં કે નાશધર્મી નાશ પામતાં યથાર્થ વિચાર કરે છે. પ્રાણીમાત્ર આ વિકારથી બદ્ધ થયાં છે એ જોઈ તે શોક કરતો નથી. તે પોતાના અંતઃકરણમાંનું વિષારી શોકશલ્ય કાઢી નાંખે છે, જે શલ્યથી વિદ્ધ થતાં મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાની જ હાનિ કરે છે. પણ આવે સમે આર્ય શ્રાવક શોકરહિત થઈ નિર્વાણમાર્ગનો લાભ મેળવી લે છે!"

૧૦

બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણો

[સંગારવસુત્ત, સંયુત્ત, બોજ્ઝંગ સંયુત્ત વગ્ગ ૫]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં જેતવન ઉદ્યાનમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતો હતો, ત્યારે સંગારવ બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવ્યો અને કુશલ પ્રશ્નાદિક પૂછી એક બાજુએ બેસી બોલ્યો, "ગૌતમ! પુષ્કળ કાળ સુધી પરિચિત હોય એવા મંત્રોયે મને એકાએક યાદ આવતા નથી, તો પછી મોઢે નહિ કરેલા મંત્રોની શી વાત પૂછવી! પણ આમ થવાનું કારણ શું તે આપ કહેશો?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે બ્રાહ્મણ! જે વેળાએ કામવિકારથી મનુષ્યનું ચિત્ત વ્યગ્ર થઈ જાય છે, અને કામવિકારને શાંત કરવાનો માર્ગ તેને ખબર હોતો નથી, તે વેળાએ તેને આત્માર્થ શું, પરાર્થ શું, એ સમજાતું નથી, અને પુષ્કળ દિવસ પરિચિત એવા મંત્ર સુધ્ધાં તેને સ્મરણમાં આવતા નથી. જે વેળાએ તેનું ચિત્ત ક્રોધથી ઠેકાણે રહેતું નથી કે આલસ્યથી મંદ પડી ગયું હોય છે, અથવા ગમે તેમ ભ્રાંત થયું હોય છે કે સંશય-ગ્રસ્ત થાય છે, ત્યારે પોતાનું કે પારકાનું હિત શેમાં છે તે યથાર્થપણે જાણતો નથી, અને ચિરકાળ પરિચિત મંત્રો પણ તેને યાદ આવતા નથી.

"હે બ્રાહ્મણ! વાસણના પાણીમાં ભૂરો કે કાળો રંગ નાખીએ તો તેમાં આપણો પડછાયો દેખાતો નથી, તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામવિકારથી વ્યગ્ર થતું હોય તેને પોતાના હિતાહિતનું જ્ઞાન થતું નથી. તે જ પાણીનું વાસણ ગરમ થતાં

તેમાંથી વરાળ નીકળશે, અને પાણી ઊકળવા માંડશે. આવે સમયે મનુષ્યને પોતાનું પ્રતિબિંબ એ પાણીમાં દેખાય એ શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય ક્રોધાભિભૂત થતાં તેને આત્મપરહિત શેમાં છે, એ સમજવું શક્ય નથી. તે વાસણમાંનું પાણી જો સેવાળથી ભરેલું હશે, તોયે માણસને પોતાનું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું મન આળસમાં સપડાયું છે, તેને પોતાનું જ હિત સમજાતું નથી તો બીજાના હિતની તો વાત જ ક્યાં રહી? તે પાણી જો પવનથી હાલવા માંડે તો પણ આપણું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત ભ્રાંત થયેલું છે, તેને આત્મપરહિત શેમાં છે એ સમજાશે નહિ. તે જ પાણી ગંદું અને ગલીચ થયું હશે, તોપણ આપણું પ્રતિબિંબ બરાબર દેખાશે નહિ! તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત સંશયગ્રસ્ત થયું છે, તેને પોતાનું કે પારકાનું હિતાહિત સમજાય એ બનવાજોગ નથી. તે જ પાણી જો સ્વચ્છ અને શાંત હોય તો તેમાં મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે દેખાશે. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામચ્છંદ, વ્યાપાદ (ક્રોધ), આલસ્ય, ભ્રાંતતા અને સંશયગ્રસ્તતા એ પાંચ આવરણથી વિમુક્ત થયું હોય તેને જ આત્મપરહિત યથાર્થપણે સમજાય છે.

"હે બ્રાહ્મણ! આ પાંચ આવરણના પરિહારના ઉપાય એટલે સાત બોધ્યંગની (જ્ઞાનનાં અંગની) ભાવના છે; (૧) સ્મૃતિ,[૧] (૨) ધર્મપ્રવિચય,[૨] (૩) વીર્ય,[૩] (૪) પ્રીતિ,[૪] (૫) પ્રશ્રબ્ધિ,[૫] (૬) સમાધિ[૬] અને (૭) ઉપેક્ષા.[૭] આ સાત જ્ઞાનનાં અંગ છે. આ સાત બોધ્યંગની ભાવના કરવાથી મનુષ્યનું ચિત્ત સર્વ આવરણોથી મુક્ત થાય છે."

---

૧. જાગૃતિ અથવા વિવેક. ૨. મનોવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા પ્રજ્ઞા. ૩. સત્કર્મ કરવા વિષે માનસિક ઉત્સાહ. ૪. સત્કર્મથી પ્રાપ્ત થનારો આનંદ. ૫. ચિત્તની શાંતતા, અથવા ચિત્તસુખ. ૬. ચિત્તની એકાગ્રતા. ૭. ચિત્તની મધ્યસ્થાવસ્થા.

૧૧

બોધ્યંગોની ભાવના

[અગ્ગિસુત્ત-સંયુત્ત, બોજ્ઝંગ સંયુત્ત વગ્ગ ૬]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેતો હતો ત્યારે એક સમયે ભિક્ષુને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો, "હે ભિક્ષુઓ, જે વેળાએ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તે વેળાએ પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ બોધ્યંગોની ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. કોઈ માણસને દેવતા સળગાવવો હોય અને તે જો ભીનાં લાકડાં, ભીનાં છાણાં અને ભીનું ઘાસ નાંખી ફૂંકવા માંડે, તો તે સળગશે ખરાં કે? તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય, તે જો પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગોની ભાવના કરશે તો તેના ચિત્તને ઉત્તેજના મળશે નહિ. પહેલેથી જ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તો તેને આ ત્રણ બોધ્યંગો વડે બચાવવું એ શકય નથી. પણ તે કાળે ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ આ ત્રણ સંબોધ્યંગોની ભાવનાઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે. કેમકે, જડ થયેલા ચિત્તને એનાથી ઉત્તેજન મળે છે. કોઈ માણસને દેવતા સળગાવવો હોય તો તે જો સૂકાં લાકડાં, સૂકાં છાણાં અને સૂકું ઘાસ નાંખી સળગાવવા પ્રયત્ન કરે તો તેને સળગતાં વાર લાગતી નથી. એ જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય તે જો ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગોની ભાવના કરે, તો તેની જડતા નીકળી જશે અને તેના ચિત્તને ઉત્તેજન મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

"પણ હે ભિક્ષુઓ! જે વેળાએ ચિત્ત ભ્રાંત થયું હોય તે વેળાએ ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એની ભાવનાથી ચિત્તની ભ્રાંતતાનો ઉપશમ ન થતાં, તે વિશેષ ભ્રાંત થશે. કોઈ માણસને સળગેલી આગ હોલવવી હોય, અને તે હોલવવાને જો તે સૂકાં લાકડાં, છાણાં અને ઘાસનો ઉપયોગ કરે તો તે આગ ન હોલાતાં અધિક જ ભભકશે. તે પ્રમાણે જેનું ચિત્ત ભ્રાંત થયું હોય, તે ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરે તો તે પ્રશાંત ન થતાં અધિક જ ભભકશે. આવે પ્રસંગે પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરવી યોગ્ય છે. કેમકે આ બોધ્યંગથી ભડકેલું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ કમી કરવી હોય, અને તે જો ભીનાં લાકડાં, ભીનાં છાણાં અને ભીના ઘાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે ખાતરીથી કમી થશે. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત ભડક્યું હોય, તે જો પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરે, તો તે ખાતરીથી પ્રશાંત થશે.

"હવે રહ્યો સ્મૃતિસંબોધ્યંગ. હે ભિક્ષુઓ! આ સંબોધ્યંગનો આપણે સર્વત્ર ઉપયોગ કરવો ઘટે."

૧૨

સત્કર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ

[અપણ્ણકસુત્ત—મજ્ઝિમ, પણ્ણાસક ૨ વગ્ગ ૧]

વળી એક પ્રસંગે શાલાગ્રામના બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશી બુદ્ધગુરુ બોલ્યો, "હે ગૃહસ્થો! કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો દાન નથી, ધર્મ નથી, સત્કર્મ કે કુકર્મનાં ફળ નથી, મા નથી કે બાપ નથી, નરકે જનાર કોઈ નથી, કે સ્વર્ગે જનાર કોઈ નથી, એવું કહે છે. પણ આનાથી ઊલટું બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે દાનધર્મ છે, દાનધર્મનાં ફળ છે, સત્કર્મ અને અસત્કર્મનાંયે ફળ છે, મા છે, બાપ છે, નરક છે અને સ્વર્ગ છે.

"હે ગૃહસ્થો! જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ નાસ્તિકવાદી હોય તેમનાથી કાયા, વાચા અને મનથી પાપકર્મ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ જે આસ્તિક હોય છે, તેમને પાપકર્મનો ભય હોવો, અને પુણ્યકાર્ય તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થવી, એયે સ્વાભાવિક જ છે. હવે સુજ્ઞ પુરુષ એવો વિચાર કરે છે કે જો નાસ્તિકના કહેવા પ્રમાણે પરલોક ન હોય, તો પ્રાણીને મરણ પછી દુઃખની ભીતિ નથી. પરંતુ જો પરલોક હોય અને તે નથી એમ માનીને પ્રાણીએ આ લોકમાં અધર્માચરણ કર્યાં હશે, તો પરલોકમાં તેની શી ગતિ થશે? તેની દુર્ગતિ નહિ થાય? હવે પરલોક નથી એમ માનીએ, તો ધાર્મિક આચરણથી મરણ પછી કાંઈ પણ દુઃખ થવા જેવું નથી; એટલું જ નહિ પણ કોઈ ખરાબ માણસની જેમ ધર્માચરણ

કરનાર ગૃહસ્થની આ લોકમાં અપકીર્તિ થતી નથી. સુજ્ઞ લોકોમાં તે પ્રશંસનીય થાય છે.

"હે ગૃહસ્થો! બીજા કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો અક્રિયાવાદી છે. કોઈ પણ ક્રિયાનું મનુષ્યને ફળ ભોગવવું પડતું નથી, એમ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. મનુષ્ય હજારો પ્રાણીને મારી નાંખે કે પરદારાનો અપહાર કરે, તો તેથી તેના આત્મા પર કાંઈ જ અસર થતી નથી, એવો આ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો મત છે. પરંતુ બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક પાપકર્મની મનુષ્ય પર અસર થાય છે, એવું કહેનારા છે. હે ગૃહસ્થો! આ બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી?"

"હા, ભદંત!" બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ગૃહસ્થો! આવે સમયે ડાહ્યો મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે કે, જો ક્રિયાની અસર આત્મા પર થતી ન હોય, તો આત્મા પરલોકમાં સુખી થશે, એ ઠીક છે. પણ જો આત્મા પર ક્રિયાની અસર થઈ તો દુરાચરણથી તે દુર્ગતિને પામશે! ઠીક. આત્મા પર ક્રિયાની અસર થતી નથી એવું જો ધારી લઈએ તોયે સદાચરણથી કાંઈ જ નુકસાન થાય એમ નથી. સદાચરણી મનુષ્યની સુજ્ઞ લોક પ્રશંસા જ કરે છે.

"ગૃહસ્થો! બીજા કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણ અહેતુવાદી છે; મોક્ષને કોઈ પણ કર્મો કારણરૂપ થતાં નથી, અમુક એક યોનિમાંથી પ્રાણી ગયો કે તે આપોઆપ મોક્ષને પામે છે, તેને મોક્ષ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એવો તેમનો મત છે. પરંતુ બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ મોક્ષ સહેતુક છે એવું કહેનારા છે. પોતાના પ્રયત્નથી મોક્ષ મેળવાય છે, એવું તેમનું કહેવું છે. હે ગૃહસ્થો! આ બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી શું?"

"હા, ભદંત! આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોનું કહેવું પરસ્પર વિરોધી છે," એવો શાલાગ્રામવાસી બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ગૃહસ્થો! ડાહ્યા માણસ એવો વિચાર કરે છે કે અમુક અમુક યોનિમાં દુઃખ ભોગવ્યા સિવાય કેવળ સદાચરણથી મોક્ષ મળશે નહિ, એ વાત જો ખરી હોય તો આ લોકમાં ધાર્મિક આચરણથી કાંઈ જ નુકસાન થાય એમ નથી. ઊલટું, સુજ્ઞ લોકોમાં આપણી પ્રશંસા જ થનાર છે. અને જો પ્રયત્નથી સુગતિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો મારો સત્કર્મ વિષેનો ઉત્સાહ મને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે."

૧૩

વિચાર કરીને વિશ્વાસ રાખો

[કાલામસુત્ત-અંગુત્તર, તિકનિપાત, પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૧]

એક વખત બુદ્ધગુરુ ધર્મપ્રચારાર્થે કોસલદેશમાં ફરતાં ફરતાં કાલામ નામના ક્ષત્રિયોને ગામ આવ્યો. ભગવંતના આગમનની વાત સાંભળી કાલામનો મોટો સમુદાય તેના દર્શને ગયો. કેટલાક જણ બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠા; કેટલાકે પોતાનાં નામગોત્ર કહ્યાં; કેટલાક જણ મૂંગા મૂંગા એક બાજુએ બેઠા; અને બીજા બુદ્ધને કુશળ પ્રશ્નાદિક પૂછી લીધા પછી બાજુએ બેઠા.

આ સર્વ વિધિ પૂરો થયા બાદ કાલામમાંથી જ્ઞાની લોકે બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન્, અમારા ગામમાં પુષ્કળ શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, તે પોતાના મતને વખાણે છે, અને બીજાના મતની નિંદા કરે છે. બીજાયે કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, અને પોતાના મતની મોટાઈ કરી તેમની પૂર્વે આવેલા શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતની નિંદા કરે છે. આવી વેળાએ અમને શંકા આવે છે કે, આ સર્વમાં કોનો મત ખરો ને કોનો ખોટો? આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોમાં સત્યવાદી કોણ અને અસત્યવાદી કોણ?"

બુદ્ધગુરુ બોલ્યો, "હે કાલામો! હું જે કાંઈ કહું છું તે પરંપરાથી સાંભળ્યા કરો છો માટે ખરું માનશો નહિ; આપણી પૂર્વપરંપરા એવી છે માટે ખરું માનશો નહિ; એ આમ હશે એમ ખરું માનશો નહિ; એ આપણા પવિત્ર ગ્રંથમાંયે છે માટે ખરું માનશો નહિ; એ અનુમાનસિદ્ધ છે માટે ખરું માનશો નહિ; આવો આ લૌકિક ન્યાય છે માટે ખરું માનશો નહિ;

એ સુંદર જણાય છે માટે ખરું માનશો નહિ; આપણી શ્રદ્ધાને એ અનુકૂળ છે માટે એ ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહિ; આ શ્રમણ પ્રસિદ્ધ છે કે આ આપણને પૂજ્ય છે એમ કહી મારા આ ભાષણ પર વિશ્વાસ મૂકશો મા! પણ હે કાલામો! તમારી વિવેકબુદ્ધિથી જ્યારે મારો ઉપદેશ તમને ખરો લાગે, ત્યારે જ તમે તેને ગ્રહણ કરજો. હવે હું તમને પૂછું છું કે જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર લોભનો પંજો બેસે છે, દ્વેષનો પંજો બેસે છે, કે મોહનો પંજો બેસે છે ત્યારે તેને આત્મહિત કે પરહિત સમજાય એ શક્ય છે?"

"ના, ભગવન્", એવો કાલામોએ ઉત્તર આપ્યો. બુદ્ધ આગળ બોલ્યો, "હવે હે કાલામો! હું તમને એમ પૂછું છું કે મનુષ્યનું અંતઃકરણ જો અલોભથી (પરોપકારથી) ભરાઈ ગયું, અદ્વેષથી (મૈત્રીથી) ભરાઈ ગયું અને અમોહથી (જ્ઞાનથી) ભરાઈ ગયું, તો તેનાથી હિત થશે કે અહિત થશે?"

"હિત થશે", એવો કાલામે ઉત્તર આપતાં, બુદ્ધગુરુ બોલ્યો, "હે કાલામો! જેનું અંતઃકરણ લોભાભિભૂત થયું નથી, તે નિર્લોભી મનુષ્ય લોભથી પ્રાણઘાત કરતો નથી, ચોરી કરતો નથી, વ્યભિચાર કરતો નથી, ખોટું બોલતો નથી, અને આ પાપો કરવામાં બીજાનેયે ઉત્તેજન આપતો નથી. તેમ જ અદ્વેષ્ટા અને જ્ઞાની મનુષ્ય દ્વેષથી કે અજ્ઞાનથી પાપાચરણ કરતો નથી. અને બીજાઓને પાપાચરણમાં ઉત્તેજન આપતો નથી. લોભ, દ્વેષ અને મોહ એ પાપનાં મૂળ છે. અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ એ પુણ્યનાં મૂળ છે. કાલામો! લોભાદિકથી હાનિ છે કે નહિ, આ ત્રણ પાપનાં મૂળ આત્માના ઘાતનાં કારણ થાય છે કે નહિ, અને એનાથી જગતમાં દુઃખ વધે છે કે નહિ, એનો તમે પૂર્ણ વિચાર કરી જ્યારે તમારી બુદ્ધિને આ મનોધર્મ ત્યાજ્ય છે એમ તમને લાગે ત્યારે જ

તમે તેનો ત્યાગ કરો. કેવળ, આ ઉપદેશ તમારી પરંપરાગત આવેલી દષ્ટિને પસંદ છે, ઇત્યાદિ કારણથી આ મારા ઉપદેશનો તમે સ્વીકાર કરશો નહિ. અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ આ ત્રણ મનોધર્મ પુણ્યનાં મૂળ છે એમ મેં કહ્યું, એનોયે ઠીક વિચાર કરી, ઓ કાલામો! જ્યારે તમારી બુદ્ધિને, આ મનોધર્મ આત્મપરહિતકારક છે, જગતમાં આથી સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એમ ખાતરી થાય ત્યારે જ આ મનોધર્મ પૂર્ણતાએ પહોંચે એવો પ્રયત્ન કરો.

"હે કાલામો! જે આર્ય શ્રાવકના મનમાંથી લોભ, દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ મનોવૃત્તિ નષ્ટ થઈ હોય તે ચારે દિશામાં પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રીભાવ કરવા સમર્થ થાય છે, પોતાના મૈત્ર ચિત્તથી ચારે દિશામાંનાં પ્રાણી પર તે પ્રેમ કરે છે, તે જ પ્રમાણે કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા આ ભાવનાનોયે તેને સહજ લાભ થાય છે. હે કાલામો, આ ચાર ભાવનાઓને લીધે જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રકારના વૈરથી મુક્ત થયું હોય, તેના મનને ચાર પ્રકારનું ધૈર્ય આવે છે. તે એવો વિચાર કરે છે કે, (૧) જો પરલોક હશે તો મારા સુકર્મથી મને સુગતિ મળવી જોઈએ; (૨) જો પરલોક ન હોય તો આ જ જગતમાં હું કોઈ પણ પ્રાણી તરફ વૈરભાવ ન રાખતાં આનંદથી રહું છું; (૩) જો પાપી મનુષ્યને પાપની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે, એ સિદ્ધાંત ખરો હોય, તો હું કદીયે પાપ કરતો ન હોવાથી શિક્ષા ભોગવવાનો મારા પર પ્રસંગ આવશે નહિ; (૪) જો આપણા પાપનું ફળ આપણને જ ન મળતાં તે બીજા કોઈને ભોગવવું પડે છે, એ સિદ્ધાંત ખરો હોય તો મારા સદાચરણથી જ હું મારું જ નહિ પણ બીજા જનોનુંયે કલ્યાણ કરું છું!"

બુદ્ધનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી કાલામોને અત્યંત આનંદ થયો અને તે દિવસથી તેઓ બુદ્ધના ઉપાસક થયા.

૧૪

આશ્વલાયન બ્રાહ્મણકુમાર અને બ્રાહ્મણવર્ણનું ગૌરવ

[અસ્સલાયનસુત્ત-મજ્ઝિમ, પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતો હતો. તે વેળાએ જુદા જુદા દેશમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણ કાંઈક કારણને લીધે શ્રાવસ્તીમાં આવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે, આ શ્રમણ ગૌતમ ચારે વર્ણ મોક્ષના અધિકારી છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેની સાથે આ વિષયમાં વાદ કરવા કોણ સમર્થ છે? છેવટે આશ્વલાયનકુમારને બુદ્ધની સાથે વાદવિવાદ કરવા આગળ કરવો, એવો નિશ્ચય થયો.

આશ્વલાયનકુમારનું અધ્યયન હમણાં જ પૂરું થયું હતું. નિઘંટુ, છંદઃશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વેદાંગો સહિત ચારે વેદ તેને કંઠસ્થ હતા, તોયે બુદ્ધની સાથે વાદ કરવો કઠણ છે એ તે જાણતો હતો. તેને જ્યારે પોતાનો નેતા થવાની બ્રાહ્મણોએ વિનંતી કરી, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું, "ભાઈઓ! શ્રમણ ગૌતમ એ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે વાદ કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. હું જોકે વેદોમાં પારંગત હોઈશ, તોયે ગૌતમ સાથે વાદ કરવા સમર્થ નથી."

લાંબા વખત સુધી વાટાઘાટ થયા પછી તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વલાયનને કહ્યું, "આશ્વલાયન! તેં પરિવ્રાજક ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે; અને યુદ્ધ વિના પરાજિત થવું તને યોગ્ય નથી."

આશ્વલાયન બોલ્યો, "ગૌતમ સાથે વાદ કરવો એ જરા કઠણ કામ છે તોયે તમારા આગ્રહથી હું તમારી સાથે આવું છું."

પછી તે બ્રાહ્મણસમુદાય સાથે આશ્વલાયન બુદ્ધગુરુ પાસે ગયો અને કુશલ સમાચારાદિ પૂછી એક બાજુએ બેઠો. પછી તેણે બુદ્ધદેવને પૂછ્યું, "હે ગૌતમ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા વર્ણો હીન છે. બ્રાહ્મણ-વર્ણ જ શુક્લ છે, બીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે. બ્રાહ્મણોને જ મોક્ષ મળે છે, બીજાઓને મળતો નથી. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના ઔરસ પુત્ર છે; એટલે તે જ બ્રહ્મદેવના વંશજ છે. હે ગૌતમ! આ મુદ્દા સંબંધે આપનું શું કહેવું છે?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે આશ્વલાયન! બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋતુવતી થાય છે, ગર્ભવતી થાય છે, પ્રસૂતા થાય છે અને બાળકને દૂધ પાય છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સંતતિ બીજા વર્ણો પ્રમાણે જ માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી શું?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "હે ગૌતમ! આપનું કહેવું ગમે તે હોય તોયે પોતે બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એ વિષે બ્રાહ્મણોને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે આશ્વલાયન! યૌન, કાંબોજ અને બીજા સરહદ પરના પ્રદેશમાં આર્ય અને દાસ એવા બે જ વર્ગ હોઈ કદી કદી આર્યનો દાસ અને દાસનો આર્ય બને છે; એ વાત તારા સાંભળવામાં છે ખરી કે?"

"હા, મેં એવું સાંભળ્યું છે." આશ્વલાયને ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "એવું જો છે, તો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણો જ ઉત્પન્ન કર્યાં અને તે સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ શો ?"

આશ્વલાયને કહ્યું, "આપનું કહેવું ભલે ગમે તે હોય પરંતુ બ્રાહ્મણોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે બ્રાહ્મણ વર્ણ જ માત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, ખોટું બોલે, ચાડી કરે, વૃથા બડબડે, પારકાના ધન પર દૃષ્ટિ નાંખે, દ્વેષબુદ્ધિ વધારે, નાસ્તિકપણાનો અંગીકાર કરે તો તે જ માત્ર નરકમાં જશે, પણ બ્રાહ્મણ આ કર્મ કરવા છતાંયે દેહત્યાગ પછી નરકમાં જનાર નથી, એવું તને લાગે છે ?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "હે ગૌતમ, કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય પાપ કરવાથી નરકમાં જશે. બ્રાહ્મણ શું કે અબ્રાહ્મણ શું, સર્વને પોતપોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડશે !"

બુદ્ધ બોલ્યો, "બ્રાહ્મણ જો પ્રાણઘાતથી નિવૃત્ત થાય, કે ચૌર્યકર્મથી નિવૃત્ત થાય, વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થાય, અસત્ય-ભાષણથી નિવૃત્ત થાય, ગાળાગાળીથી નિવૃત્ત થાય, વૃથાલાપથી નિવૃત્ત થાય, પરધનના લોભથી નિવૃત્ત થાય કે દ્વેષ તથા નાસ્તિકતાથી નિવૃત્ત થાય તો તે જ માત્ર સ્વર્ગમાં જશે, પણ બીજા વર્ણના લોક આ પાપથી નિવૃત્ત થશે તોયે સ્વર્ગલોકમાં જનાર નથી, એમ તને લાગે છે ?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય આ પાપકર્મથી નિવૃત્ત થતાં સ્વર્ગમાં જશે. પુણ્યાચરણનું ફળ બ્રાહ્મણને અને બ્રાહ્મણેતરોને સરખું જ મળનાર છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "આ પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ જ માત્ર દ્વેષવેર રહિત મૈત્રીભાવના કરી શકે છે, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ કરી શકશે નહિ એમ તને લાગે છે ?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "ચારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરી શકે છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "ત્યારે પછી બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ અને બીજા વર્ણ હીન એમ કહેવાને શો આધાર છે?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "આપ ગમે તે કહો, પણ બ્રાહ્મણ પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજે છે અને બીજાઓને હીન સમજે છે એ વાત ખરી છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે આશ્વલાયન! ધારો કે એકાદ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા સર્વ જાતિના મળી સો પુરુષોને એકત્ર કરે. તેમાંના ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ અને રાજકુળમાં જન્મેલાને તે કહે કે, 'ભાઈઓ, અહીં આવો અને શાલ કે ચંદનવૃક્ષનું લાકડું લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો.' પરતું તેમાંના ચાંડાળ, નિષાદ ઇત્યાદિ હીન કુળમાં જન્મેલા હોય તેમને તે કહે કે, 'ભાઈઓ, અહીં આવો; કૂતરાને ખવરાવવાની ચાટમાં, ડૂક્કરને ખવરાવવાની ચાટમાં, અથવા રંગ કરવાના કૂંડામાં એરંડાની લાકડીઓ લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો.' હે આશ્વલાયન, બ્રાહ્મણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યે જે અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ભાસ્વર અને તેજસ્વી થશે, અને ચાંડાલાદિક હીન વર્ણના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલો અગ્નિ તેજસ્વી નહિ થાય, અને તેથી અગ્નિનાં કાર્યો થશે નહિ એવું તને લાગે છે?"

આશ્વલાયને જવાબ આપ્યો, "હે ગૌતમ! કોઈ પણ જાતિના માણસે સારાં કે નરસાં લાકડાંનું ઈંધણ કરી કોઈ પણ સ્થળે અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તોયે તે સરખો જ તેજસ્વી થશે, અને તેનાથી સરખું જ કાર્ય થઈ શકશે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "કોઈ ક્ષત્રિયકુમાર બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે શરીરસંબંધ કરે અને તે સંબંધથી તેને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર મા જેવો અને બાપ જેવો મનુષ્ય થશે, એમ તને લાગતું નથી? તે જ પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણકુમારે ક્ષત્રિયકુમારી સાથે

શરીરસંબંધ કર્યો તો તે સંબંધથી થનારો પુત્ર, તે એના જેવો ન થતાં, ગમે તે ત્રીજી જ જાતનો થશે એમ તને લાગે છે?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "આવા મિશ્રવિવાહથી જે પુત્ર થશે, તે તેના માબાપ પ્રમાણે મનુષ્ય જ થશે. તેને બ્રાહ્મણ કહી શકાય તેમ જ ક્ષત્રિય પણ કહી શકાય."

બુદ્ધ બોલ્યો, "પણ આશ્વલાયન, એકાદ ઘોડીના અને ગધેડાના સંબંધથી જે વછેરું થશે, તેને તેની મા જેવું ગણવું કે બાપ જેવું? તેને ઘોડો તેમ જ ગધેડોયે કહેવાશે કે?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "હે ગૌતમ! તેને ઘોડો કે ગધેડો કહેવાશે નહિ. તે એક ત્રીજી જ જાતનું પ્રાણી થાય છે. તેને આપણે ખચ્ચર કહીએ છીએ. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધથી થનારા પુત્રમાં આવો પ્રકાર જણાઈ આવતો નથી."

બુદ્ધે પૂછ્યું, "હે આશ્વલાયન! બે બ્રાહ્મણ બંધુઓમાં એક વેદાભ્યાસ કરેલો સુશિક્ષિત હોય અને બીજો અશિક્ષિત હોય તો તેમાં કયા ભાઈને શ્રાદ્ધ અથવા યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ અપાશે?"

આશ્વલાયન બોલ્યો, "જે સુશિક્ષિત હશે તે ભલે વયમાં નાનો હશે, તોયે તેને જ યજ્ઞયાગમાં પ્રથમ આમંત્રણ થશે!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હવે એવું ધાર કે તે બેઉ જણામાં એક અત્યંત વિદ્વાન છે, પણ અત્યંત દુરાચારી છે; બીજો બહુ વિદ્વાન નથી, પણ અત્યંત સુશીલ છે; તો તેમાં પહેલું કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે?"

આશ્વલાયને કહ્યું, "હે ગૌતમ! જે શીલવાન હશે તેને પહેલું આમંત્રણ અપાશે. દુરાચારી મનુષ્યને આપેલા દાનથી શો ફાયદો મળનાર છે?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે આશ્વલાયન, પહેલાં તેં જાતિને મહત્ત્વ આપ્યું, પછી વેદપાઠને આપ્યું અને હવે તો તું શીલને

મહત્ત્વ આપે છે, અર્થાત્ હું જે ચાતુર્વર્ણ્ય શુદ્ધિ કહું છું, તેનો તેંયે અંગીકાર કર્યો છે!"

બુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી આશ્વલાયન નીચું માથું કરીને ચૂપ બેઠો; આગળ શું બોલવું એ એને સમજાયું નહિ!

આથી બુદ્ધ બોલ્યો, "હે આશ્વલાયન! પ્રાચીન કાળમાં સાત બ્રહ્મર્ષિ અરણ્યમાં પર્ણકુટી બાંધી રહેતા હતા. તે સમયે તેમની એક એવી પાપી સમજ થઈ હતી કે બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના સાચા વંશ જ છે.

"અસિતદેવલ ઋષિને જ્યારે આ સમાચાર પહોંચ્યા, ત્યારે તે પોતાની હજામત કરાવી લઈ, મજીઠિયાં વસ્ત્ર અને સુંદર પાદુકાઓ પહેરી, તથા હાથમાં સુવર્ણની લાકડી લઈને બ્રાહ્મણ ઋષિઓના સ્થંડિલ (યજ્ઞસ્થાન) પર આવ્યો; અને ત્યાં ચંક્રમણ કરતો બોલ્યો, 'વાહ વાહ! આ બ્રહ્મર્ષિ હવે જણાતા નથી ને!'

"આ તેનું ઉદ્ધત વર્તન જોઈને સાત બ્રાહ્મણોને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો અને 'હે ચાંડાળ! તું ભસ્મ થા,' એવો તેમણે દેવલને શાપ આપ્યો. પરંતુ તે શાપની દેવલ પર કાંઈ પણ અસર ન થતાં તે અધિકાધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો.

"ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, 'અરેરે! અમારું તપ વ્યર્થ છે, અમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ છે; પૂર્વે જેને અમે શાપ આપતા તેની તરત જ રાખ થઈ જતી; પણ આને જેમ જેમ શાપ આપીએ છીએ તેમ તેમ આ અધિકાધિક સુંદર થતો જાય છે!'

"અસિત ઋષિ બોલ્યો, 'તમારું તપ વ્યર્થ નથી કે તમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ નથી; પરંતુ મારા પર વિનાકારણ ગુસ્સો કરવાનું તમારે છોડી દેવું જોઈએ.'

"'તું કોણ છે!' તે સાત બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું.

"અસિતે 'હું અસિતદેવલ ઋષિ છું' એમ કહ્યા પછી તે સાત બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ તેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે તે બોલ્યો, 'બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે, બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એવું તમે ધારો છો, એમ મેં સાંભળ્યું છે! પણ તમારા પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું હતું, એની તમને ખાતરી છે કે? તમારી દાદી–વડદાદી વગેરે પૂર્વજ સ્ત્રીઓએ બ્રાહ્મણ પુરુષની સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો, એ વિષે તમે નિશ્ચિતપણે શું કહી શકો છો?'

"'ના, એ સંબંધે અમે કાંઈ જ કહી શકતા નથી.' તે સાત ઋષિઓએ ઉત્તર વાળ્યો.

"અસિત બોલ્યો, 'તો પછી બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ અને બીજા વર્ણ હીન છે, એમ કહેવામાં શો અર્થ રહ્યો છે?'

"હે આશ્વલાયન! તે સાતે બ્રાહ્મણોને અસિતે નિરુત્તર કર્યા. પછી તે જ જાતિવાદના સંબંધમાં તું મારી સાથે કેવી રીતે વાદ કરી શકીશ?"

આ ભાષણ સાંભળી આશ્વલાયન બુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

૧૫

જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે?

[વાસેટ્ઠસુત્ત–મજ્ઝિમ, પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫, અને સુત્તનિપાત વગ્ગ ૩]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ ઇચ્છાનંગલ નામના ગામની પાસે ઇચ્છાનંગલ નામના ઉપવનમાં રહેતો હતો. તે કાળે ઘણા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇચ્છાનંગલ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરુણ બ્રાહ્મણો વચ્ચે એવો વાદ થયો કે મનુષ્ય જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે કે કર્મથી?

ભારદ્વાજે પોતાના મિત્રને કહ્યું, "હે વાસિષ્ઠ, જેની માતાની અને પિતાની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, તેમાં વર્ણ-સંકર થયો ન હોય, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે!"

વાસિષ્ઠ બોલ્યો, "હે ભારદ્વાજ! જે મનુષ્ય શીલસંપન્ન અને કર્તવ્યદક્ષ છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું."

પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો; તથાપિ તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિષ્ઠ બોલ્યો, "હે ભારદ્વાજ! આપણા આ વાદનો અહીં અંત આવનાર નથી; આપણા ગામ પાસે જે ગૌતમ રહે છે, તે પૂજ્ય અને સર્વ લોકોના ગુરુ છે એવી એમની સર્વત્ર કીર્તિ છે. આપણે તેમની પાસે જઈ તેમને આપણો મતભેદ જણાવીશું, અને તે જે કહેશે તે મત માન્ય કરીશું."

આમ વિચાર કરી તે બેઉ બુદ્ધ પાસે ગયા; અને કુશળપ્રશ્ન પૂછી એક બાજુ પર બેઠા. ત્યારે વાસિષ્ઠ બોલ્યો, "ભો ગૌતમ! અમે બેઉ સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુક્ષ્યનો શિષ્ય છે અને હું પૌષ્કરસાદીનો શિષ્ય છું. અમારે

જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ છે. આ કહે છે 'જન્મથી બ્રાહ્મણ.' હું કહું છું 'કર્મથી બ્રાહ્મણ.' આપની કીર્તિ સાંભળી અમે અત્રે આવ્યા છીએ; હવે અમારામાં કોનું કહેવું ખરું છે, અને કોનું ખોટું છે, એ આપ અમને સમજાવો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "વાસિષ્ઠ ! તૃણ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ વનસ્પતિમાં જુદી જુદી જાતો જણાય છે, તેમ જ કીડી, કીડા, ઇત્યાદિ નાનામાં નાના પ્રાણીમાંયે જણાય છે. સર્પની જાતો અનેક છે. શ્વાપદની જાતિઓ અનેક છે. પાણીમાં રહેનાર માછલાંમાં અને આકાશમાં ઊડનાર પંખીઓમાં પણ અનેક જાતિ જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જાતિનાં ચિહ્ન આ સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; પણ તે સૌ માણસમાં જણાતાં નથી. વાળ, કાન, આંખ, મોં, નાક, ઓઠ, ભવાં, ડોકું, પેટ, પીઠ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ સર્વ અવયવોમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકતો નથી. એટલે પશુપક્ષી વગેરેમાં જેમ આકારાદિથી જુદી જુદી જાત જણાઈ આવે છે, તેમ તે મનુષ્યમાં જણાઈ આવતી નથી. સર્વ મનુષ્યના અવયવ લગભગ સરખા આકારના જ હોવાથી મનુષ્યમાં જાતિભેદ નક્કી કરવો શક્ય નથી. પરંતુ કર્મથી મનુષ્યની જાતિ નક્કી કરવી એ શક્ય છે. કોઈ બ્રાહ્મણ જો ગાયનું પાલન કરી પોતાનું પેટ ભરતો હોય, તો તે 'ગોવાળિયો' જ કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ન કહેવાય ! જે કોઈ શિલ્પકળા વડે ઉપજીવિકા કરે છે તેને કારીગર તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ. જે વેપાર કરે તે વાણિયો. જે દૂતનું કામ કરે તે દૂત. જે યુદ્ધકળા ઉપર ગુજારો કરે છે તે યોદ્ધો. જે યજ્ઞયાગ કરી જીવિકા ચલાવે છે તે યાજક છે. જે રાષ્ટ્ર પર સ્વામિત્વ ચલાવે છે તે રાજા છે. પણ આ સર્વને કેવળ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ.

"સર્વ સંસારબંધન છોડી જે કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રાપંચિક દુઃખથી બીતો નથી, કોઈ પણ વાતની જેને આસક્તિ

નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. બીજાએ દીધેલી ગાળો, બંધન, વધ ઇત્યાદિ જે સહન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. કમલપત્ર પરના પાણીના ટીપાની જેમ જે આ લોકના વિષયસુખથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

"જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ થતા નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી જ અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મથી થાય છે, કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે, ભિખારી કર્મથી થાય છે અને રાજા સુધ્ધાં કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ સઘળું જગત ચાલી રહ્યું છે. જેમ રથ ધરી પર અવલંબી રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના કર્મ પર અવલંબીને રહ્યાં છે!"

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળીને વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ બૌદ્ધોપાસક થયા.

૧૬

ચાંડાળ કેમ થાય છે?

[વસલસુત્ત–સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૧]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતો હતો તેવામાં એક દિવસ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતો કરતો અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના બારણા આગળ આવી ભિક્ષા માટે ઊભો રહ્યો. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો; અને તેમાં તે આહુતિ નાખતો હતો. બુદ્ધને જોતાં જ તે મોટેથી બૂમ પાડી બોલ્યો, "અરે શ્રમણ! મૂંડિયા! ચાંડાળ! ત્યાં જ ઊભો રહે!"

બુદ્ધે પૂછ્યું, "હે બ્રાહ્મણ, તું ચાંડાળ કે ચાંડાળના ધર્મ જાણે છે ખરો કે?"

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, "હે ગૌતમ! મને એની કાંઈ જ ખબર નથી. ચાંડાળ કોણ અને ચાંડાળના ધર્મ કયા એ આપ મને કહેશો તો ઠીક થશે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "વારંવાર ગુસ્સે થનાર, બીજા પર વેર લેનાર, પાપથી લેપાયેલો અને નાસ્તિક દૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય ચાંડાળ છે એમ જાણવું. જે પ્રાણીનો ઘાત કરે છે, જેના અંતઃકરણમાં દયા વસતી નથી, જે લૂંટફાટ અને ચોરી કરે છે તેને ચાંડાળ કહેવો. જે બીજાનું ઋણ લઈ તે પાછું માગતાં નાસી જાય છે, કે મારે તેને કાંઈ જ આપવું નથી એમ આડું બોલે છે, તે ચાંડાળ છે એમ સમજવું. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, તે ચાંડાળ છે. જે પરદારાભિગમન કરે છે, વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવાચાકરી કરતો

નથી, માબાપ, ભાઈબહેન ઇત્યાદિ સગાંવહાલાંઓને ગાળો દે છે કે મારે છે, તેને ચાંડાળ જાણવો. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાળ છે.

"મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાળ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી, કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. આનું એક ઉદાહરણ આપું છું: માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ શ્વપાક (કૂતરાનું માંસ ખાનાર) ચાંડાળનો પુત્ર હતો. પરંતુ તેની કીર્તિ એટલી પ્રસરી હતી કે મોટા મોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. બ્રહ્મલોકમાં પેસતાં તેની જાત તેને આડે આવી નહિ. બીજી બાજુ સારા કુળમાં જન્મેલા ઘણાયે બ્રાહ્મણોને આપણે નાના પ્રકારનાં પાપો કરતા જોઈએ છીએ. આ લોકમાં તો તેમની નિંદા થાય જ છે, અને પરલોકમાં પણ તે દુર્ગતિને પામે છે. તેમની જાતિ દુર્ગતિ કે નિંદાથી તેમનું રક્ષણ કરી શકતી નથી. તેથી હું કહું છું કે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાળ થતો નથી કે જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે."

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજ ઘણો જ સંતોષ પામ્યો અને બોલ્યો, "હે ગૌતમ! આપનો આ ઉપદેશ ઘણો જ સરસ છે. કોઈ માણસ જેમ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી પાડી બતાવે, અથવા દેખતાને અંધારામાં મશાલ ધરી બતાવે તે જ પ્રમાણે આપે આપના ધર્મને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યો છે. હું આજથી મરણ પર્યંત આપને, આપના ધર્મને અને ભિક્ષુસંઘને શરણે આવ્યો છું. હું આપનો ઉપાસક છું એમ ધારી આપ મારો અંગીકાર કરો."

૧૭

ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસાયુજ્યતા

[તેવિજ્જસુત્ત — દીઘ૦ વગ્ગ ૧]

એક વખત બુદ્ધગુરુ કોસલદેશમાં પ્રવાસ કરતો કરતો મનસાકટ નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મનસાકટની ઉત્તરે અચિરવતી નદીને તીરે એક અમરાઈમાં તે રહેતો હતો.

તે વેળાએ મનસાકટ ગામમાં કાંઈક નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેમાંના વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરુણો સંધ્યાકાળે ફરવા નીકળ્યા, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો સંબંધી વાદ કરવા લાગ્યા. વાસિષ્ઠનું કહેવું એવું હતું કે પોતાના ગુરુએ — પૌષ્કરસાદી બ્રાહ્મણે — ઉપદેશેલો માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવાનો સરળ માર્ગ છે. પણ ભારદ્વાજનું કહેવું એવું હતું કે પોતાના ગુરુ તારુક્ષ્ય બ્રાહ્મણનો ઉપદેશેલો માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો ખરો માર્ગ છે. તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શકયા નહિ, ત્યારે તે બુદ્ધ પાસે આવ્યા અને બુદ્ધને પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "વાસિષ્ઠ! પણ તમારો મતભેદ શા માટે હોવો જોઈએ, એ મને સમજાતું નથી. તમારા આચાર્યોનો માર્ગ આટલો ભિન્ન શા માટે હોવો જોઈએ?"

વાસિષ્ઠ બોલ્યો, "સરળ માર્ગ કયો અને દૂરનો માર્ગ કયો એ સંબંધે જ અમારો વિવાદ છે. આધ્વર્ય બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મચર્ય બ્રાહ્મણ એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉપદેશે છે. તોયે જેમ કોઈ ગામમાં

જવાના લાંબા અગર ટૂંકા રસ્તા તે ગામમાં જ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા બ્રાહ્મણોએ ઉપદેશેલા દૂરના કે પાસેના માર્ગો છેવટે બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જ જઈને મળે છે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "વાસિષ્ઠ! તું આ સર્વ માર્ગ બ્રહ્મ-સાયુજ્યતાને જઈને મળે છે એમ કહે છે. પરંતુ આ સર્વ બ્રાહ્મણોમાંથી બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા હોય એવો કોઈ એકાદ પણ બ્રાહ્મણ છે કે?"

"ના, ગૌતમ." વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "બ્રાહ્મણોની સાત આચાર્યપરંપરાઓ સુધીના એક પણ આચાર્યે બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા છે?"

"ના, ભો ગૌતમ."

બુદ્ધે ફરી પૂછ્યું, "વામદેવ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, અંગીરસ, ભૃગુ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોના પ્રણેતા અને પ્રવર્તક ઋષિઓએ પણ બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા હતા કે?"

"ના, ગૌતમ."

"વાસિષ્ઠ! આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ, બ્રાહ્મણોના આચાર્યોએ અને બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય એવા ઋષિઓએ સુધ્ધાં બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા નથી. એમ હોવા છતાં આજકાલના બ્રાહ્મણો તે બ્રહ્મદેવ સાથે સાયુજ્યતા મેળવવાનું કહે છે, એ વિચિત્ર નથી શું?"

"હા, એ વિચિત્ર જણાય છે ખરું." વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

"ત્યારે પછી, વાસિષ્ઠ! બ્રાહ્મણોના આ માર્ગોપદેશને અંધપરંપરા કહેવી જોઈએ. હે વાસિષ્ઠ! આ જે ચંદ્રસૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે અને બ્રાહ્મણો રોજ જેમનાં સ્તોત્રો ગાય છે તથા પૂજા કરે છે, તે ચંદ્રસૂર્ય તરફ જવાનો માર્ગ કયો, એ બ્રાહ્મણો કહી શકશે?"

"ના, ગૌતમ."

"હે વાસિષ્ઠ! જેને બ્રાહ્મણો જોઈ શકે છે અને જેની પૂજા કરે છે, તે ચંદ્રસૂર્યને પહોંચવાનો માર્ગ સુધ્ધાં બ્રાહ્મણો દેખાડી શકતા નથી, તો જેને એમણે કે એમના આચાર્યોએ જોયો નથી, તે બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો માર્ગ બ્રાહ્મણો ઉપદેશે છે, એ વિચિત્ર નહિ?"

"હા, વિચિત્ર તો લાગે છે." વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "કોઈ માણુસ એમ કહે કે, 'આ પ્રદેશમાં જે સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી છે, તેને હું શોધું છું.' તો બીજા લોક એને પૂછશે કે, 'ભાઈ! તું જે સ્ત્રીને શોધે છે તે બ્રાહ્મણકન્યા છે કે ક્ષત્રિયકન્યા છે? તે ઊંચી છે કે ઠીંગણી છે? તેના વાળ સાદા છે કે વાંકડિયા છે?' આ પ્રશ્ન પુછાતાં તે ઉત્તર આપશે કે, 'મને એમાંની કાંઈ ખબર નથી; મેં તેને કદી પણ જોઈ નથી, તોપણ હું તેને શોધું છું.' હે વાસિષ્ઠ! તે માણુસના જેવું જ આ બ્રાહ્મણોનું કહેવું વિચિત્ર જણાતું નથી?"

"હા, વિચિત્ર જણાય છે ખરું."

"હે વાસિષ્ઠ! બીજો એકાદ માણુસ ચૌટામાં સીડી ચણવાનો આરંભ કરશે તેને બીજા લોકો પૂછશે કે, 'ભાઈ! તું જે પગથિયાં બાંધે છે તે કયા મહેલના માળ ઉપર જવા માટે છે?' તે કહેશે, 'તે મહેલ કયો તે મને ખબર નથી, તોયે તેના માળ ઉપર જવાને હું પગથિયાં બાંધું છું.' આ મનુષ્યના કથન માફક બ્રહ્મદેવને જોયા વિના જ તેની સાથે સાયુજ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવનારું બ્રાહ્મણોનું બોલવું વિચિત્ર નથી શું?"

"હા, ભો ગૌતમ! તે વિચિત્ર જણાય છે ખરું."

"હે વાસિષ્ઠ! આ અચિરવતી નદી પાણીથી છલાછલ ભરી હોય ત્યારે કોઈ માણુસ આ તીર પર આવી સામા તીરની પ્રાર્થના કરે કે, 'હે તીર! તું અહીં આવ; તું અહીં

આવ.' તો શું આ મનુષ્યની પ્રાર્થનાથી કે યાચનાથી અચિરવતીનું પેલું તીર આ પાર આવશે કે?"

"ના, ભો ગૌતમ."

"તે જ પ્રમાણે, હે વાસિષ્ઠ! બ્રાહ્મણોની નાનાવિધ પ્રાર્થનાઓથી બ્રહ્માની સાથે એ સાયુજ્યતા પામે એ સંભવતું નથી.

"હે વાસિષ્ઠ! બીજો કોઈ મનુષ્ય આ અચિરવતીને પાર ઊતરવા માટે આ કાંઠે પોતાની જાતને દોરીથી કઠણ બાંધી લે તો તે સામે તીરે જઈ શકશે એમ તને લાગે છે?"

"ના, ભો ગૌતમ!"

"હે વાસિષ્ઠ! પંચેન્દ્રિયના વિષયોમાં જે અત્યાસક્તિ હોય છે તેને હું આ લોકનું બંધન કહું છું. આ બંધનથી ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણ બદ્ધ થયેલા દેખાય છે. એટલે તે દેહાવસાન પછી બ્રહ્મસાયુજ્યતા પામે એ બિલકુલ અસંભવિત છે.

"હે વાસિષ્ઠ! બીજો કોઈ મનુષ્ય અચિરવતી પાર ઊતરવાને આ તીર પર આવી મોઢે માથે ઓઢી લાંબો થઈ ઘોરે, તો તે માણસ પાર ઊતરી શકે એમ તને લાગે છે ખરું?"

"ના, ભો ગૌતમ."

"હે વાસિષ્ઠ! કામવિકાર, ક્રોધ, આળસ, ભ્રાંતિ, સંશયગ્રસ્તતા, એ પાંચ નિવરણોને હું બુદ્ધિનાં આવરણો કહું છું. એ આવરણથી વીંટાયેલા ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણ મરણ પછી બ્રહ્મસાયુજ્યતા પામશે, એ બિલકુલ સંભવી શકતું નથી.

"હવે હું તને એમ પૂછું છું કે તારા આચાર્યપ્રાચાર્યો તરફથી બ્રહ્મા સંબંધે તને શું જ્ઞાન મળેલું છે? બ્રહ્મદેવ સપરિગ્રહ છે કે અપરિગ્રહ છે?"

"હે ગૌતમ! બ્રહ્મા અપરિગ્રહ છે."

"તેના ચિત્તમાં વેર છે કે નહિ?"

"નથી, ભો ગૌતમ."

"તે દ્વેષબુદ્ધિથી મુક્ત છે કે નહિ?"

"મુક્ત છે."

"તેનું ચિત્ત પાપમલથી ખરડાયેલું છે કે નહિ?"

"હે ગૌતમ! તેનું ચિત્ત પાપમલથી વિરહિત છે."

"તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે?"

"તે સ્વતંત્ર છે."

"હે વાસિષ્ઠ! ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણ સપરિગ્રહ છે કે અપરિગ્રહ છે?"

"સપરિગ્રહ, ભો ગૌતમ!"

"તેમના ચિત્તમાં વેર છે કે નહિ?"

"છે."

"તેમનામાં દ્વેષબુદ્ધિ છે કે નહિ?"

"દ્વેષબુદ્ધિ છે, ભો ગૌતમ!"

"તેમનું ચિત્ત પાપમલવિરહિત છે કે પાપમલયુક્ત છે?"

"પાપમલયુક્ત."

"સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે?"

"ભો ગૌતમ! તે પરતંત્ર છે."

"હે વાસિષ્ઠ! બ્રહ્મદેવના અને ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણના ગુણ આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો બ્રહ્મદેવનો અને તેમનો બંનેનો મેળાપ કેમ થશે વારુ? તે મરણ પછી બ્રહ્મસાયુજ્યતા પામે એ તો જરાયે સંભવિત નથી. તેથી હે વાસિષ્ઠ! ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો જે માર્ગ કહે છે તે માર્ગ નથી, પણ કુમાર્ગ છે. આ તેમના મતને ત્રૈવિદ્યારણ્ય કે ત્રૈવિદ્યકાંતાર કહી શકાશે."

૧૮

યજ્ઞયાગ

[કૂટદંતસુત્ત—દીઘ૦ વગ્ગ ૧]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ મગધદેશમાં ફરતો ફરતો ખાણુમત નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવ્યો. આ ગામ મગધદેશના રાજા બિંબિસારે કૂટદંત નામના બ્રાહ્મણને દાનમાં આપ્યું હતું. બુદ્ધ ત્યાં પહોંચ્યો તે વેળાએ કૂટદંત બ્રાહ્મણને ઘેર એક મોટો યજ્ઞ થનાર હતો. તેમાં સાતસો બળદ, સાતસો વાછરડાં, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેંઢાં યજ્ઞમાં મારવા માટે આણ્યાં હતાં.

બુદ્ધ પોતાના ગામમાં આવ્યો છે એ સમાચાર સાંભળી ખાણુમત ગામમાંના બ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ બુદ્ધદર્શને નીકળ્યા. તે કૂટદંત બ્રાહ્મણના વાડા પાસેથી જતા હતા તેવામાં કૂટદંતે તેમને જોયા અને 'તમે સઘળા ક્યાં જાઓ છો?' એમ પૂછ્યું. કૂટદંતના હજૂરિયાએ તેને સાદ્યંત સર્વ સમાચાર આપ્યા. તેણે હજૂરિયાને કહ્યું કે, 'તું એ બ્રાહ્મણોને કહે કે કૂટદંત સુધ્ધાં બુદ્ધદર્શને જવા ઇચ્છે છે, માટે તેને માટે અત્રે જરા થોભો.'

કૂટદંતના યજ્ઞને માટે પુષ્કળ બ્રાહ્મણો ખાણુમત ગામમાં આવ્યા હતા. કૂટદંત બુદ્ધદર્શને જનાર છે એવા સમાચાર તેમને કાને પડતાં જ તેઓ કૂટદંત પાસે આવ્યા અને બોલ્યા, "ભો કૂટદંત! ગૌતમનાં દર્શને તું જાય છે, એ વાત ખરી છે?"

કૂટદંત બોલ્યો, "હા, ગૌતમનાં દર્શને જવાની મને ઇચ્છા થાય છે."

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, "ભો કૂટદંત! ગૌતમનાં દર્શને જવું તને યોગ્ય નથી. જો તું તેનાં દર્શને જઈશ, તો તેના યશની અભિવૃદ્ધિ થશે; અને તારા યશની હાનિ થશે! માટે ગૌતમ જ તને મળવા આવે અને તું તેને મળવા નહિ જાય, એ જ ઠીક છે. તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો છે, ધનાઢ્ય છે, વિદ્વાન છે, સુશીલ છે, ઘણા લોકોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે, વેદમંત્રો શીખવા માટે ચારે દિશામાંથી તારી પાસે અનેક શિષ્યો આવે છે, તું ગૌતમથી વયે પણ મોટો છે, અને મગધરાજાએ તને ઘણું માન દઈ આ ગામ ઇનામમાં આપ્યું છે; એટલે ગૌતમ તને મળવા આવે અને તું તેને મળવા નહિ જાય, એ જ યોગ્ય છે."

કૂટદંત બોલ્યો, "હવે મારું કહેવું જરા સાંભળી લો. શ્રમણ ગૌતમ મહાન કુળમાં જન્મેલો છે. તે ભારે સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થયો છે. તરુણ વયે જ તેણે સંન્યાસ લીધો છે. તે તેજસ્વી છે, સુશીલ છે, મધુર બોલનારો છે. તેનાં વચન કલ્યાણપ્રદ છે; તે પુષ્કળ જનોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે; કામાસક્તિથી મુક્ત હોઈ તે શાંત થયો છે; કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી છે. સર્વ રાષ્ટ્રમાંના લોકો તેનાં ધર્મવાક્ય શ્રવણ કરવા માટે આવે છે. તે સમ્યક્સંબુદ્ધ, વિદ્યાઆચરણસંપન્ન, લોકવિદ, દમ્ય પુરુષોનો સારથિ અને દેવમનુષ્યોનો શાસ્તા (શાસનકર્તા) છે, એવી તેની સર્વત્ર કીર્તિ પ્રસરી ગઈ છે. બિંબિસાર રાજા પોતાના અમાત્યો (મંત્રીઓ) સહિત તેનો શિષ્ય થયો છે. તેમ જ કોસલદેશનો પસેનદિ રાજા પણ તેનો શિષ્ય થયો છે. આ રાજાઓને જેમ તે પૂજ્ય છે તેમ જ પૌષ્કરસાદિ વગેરે બ્રાહ્મણોનેયે તે પૂજ્ય છે. આટલી તેની યોગ્યતા છે. અને હાલમાં તે આપણા ગામમાં આવ્યો છે. આપણે તેને આપણો અતિથિ સમજી તેનાં દર્શને જઈ તેનો સત્કાર કરવો એ જ યોગ્ય ગણાય!"

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, "ભો કૂટદંત, તેં ગૌતમની જે આ સ્તુતિ કરી તેથી અમને પણ એમ થાય છે કે સદ્‌ગૃહસ્થે સો યોજન જઈને પણ તેનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. ચાલો આપણે બધા જ એનાં દર્શને જઈએ!"

પછી કૂટદંત તે સર્વ બ્રાહ્મણસમુદાય સહિત આમ્રયષ્ટિ નામના વનમાં જ્યાં બુદ્ધ રહેતો હતો ત્યાં આવ્યો અને બુદ્ધને કુશલપ્રશ્ન વગેરે પૂછી એક બાજુએ બેઠો. તે બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાક બુદ્ધને નમસ્કાર કરી, કેટલાક પોતાનાં નામગોત્ર જણાવી અને કેટલાક કુશળપ્રશ્નાદિક પૂછી એક બાજુએ બેઠા.

કૂટદંતે બુદ્ધને વિનંતી કરી, "આપ ઉત્તમ યજ્ઞવિધિ જાણો છો એમ મેં સાંભળ્યું છે; તે જો આપ અમને સમજાવશો તો મહાન ઉપકાર થશે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત નામનો એક મોટો રાજા થઈ ગયો હતો. એક દિવસ તે એકાન્તમાં બેઠો હતો ત્યારે તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આપણી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે, તેને જો આપણે મહાયજ્ઞમાં વાવરીશું તો આપણને ચિરકાળ ફાયદો થશે. આ વિચાર તેણે પોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો અને કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ, મહાયજ્ઞ કરવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે. તે કઈ રીતથી કરું તો મારું હિત થશે તે મને કહો.'

"પુરોહિત બોલ્યો, 'હાલમાં આપના રાજ્યમાં શાંતિ નથી. ગામ અને શહેરો લૂંટાઈ જાય છે, લોકોને ચોરો તરફથી ઉપદ્રવ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં જો આપ લોકો ઉપર કર નાખશો તો કર્તવ્યથી વિમુખ થશો. હવે આપને એમ લાગશે કે ફાંસી દીધાથી, તુરંગમાં નાખવાથી, તિરસ્કાર કરવાથી, કે રાજ્યમાંથી હાંકી મૂકવાથી આ ચોરોનો બંદોબસ્ત થશે. પરંતુ આવા ઉપાયથી રાજ્યમાંની અંધાધૂંધીનો પૂર્ણપણે

નાશ થશે નહિ. કેમકે, આવા ઉપાયોથી જે શરણે આવશે નહિ, તે ફરી તોફાન ઊભાં કરશે.

"'હવે આ તોફાન તોડવાના ખરા ઉપાય જોઈએ તો આ છે: આપના રાજ્યમાં જે ખેતી કરવા ઇચ્છે છે તેમને આપ બી આપો; જે વેપાર કરવા ઇચ્છે છે તેમને મૂડી આપો; જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે તેમને યોગ્ય વેતન આપી તેમનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરી લો. આવી રીતે સર્વ માણસો પોતપોતાનાં મનગમતાં કામમાં લાગી ગયા પછી આપના રાજ્યમાં તોફાન થવાનો સંભવ નથી. વખતસર કર વસૂલ થવાથી આપની તિજોરીની અભિવૃદ્ધિ થશે. તોફાનીઓનો ઉપદ્રવ ન હોવાથી લોકો બાળબચ્ચાંના લાડકોડ પૂરા પાડતા દરવાજા ઉઘાડા મૂકી, નિર્ભયપણે મોટા આનંદથી કાળ ગાળશે.'

"પુરોહિત બ્રાહ્મણે કહેલો તોફાનનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઉપાય મહાવિજિત રાજાને પસંદ પડ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ખેતી કરવાને સમર્થ એવા લોકોને બી વગેરે આપી તેણે તેમની પાસે ખેતી કરાવી; નાના મોટા વેપારીઓને મૂડી આપી તેમનો વેપાર વધાર્યો, અને યોગ્ય માણસોને ચૂંટી કાઢી તેમની સરકારી કામ પર યથાયોગ્ય સ્થળે નિમણૂક કરી. આ ઉપાયથી મહાવિજિતનું રાષ્ટ્ર થોડા જ વખતમાં સમૃદ્ધ થયું. રાજ્યમાંના લોક એટલા સુખી થયા કે ચોરી લૂટફાટ નામશેષ થઈ જવાથી તેઓ ઉઘાડે બારણે પોતાનાં બાળકને રમાડતા ભારે આનંદથી કાળ ગાળવા લાગ્યા.

"એક દિવસ મહાવિજિત રાજાએ પુરોહિતને કહ્યું, 'ભો પુરોહિત! તમે કહેલા ઉપાયોથી મેં મારા રાજ્યમાંથી તોફાનનું નામ ભૂંસી નાખ્યું છે; મારી તિજોરીની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ સંતોષકારક છે; અને રાષ્ટ્રના સર્વ લોક નિર્ભયપણે અને

આનંદમાં રહે છે. હવે મહાયજ્ઞ કરવાની મારી ઇચ્છા છે, તો એ યજ્ઞ કેમ કરીને કરવો એનો મને ઉપદેશ કરો.'

"પુરોહિત બોલ્યો, 'મહાયજ્ઞ કરવાનો જો આપનો વિચાર હોય તો આપે આ કાર્યમાં આપની પ્રજાની અનુમતિ લેવી જોઇએ. માટે પ્રથમ આખા રાજ્યના લોકોને જાહેરનામાં કાઢી આપની ઇચ્છા જણાવો અને સર્વ લોકોની આ કામમાં સંમતિ મેળવો.'

"પુરોહિતના કહ્યા પ્રમાણે રાજાએ 'હું યજ્ઞ કરનાર છું, એમાં લોકોની અનુમતિ છે કે નહિ એ સર્વેએ નિર્ભયપણે અને સ્પષ્ટપણે અમને જણાવવું' એવું જાહેરનામું કાઢયું અને તે પ્રમાણે નાનામોટા સર્વ લોકોએ યજ્ઞ કરવાની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો.

"આથી પુરોહિતે યજ્ઞની સર્વ તૈયારી કરી, અને રાજાને કહ્યું કે, 'યજ્ઞનો આરંભ કરતી વખતે મારી પુષ્કળ સંપત્તિ આ યજ્ઞમાં જનાર છે, એવો વિચાર તમારે મનમાં આણવો ન ઘટે. યજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે મારી સંપત્તિ નાશ પામે છે, તથા યજ્ઞ પૂરો થયા બાદ મારી સંપત્તિનો નાશ થઈ ગયો, એવો વિચાર મનમાં આણવો ન જોઈએ. આપણા યજ્ઞમાં સારા-નરસા લોક આવશે. પણ તેમાં જે સત્પુરુષ હોય તેમના પર જ દૃષ્ટિ રાખી આપે યજ્ઞ કરવો અને આપનું ચિત્ત આનંદિત રાખવું.'

"મહાવિજિતના યજ્ઞમાં ગાયો, બકરાં, મેંઢાં ઇત્યાદિ પ્રાણી મારવામાં આવ્યાં નહિ; અને ઝાડો તોડી તેમના યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) કરવામાં આવ્યા નહિ; દર્ભનો ઉપયોગ થયો નહિ; અને દાસોને તથા મજૂરોને જબરદસ્તીથી કામે રોકવામાં આવ્યા નહિ. જેમની ઇચ્છા હતી તેમણે જ કામ કર્યું, અને જેમની ઇચ્છા ન હતી તેમણે તે કર્યું નહિ. ઘી, તેલ, માખણ,

દહીં, મધ અને ગોળ એટલા પદાર્થથી તે યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.

"ત્યાર પછી રાષ્ટ્રના શ્રીમંત લોકો ભારે ભારે નજરાણાં લઈ, મહાવિજિત રાજાના દર્શને આવ્યા. તેમને રાજાએ કહ્યું, 'હે ગૃહસ્થો, મને તમારાં નજરાણાંની જરાયે જરૂર નથી. ધાર્મિક કરના રૂપમાં મારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું થયું છે. તેમાંનું તમારે કાંઈ જોઈતું હોય તો તે ખુશાથી લઈ જાઓ.'

"આ પ્રમાણે રાજાએ તે ધનાઢ્ય લોકોનાં નજરાણાં ન લીધાથી તેમણે તે દ્રવ્ય વડે આંધળાં, લૂલાં, લંગડાં વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિત રાજાની યજ્ઞશાળાની ચારે બાજુએ ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં ગરીબગુરબાંઓને દાન આપ્યાં."

બુદ્ધે કહેલી આ યજ્ઞની વાત સાંભળી કૂટદંતની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણો બોલી ઊઠયા, "બહુ જ સરસ યજ્ઞ! વાહ, બહુ જ સરસ યજ્ઞ!"

પછી બુદ્ધે કૂટદંત બ્રાહ્મણને પોતાના ધર્મનો વિસ્તારપૂર્વક ઉપદેશ કર્યો. તેનું શ્રવણ કરી કૂટદંત બુદ્ધનો ઉપાસક થયો અને બોલ્યો, "હે ગૌતમ! સાતસો બળદ, સાતસો વાછરડાં, સાતસો વાછરડી, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેંઢાં, આ સર્વ પ્રાણીઓને યૂપથી મુક્ત કરું છું. તેમને હું જીવતદાન આપું છું! તાજું ઘાસ ખાઈ અને ઠંડું પાણી પી તેઓ શીતળ હવામાં આનંદથી રહો."

કૂટદંત બ્રાહ્મણે બીજે દિવસે બુદ્ધને પોતાને ઘેર ભિક્ષુસંઘ સહ આમંત્રણ કર્યું અને પોતે પોતાના હાથે સર્વ વ્યવસ્થા કરી બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને તૃપ્ત કર્યાં.

૧૯

ભારદ્વાજ ખેડૂત

[કસિભારદ્વાજસુત્ત—સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૧]

એક વખતે બુદ્ધગુરુ મગધરાષ્ટ્રમાં એકનાળા નામના બ્રાહ્મણગામમાં રહેતો હતો. તે વેળાએ ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખેતરમાં ખેડવાનું કામ ચાલતું હતું. તેણે આ કામમાં પાંચસો હળ રોકેલાં હતાં. એક દિવસ ભારદ્વાજે ખેતર ખેડનારા લોકોને મિજબાની આપી. તે ઉજાણી ચાલતી હતી એવામાં બુદ્ધગુરુ ચીવર ધારણ કરી અને પોતાનું ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈ એક બાજુએ ઊભો રહ્યો.

બુદ્ધને ભિક્ષા માટે ઊભો રહેલો જોઈ ભારદ્વાજ બોલ્યો, "હે શ્રમણ! હું ખેડું છું, વાવું છું અને મારો નિર્વાહ કરું છું, તે પ્રમાણે તુંયે ખેતી કરી તારો નિર્વાહ કર, ભિક્ષા શા માટે માગે છે?"

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, "હું પણ ખેતી પર જ મારો નિર્વાહ કરું છું."

બ્રાહ્મણે કહ્યું, "વાહ! તું પોતાને ખેડૂત કહેવડાવે છે, પણ તારાં ઓજારો તો દેખાતાં નથી, એ કેવું? તારી ખેતી વળી કેવા પ્રકારની છે તે કહે જોઈએ."

બુદ્ધ બોલ્યો, "શ્રદ્ધા એ બી છે, તેના ઉપર સદાચરણની વૃષ્ટિ થાય છે. પ્રજ્ઞા એ મારું હળ છે, અને પાપ કરવામાં રહેલી શરમ એ તે હળનો વચલો દાંડો છે. મનરૂપી દોરાથી એ હળ બાંધેલું છે. સ્મૃતિ એ મારા હળનું ફળ અને એ જ મારો ચાબુક છે. સત્ય એ મારું નીંદણ છે, અને શાંતિ એ

મારી વિશ્રાંતિ છે. મારો ઉત્સાહ એ જ મારા બળદ છે. મારી આ ખેડ નિર્વાણની દિશામાં ખેડાઈ રહી છે. આ પ્રમાણે કરેલી ખેતી, હે ભારદ્વાજ! અમૃતફળ આપનારી થાય છે. આવા પ્રકારની ખેતી કરનારો મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે." આ બોલવું સાંભળી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ મોટી થાળીમાં દૂધની ખીર લાવ્યો અને બોલ્યો, "ભો ગૌતમ! આ ખીર આપ આરોગો. ભારેમાં ભારે ફળ આપનારી ખેતીના કરનારા આપ ખેડૂત છો!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "મેં આજ તારી સાથે મને ભિક્ષા આપવા સંબંધે સંવાદ કીધો છે, માટે આજ આ ભિક્ષા સ્વીકારવી મારે માટે યોગ્ય નથી. તું બીજા કોઈ પણ સત્પુરુષને આનંદથી સંતુષ્ટ કર. કેમકે સાધુસંત એ પુણ્યનાં ખેતરો જ છે."

૨૦

ગુસ્સે થનાર ભારદ્વાજ

[અક્કોસક ભારદ્વાજસુત્ત—સંયુત્ત૦ બ્રાહ્મણસંયુત્ત વગ્ગ ૧]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંના વેણુવન વિહારમાં રહેતો હતો. પોતાના ગોત્રમાંનો એક બ્રાહ્મણ બુદ્ધનો શિષ્ય થયો, એ સમાચાર સાંભળી આક્રોશક ભારદ્વાજને બહુ ક્રોધ આવ્યો; અને વેણુવનમાં આવી તેણે બુદ્ધ પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. બુદ્ધે કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યાથી ભારદ્વાજ થોડીક વારમાં શાંત થયો. ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું કે, "હે બ્રાહ્મણ! તારે ઘેર કદી પણ પરોણા આવે છે ખરા?"

ભારદ્વાજે જવાબ આપ્યો, "હા, મારાં સગાંવહાલાં કદી કદી મારે ઘેર આવે છે."

"અને તેમને તું ખાવાપીવાની સામગ્રી આપે છે ને?"

"હા. મારે ઘેર આવેલા પરોણાનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરી હું તેમને ખાવાપીવાની સામગ્રી આપું છું."

"પણ હે બ્રાહ્મણ! જો તારા પરોણા તારી આપેલી વસ્તુઓ ન સ્વીકારે, તો તે વસ્તુઓનું શું થાય છે?"

"હે ગૌતમ! આ તું શું પૂછે છે? મેં આપેલી વસ્તુઓ મારા પરોણાને ગમે નહિ તો તે મને પાછી મળે એ દેખીતું જ છે!"

"હે બ્રાહ્મણ! તે જ પ્રમાણે તેં જે આ ગાળોની ભેટ મારે માટે આણી, તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો નથી. મેં જો તારા ઉપર ગુસ્સો કર્યો હોત કે તને સામે ગાળો આપી હોત,

તો તારી ભેટનો મે અંગીકાર કર્યો એમ કહેવું પડત. પણ હું કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ બેસી રહ્યો, એટલે તેનો મેં અંગીકાર કર્યો નથી. હવે, તારી આ ભેટ તારી પાસે જ રહી છે."

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, "આપ મોટા સંત છો એવી આપની સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઈ છે; પણ આપ ગુસ્સો કરો છો એ કેવું?"

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, "હે બ્રાહ્મણ! હું ગુસ્સે થયો નથી એ તો ઉઘાડું જ છે. ગુસ્સે થનાર ઉપર જે સામો ગુસ્સો કરે છે તેનું પોતાનું જ તેથી અહિત થાય છે, પણ જે કોઈ સામો માણસ ગુસ્સે થવા છતાં પોતે ક્રોધે ભરાતો નથી, તે એક મોટી લડાઈ જીતે છે એમ કહી શકાય. પ્રતિપક્ષી ગુસ્સે થયો છે એવું જોઈ, જે અત્યંત વિવેકથી શાન્ત થાય છે તે પોતાનું અને પારકાનું હિત સાધે છે. સદ્ધર્મનું જેમને જ્ઞાન નથી એવા મૂર્ખ લોકો પોતાનો અને પારકાનો રોગ સારો કરનાર આ મનુષ્યને મૂર્ખ સમજે છે!"

આ કથન સાંભળી આક્રોશક ભારદ્વાજ બુદ્ધને શરણે ગયો, અને ભિક્ષુ થઈ કેટલેક કાળે અર્હંતપદને પામ્યો.

૨૧

ખોટું ન બોલવા વિષે રાહુલને ઉપદેશ

[અંબલટ્ઠિક-રાહુલોવાદસુત્ત—મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૨]

કોઈ એક સમયે બુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંના વેણુવનમાં રહેતો હતો. તે વેળાએ આયુષ્માન રાહુલ રાજગૃહ પાસે અમ્બલટ્ઠિકા નામના સ્થળમાં રહેતો હતો. એક દિવસ સંધ્યાકાળે બુદ્ધગુરુ રાહુલ હતો તે ઠેકાણે ગયો. રાહુલે તેને દૂરથી જોઈ આસન બિછાવ્યું અને ચરણ ધોવાને પાણી લાવી રાખ્યું. બુદ્ધગુરુને આસન પર બેસાડી ચરણ ધોયા. રાહુલ તેને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો.

બુદ્ધે પગ ધોવાના પાત્રમાં થોડુંક પાણી બાકી રાખ્યું, અને રાહુલને પૂછ્યું, "રાહુલ! આ અત્યંત અલ્પજળ તું જુએ છે કે!"

"હા, ભદંત," રાહુલે ઉત્તર આપ્યો.

"રાહુલ, જેને ખોટું બોલતાં શરમ આવતી નથી, તે માણસનું શ્રામણ્ય (શ્રમણપણું) આ પાણી પ્રમાણે ક્ષુલ્લક સમજવું જોઈએ."

પછી બુદ્ધે તે પાણી ફેંકી દીધું અને બોલ્યો, "રાહુલ! જેને ખોટું બોલતાં લાજ આવતી નથી તેનું શ્રામણ્ય આ પાણી પ્રમાણે ત્યાજ્ય છે!"

પછી બુદ્ધ તે વાસણ ઊંધું પાડી બોલ્યો, "જેને ખોટું બોલતાં શરમ લાગતી નથી તેનું શ્રામણ્ય આ વાસણ પ્રમાણે ઊંધું થઈ ગયું છે, એમ સમજવું!"

તે વાસણ ફરી છતું કરી બુદ્ધે કહ્યું, “ રાહુલ ! આ ખાલી થયેલું વાસણ તું જુએ છે ને ? જેને ખોટું બોલવાની શરમ આવતી નથી, તેનું શ્રામણ્ય આ વાસણ પ્રમાણે ખાલી — નકામું — સમજવું !

“ રાહુલ ! લડાઈ માટે સજ્જ કરેલો એકાદ રાજાનો હાથી પોતાના સર્વ અવયવોથી લડાઈ કરે છે, પણ સૂંઢ માત્ર રાખી મૂકે તો એમ કહી શકાય કે આ હાથીએ પોતાનું જીવિત ધણીના કાર્ય માટે આપ્યું નથી. પરંતુ તે જ હાથી જો લડાઈમાં સૂંઢનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવા માંડે તો રાજકાર્યને તેણે પોતાનું આખું જીવિત અર્પણ કર્યું છે, એમ કહેવું પડે. તે જ પ્રમાણે જેને ખોટું બોલતાં લાજ આવતી નથી, તેને કોઈ પણ પાપ કરતાં લાજ આવશે નહિ, * એમ હું કહું છું, માટે હે રાહુલ ! મશ્કરીની ખાતર પણ હું ખોટું બોલીશ નહિ, એવો તું નિશ્ચય કર.

“ રાહુલ ! આરસાનો ઉપયોગ શો ? ”

“ પ્રત્યવેક્ષણ કરવા માટે આરસાનો ઉપયોગ થાય છે,” રાહુલે ઉત્તર આપ્યો.

“ તે જ પ્રમાણે, રાહુલ ! પ્રથમ પોતાના મનની સાથે પ્રત્યવેક્ષણ કરી પછી તું કર્મ કરતો જા. કાયા, વાચા અને મનથી એકાદ કર્મ કરવાનો જ્યારે તું આરંભ કરે, ત્યારે પ્રથમ તું તે કર્મનું પ્રત્યવેક્ષણ કર અને તેમ કરવાથી જો તે કર્મ

---

* જેમ હાથીએ સૂંઢ રાખીને બાકીનાં અંગો વાપરી નાંખ્યાં તેમ આ માણસે અસત્યને રાખી બાકીનાં પાપો ફેંકી દીધાં. પણ અસત્ય એ સૂંઢની જેમ મુખ્ય પાપ હોઈ તેને રાખી બીજાં પાપોને ફેંકી દેવાં એ નિરર્થક છે. વળી સૂંઢને રાખી મૂકવાથી જેમ યુદ્ધમાં હાથીને જય ન મળે તેમ અસત્યને રાખી મૂકવાથી માણસને પરમાર્થ-સંગ્રામમાં જય નહિ મળે.

આત્મપરહિતને આડે આવનારૂં તને જણાય, તો તેનો તું એકદમ ત્યાગ કર. પણ તે જ કર્મ આત્મપરહિત સાધનારું અને સુખકારક પરિણામ લાવનારું તને જણાય તો તેનો તું અંગીકાર કર. કર્મ કરતાં પણ તેનું પ્રત્યવેક્ષણ કરવું જોઈએ અને કર્મ આત્મપરહિતબાધક જણાય તો અધવચમાં જ તેને છોડી દેવું, પણ તે કર્મ સારું જણાય તો આગળ ચાલુ રાખવું. વળી રાહુલ! કોઈ પણ કર્મ કર્યા પછી પણ તારે એનું પ્રત્યવેક્ષણ કરવું. તે કર્મ ખરાબ હતું, આત્મપરહિતને વિઘ્ન કરનારું હતું અને દુઃખપરિણામી હતું એમ જણાઈ આવતાં, તથાગત પાસે કે વિદ્વાન ભિક્ષુ પાસે જઈ તારે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો અને તે દિવસથી ફરી તે કરવું નહિ. પણ પોતાને હાથે થયેલું કર્મ જો તને આત્મપરહિતસાધક હોઈ સુખપરિણામી હતું એમ જણાઈ આવે, તો મુદિત (આનંદિત) અંતઃકરણથી તે કર્મનો તારે ફરી ફરી અભ્યાસ કરવો.

"હે રાહુલ! અતીત કાળમાં જે સાધુસંતોએ પોતાનાં કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો પરિશુદ્ધ કર્યાં, તે તેમણે પ્રત્યવેક્ષણથી જ કર્યાં. ભવિષ્યકાળમાં જે સાધુસંતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરશે, તે પણ આ પ્રત્યવેક્ષણની મદદથી જ; તેમ જ વર્તમાનકાળમાં સાધુસંતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરે છે, તે પણ આ પ્રત્યવેક્ષણ વડે જ કરે છે. અર્થાત્ હે રાહુલ! ફરી ફરી પ્રત્યવેક્ષણ કરતાં કરતાં તું કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો શુદ્ધ કરતાં શીખ."

આ પ્રમાણે બુદ્ધ બોલી રહ્યો તે પછી રાહુલે તેનો ઉપદેશ માન્ય કરી તેને વંદન કર્યું.

૨૨

ભિક્ષુએ કદી પણ ગુસ્સો કરવો ન જોઈએ

[કકચૂપમસુત્ત—મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૩]

મોલિય ફલ્ગુન નામના એક ભિક્ષુની અને કેટલીક ભિક્ષુણીઓની મૈત્રી હતી. તે ભિક્ષુણીઓ સંબંધે જો કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતું, તો ફલ્ગુનને ખૂબ ગુસ્સો આવતો અને એકદમ તે તેને મારવા દોડતો. આ સમાચાર બુદ્ધને કાને પડતાં જ તેણે ફલ્ગુનને બોલાવી કહ્યું, "હે ફલ્ગુન! તું કેટલીક ભિક્ષુણી સંબંધે કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતાં તેના પર ગુસ્સે થાય છે અને લડવાને તૈયાર થાય છે એ વાત શું ખરી છે?"

"હા ભદંત," ફલ્ગુને ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ફલ્ગુન! તું કુલીન મનુષ્ય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભિક્ષુ થયો છે. એવું હોવા છતાં હજી તારા પ્રાપંચિક સંસ્કારો ગયા નથી એ આશ્ચર્ય નથી શું? હે ફલ્ગુન! તે ભિક્ષુણીઓને જ નહિ પણ તને સુધ્ધાં કોઈએ ગાળો ભાંડી હોય, તેમના જ નહિ, પણ તારા પોતાના ગાલ પર સુધ્ધાં તમાચા માર્યા હોય, કે પથ્થર અને શસ્ત્રથી તેમના નહિ, પણ તારા શરીર પર સુધ્ધાં પ્રહાર કર્યા હોય, તોયે તારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, તારા મુખમાંથી ભૂંડા શબ્દો નીકળે નહિ, તારા મનમાં તે વેળાએ તારા શત્રુ પર અનુકંપા અને મૈત્રી રહે, અને ક્રોધ આવે નહિ, એ માટે તારે સાવચેતી રાખવી જોઈએ."

ત્યાર પછી બુદ્ધગુરુ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, "હે ભિક્ષુઓ! એવો એક સમય હતો કે જે સમયે ભિક્ષુ મારા

કહેવા પ્રમાણે ચાલવામાં કસૂર કરતા નહિ. હું તેમને કહેતો કે હું દિવસમાં એક જ વખત જમું છું અને તેથી કરીને મને ઘણુંખરું રોગનો ઉપદ્રવ થતો નથી, મારાં અંગોમાં હોશિયારી રહે છે, બળ રહે છે, અને હું સુખથી રહું છું, તે જ પ્રમાણે તમેયે દિવસમાં એક જ વાર જમતા જાઓ અને તેથી કરીને નીરોગી, હોશિયાર અને બળવાન થઈ સુખેથી રહો. તે ભિક્ષુઓને મારે પુષ્કળ ઉપદેશ કરવો પડતો નહિ, કેવળ તેમના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવું પડતું. જેમ કેળવેલા ઉત્તમ ઘોડા સીધા માર્ગ પર રથ ખેંચી જતાં ચાબુકની અપેક્ષા રાખતા નથી તે પ્રમાણે તે ભિક્ષુઓને અનુશાસન કરવું પડતું નહિ.

"ભિક્ષુઓ! તમે પણ તે ભિક્ષુઓ પ્રમાણે અશુભધર્મ છોડીને શુભધર્મનો અભ્યાસ કરો. ગામ કે નગરની બહાર શાલવૃક્ષોનું કોઈ જંગલ વધી ગયું હોય અને કોઈ મનુષ્ય તેની સુધારણા કરવા માટે તેની આસપાસનાં કાંટાવાળાં તેમ જ વાંકાંચૂકાં ઝાડો કાઢી નાખી જંગલને સાફ કરે તો શાલવૃક્ષોની ઘણી જ અભિવૃદ્ધિ થાય, તે જ પ્રમાણે હે ભિક્ષુઓ! તમારા અંતઃકરણમાંની અશુભ મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ કરી, કુશલ મનોવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ કરો. તેથી કરીને આ મારા ધર્મમાં તમારી ઉન્નતિ થશે.

"હે ભિક્ષુઓ! પ્રાચીન કાળમાં આ શ્રાવસ્તીમાં વૈદેહિકા નામની એક કુલીન સ્ત્રી રહેતી હતી. તે અત્યંત શાંત અને નમ્ર હોવા માટે પ્રખ્યાત હતી. તેની પાસે કાળી નામની એક દાસી હતી. તેના મનમાં એક વાર એવો સવાલ ઊઠ્યો કે, 'મારી શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે હું બધાં કામો વખતસર કરું છું તેથી તેને મારા પર ગુસ્સે થવાનો કદી પ્રસંગ જ આવતો નથી?'

"એક દિવસ પોતાની શેઠાણીની પરીક્ષા કરવાને કાળી દાસી જરા મોડી ઊઠી. આથી વૈદેહિકાએ ભવાં ચડાવી કાળીને કહ્યું, 'કેમ રે કાળી! આજ શા માટે મોડી ઊઠી?'

"'કાંઈ નહિ બાસાહેબ! સહેજ મોડું થઈ ગયું,' કાળીએ ઉત્તર આપ્યો.

"'કાંઈ નહિ! અમથી જ મોડી ઊઠી? તું તો સાવ નકામી છે.' વૈદેહિકા કાળી તરફ ઘૂરકવા લાગી.

"'હં હં, શેઠાણીને ગુસ્સો તો ખૂબ આવે છે! પણ આડોશીપાડોશીને માત્ર તે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડતી નથી!' કાળીએ મનમાં જ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા.

"વળી કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી પોતાની શેઠાણીની પૂરી પરીક્ષા કરવા માટે કાળી દાસી વધારે મોડી ઊઠી. આથી વૈદેહિકા રાતીપીળી થઈ ગઈ અને બારણાનો નકૂચો કાઢી તેના કપાળમાં માર્યો. કાળીના માથામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. તેણે રસ્તા પર જઈ મોટા રાગડા કાઢવા માંડ્યા. આથી આડોશીપાડોશી લોકો તેની આસપાસ ભેગા થયા અને તેનું કપાળ કેમ ફૂટ્યું એ વિષે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

"કાળી બોલી, 'આ અમારાં શાંત અને નમ્ર શેઠાણીનું પરાક્રમ છે. આખા ઘરમાં હું એકલી જ દાસી અને ઊઠતાં જરા મોડું થયું, એટલે એમણે બારણાનો નકૂચો કાઢી મારા કપાળમાં માર્યો!'

"તે દિવસથી વૈદેહિકા ઘણી દુષ્ટ અને ગરમ સ્વભાવની છે એવી તેની અપકીર્તિ થઈ.

"આ પ્રમાણે, હે ભિક્ષુઓ! જ્યાં સુધી પોતાની વિરુદ્ધ ખરાબ શબ્દો કોઈ પણ ભિક્ષુના કાન પર પડતા નથી, ત્યાં સુધી તે શાંત અને નમ્ર હોય છે. પણ જ્યારે ખરાબ શબ્દો સાંભળવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તે શાંત અને

નમ્ર છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરી શકાય છે. જે અન્નવસ્ત્ર મેળવવા ખાતર શાંત કે નમ્ર રહે છે, તેને હું શાંત કે નમ્ર કહેતો નથી. પરંતુ જે ધર્મના ગૌરવથી ધર્મને પૂજ્ય માનીને શાંત થાય છે, તે જ ખરો શાંત ગણાય; અને તે જ ખરો નમ્ર હોઈ શકે.

"હે ભિક્ષુઓ! કોઈ યોગ્ય વેળાએ બોલે છે, તો કોઈ અયોગ્ય વેળાએ બોલે છે; કોઈ બનેલી વાત કહે છે તો કોઈ ન બનેલી વાત કહે છે; કોઈ મધુર બોલે છે તો કોઈ કટુ બોલે છે; કોઈ હિત માટે બોલે છે તો કોઈ અહિત માટે બોલે છે; કોઈ મિત્રભાવે બોલે છે તો બીજો કોઈ દ્વેષબુદ્ધિથી બોલે છે. આ સર્વ પ્રસંગે હે ભિક્ષુઓ! તમારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, તમારા મુખમાંથી ભૂંડા શબ્દો નીકળે નહિ, તમારા અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી વસે, દ્વેષ રહે નહિ, અને જે મનુષ્ય પોતાની વિરુદ્ધ બોલ્યો હોય તેને આધાર બનાવી અખિલ જગત પર તમે મૈત્રીની ભાવના કરી શકો, એવો તમારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

"હે ભિક્ષુઓ! કોઈ મનુષ્ય ટોપલી અને કોદાળી લઈ કહે કે, 'આ સર્વ પૃથ્વી હું ખોદી નાંખીશ!' બીજો કોઈ લાક્ષારસ, હરિદ્રારસ, કે મંજિષ્ઠારસ લઈ કહે કે, 'આ આકાશ હું રંગી નાંખીશ!' ત્રીજો કોઈ ઘાસની પૂળી સળગાવી કહે કે, 'આ ગંગા નદીને હું ઉકાળી નાખીશ!' આ સર્વ મનુષ્યના પ્રયત્નોની પૃથ્વી, આકાશ કે ગંગા નદી પર કાંઈ જ અસર થનાર નથી; તે પ્રમાણે બીજા લોકોના બોલવાની તમારા અંતઃકરણ ઉપર જરાયે ખરાબ અસર થવી જોઈએ નહિ.

"હે ભિક્ષુઓ! જો લૂંટારુઓ આવીને કરવતથી કોઈ ભિક્ષુના અવયવ કાપવાની શરૂઆત કરે, અને તે પ્રસંગે તે ભિક્ષુ જો ચિડાય, તો તેને મારો ખરો અનુયાયી ગણી શકાય

નહિ. એવે પ્રસંગે પણ હે ભિક્ષુઓ! તમને ચીડ આવે નહિ, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો નીકળે નહિ, તમારા અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી રહે, તથા તમારા શત્રુને આધાર તરીકે રાખીને તમે આખા જગત પર નિઃસીમ મૈત્રીની ભાવના કરી શકો એવી હમેશાં સાવચેતી રાખો.

"ઓ ભિક્ષુઓ! આ મારા ઉપદેશને તમે ક્રકચોપમ (કરવત જેવો) ઉપદેશ કહેજો. અને તેનું ફરી ફરી મનન કરજો. શું એવો કોઈ પણ મોટો કે નાનો ખરાબ શબ્દ છે કે જે તમારાથી સહન ન થઈ શકે?"

બુદ્ધગુરુના આ ઉપદેશનું ભિક્ષુઓએ પ્રસન્ન ચિત્તથી અભિનંદન કર્યું.

૨૩

ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો (જાગૃતિનાં સાધનો)

[સતિપટ્ઠાનસુત્ત — મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૧]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ કુરુરાષ્ટ્રમાં કમ્માસદમ્મ (કલ્માષદમ્ય) નામના શહેરમાં રહેતો હતો. ત્યાં તે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે, "હે ભિક્ષુઓ! મનુષ્યપ્રાણીની શુદ્ધિ થવા માટે, શોક અને ખેદની પાર જવા માટે, દુઃખ અને દૌર્મનસ્યનો નાશ કરવા માટે, સન્માર્ગ મેળવવા માટે અને નિર્વાણનો અનુભવ લેવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો એ જ માત્ર ખરો માર્ગ છે. પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું અને મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, એ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો છે.

"હે ભિક્ષુઓ! કોઈ ભિક્ષુ અરણ્યમાં ઝાડ નીચે કે એકાન્તમાં પલાંઠી વાળી અને ડોકથી કમ્મર સુધીનો ભાગ ટટ્ટાર રાખી બેસે છે તે જાગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ અંદર લે છે અને જાગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ બહાર કાઢે છે; પોતાના આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ છે તેની તેને પૂર્ણ સ્મૃતિ હોય છે; આખા શરીર વિષે જાગૃતિ રાખી આશ્વાસ-પ્રશ્વાસ કરવાનો તે અભ્યાસ કરે છે. કાયસંસ્કાર શાંત કરીને આશ્વાસપ્રશ્વાસ કરવાનો તે અભ્યાસ કરે છે. જેમ એકાદ હોશિયાર ખરાદી (સંઘાડિયો) કે તેનો હોશિયાર મદદનીશ પોતે દોરી જોરથી કે ધીમેથી ખેંચે છે તે સારી રીતે સમજે છે, તેમ જ આ ભિક્ષુ પોતે લાંબા કે ટૂંકા આશ્વાસપ્રશ્વાસ

કરે છે તે તે સારી રીતે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"તે જતી વખતે જાઉં છું એવું સ્મરણ રાખે છે, ઊભો હોય છે ત્યારે ઊભો છું એવું સ્મરણ રાખે છે, બેઠો હોય છે ત્યારે બેઠો છું એવું સ્મરણ રાખે છે, પથારી પર પડ્યો હોય છે ત્યારે પથારી પર પડ્યો છું એવું સ્મરણ રાખે છે; દેહની સર્વ ક્રિયાનું તેને જ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"વળી તે પોતાના દેહનું પગથી કેશ સુધી અવલોકન કરે છે. આ દેહમાં કેશ, લોમ, નખ, દાંત, ત્વચા, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ, અસ્થિમજ્જા, મૂત્રાશય, હૃદય, કાળજું, કોથળી, બરોળ, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, કોઠામાંના પદાર્થ, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પરુ. રક્ત, સ્વેદ, મેદ, અશ્રુ, ચરબી, થૂંકચીક અને મૂત્ર એ પદાર્થો છે. એકાદ ટોપલીમાં જુદાં જુદાં ધાન્યો ભર્યાં હોય તો તે ટોપલી ઠાલવી નાંખી કોઈ દેખતો માણસ તે જુદાં જુદાં કરી શકશે કે આ મગ, આ ચોખા, આ અડદ, આ તલ વગેરે. તે જ પ્રમાણે એ (યોગી) આ કેશ, આ લોમ, ઇત્યાદિ પોતાના દેહમાંના અપવિત્ર પદાર્થોનું અવલોકન કરે છે.

"તે સ્મશાનમાં જઈ, ત્યાં પડેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં મુડદાં જુએ છે. કોઈ મુડદું સૂજીને મોટું થયેલું હોય છે, કોઈ કાગડા, કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓએ ખાઈ ને છિન્નભિન્ન કર્યું હોય છે, તો કોઈનાં અસ્થિ જ બાકી રહ્યાં હોય છે. આવાં મુડદાં તરફ જોઈ તે એવો વિચાર કરે છે કે, 'મારો દેહ સુધ્ધાં આવી સ્થિતિએ જ પહોંચવાનો છે! આ સ્થિતિથી મારો દેહ મુક્ત થવો શક્ય નથી.' આ દેહ ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે એનું તે સ્મરણ રાખે છે; દેહ આવો છે એનું એ સ્મરણ રાખે છે. તે અનાસક્ત થાય છે, જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુની તે

આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થપણે અવલોકન કરે છે.

"હે ભિક્ષુઓ! કોઈ ભિક્ષુ પોતાની વેદનાઓનું અવલોકન કરે છે. તે સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો તે સમજે છે કે પોતે સુખકારક વેદના અનુભવે છે, અને તે દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો તેયે સમજે છે કે પોતે દુઃખકારક વેદના અનુભવી રહ્યો છે; તે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવતો હોય તો તે સમજે છે કે પોતે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવી રહ્યો છે. તે આ વેદના લોભથી અનુભવે છે, કે અલોભથી અનુભવે છે, એનું તેને સ્મરણ હોય છે. આ પ્રમાણે તે આધ્યાત્મિક કિંવા બાહ્ય વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. વેદના ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે એ તે જુએ છે. પોતાના અંગમાં વેદના છે એનું એને સ્મરણ હોય છે. સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવાને તે અનાસક્ત થાય છે. આ લોકમાં કશાનીયે આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રમાણે ભિક્ષુ વેદનાઓનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"હે ભિક્ષુઓ! કોઈ ભિક્ષુ પોતાના ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. પોતાનું ચિત્ત સકામ છે કે નિષ્કામ, સદ્વેષ છે કે વિગતદ્વેષ છે, સમોહ છે કે વીતમોહ છે, સંક્ષિપ્ત છે કે વિક્ષિપ્ત છે, સમાહિત છે કે અસમાહિત છે, વિમુક્ત છે કે અવિમુક્ત છે, ઇત્યાદિ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે પોતાના કે પારકાના ચિત્તનું તેને જ્ઞાન થાય છે. ચિત્ત ચંચલ છે એ તે જાણે છે. ચિત્ત એવું કાંઈક છે એની તેને સ્મૃતિ હોય છે. કેવળ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવા માટે તે કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના વર્તન કરે છે. આ પ્રમાણે ભિક્ષુ ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"હે ભિક્ષુઓ! કોઈ ભિક્ષુ પોતાની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. તે કામવિકાર, દ્વેષબુદ્ધિ, આળસ,

અસ્વસ્થતા અને સંશય એ પાંચ જ્ઞાનનાં આવરણો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ, એ બરાબર તપાસે છે. આ આવરણની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, તે ઉત્પન્ન થતાં તેમનો વિનાશ શી રીતે કરાય છે, અને ફરી તે ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે શો ઉપાય છે, એ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ મનોવૃત્તિનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"વળી, તે પંચસ્કંધનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચ સ્કંધોનો ઉદય અને અસ્ત કેમ થાય છે એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આભ્યંતર કે બાહ્ય સ્કંધોનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"વળી તે ચક્ષુ, રૂપ ઇત્યાદિ આભ્યંતર અને બાહ્ય આયતનોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. ચક્ષુ અને રૂપ, કર્ણ અને શબ્દ, નાસા અને ગંધ, ત્વચા અને સ્પર્શ, મન અને મનોવૃત્તિ એમના સંયોગથી કયાં કયાં સંયોજનો ઉત્પન્ન થાય છે, એમનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંયોજનોનો નાશ કેમ થાય છે, અને ફરી સંયોજનો ઉત્પન્ન ન થવાના ઉપાય શા, એ તે જાણે છે.

"વળી, તે સાત બોધ્યંગોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ સાત ધર્મો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ એ તે જાણે છે. ન હોય એવાં સંબોધ્યંગોને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય અને ઉત્પન્ન થયેલાં સંબોધ્યંગોને ભાવના દ્વારા પૂર્ણતાએ કેમ પહોંચાડવાં, એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આભ્યંતર અને બાહ્ય મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"આ સિવાય તે ચાર આર્યસત્યોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે,

એ તે યથાર્થ રીતે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આભ્યંતર અને બાહ્ય વૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

"હે ભિક્ષુઓ! આ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાત વર્ષ સુધી ભાવના કરતાં ભિક્ષુને અર્હત્પદની પ્રાપ્તિ થશે; કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ. (આ લોકમાં તેને જન્મ ધારણ કરવો પડશે નહિ.)

"ભિક્ષુજનો! સાત વર્ષ તો જવા દો, પણ જો કોઈ આ સ્મૃત્યુપસ્થાનોનું ભારે લાગણીપૂર્વક પાંચ–ચાર–ત્રણ–બે–એક વર્ષ, સાત માસ, સાત દિવસ યથાર્થ રીતે ચિંતન કરશે, તો તેને અર્હત્પદની પ્રાપ્તિ થશે; કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ!"

બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું ભિક્ષુઓએ મુદિત અંતઃકરણથી અભિનંદન કર્યું.

૨૪

વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને તેઓમાંથી મુક્તિ

[મહાદુક્ખક્ખન્ધસુત્ત — મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૨]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેતો હતો, ત્યારે તેણે ભિક્ષુઓને બોલાવી કહ્યું કે, " હે ભિક્ષુઓ ! વિષયોની મીઠાશ એટલે શું ? આંખને ગમતાં રૂપો, કાનને ગમતા શબ્દો, નાકને ગમતી સુગંધ, જીભને ગમતો રસ અને ત્વચાને ગમતો મૃદુ સ્પર્શ, આ પંચેન્દ્રિયના વિષયથી મનુષ્યને જે સુખ થાય છે, તેને જ હું વિષયોની મીઠાશ કહું છું.

" પણ હે ભિક્ષુઓ ! આ વિષયોમાં દોષ શો ? કોઈ તરુણ માણસ કારકુની કરીને, વ્યાપાર કરીને, ખેતી કરીને, કે સરકારી નોકરી કરીને, પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પોતાના ધંધાને લીધે તેને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, તોપણ વિષયોપભોગની વસ્તુ મેળવવા માટે તે રાતદિવસ પ્રયત્ન કરે છે. આટલી મહેનત કરવા છતાં જો આ વસ્તુઓ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી તો તે શોકાકુલ થઈને, પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો એની ચિંતામાં વિચારમૂઢ બની જાય છે. વળી જો કદાચિત્ તેના ઉદ્યોગમાં તેને યશ મળે અને ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તો તેને દુષ્ટ રાજા કે ચોરો લૂંટી ન જાય, આગથી અને રેલથી તેનો નાશ ન થાય, તથા અપ્રિય સગાંઓથી તેને હરકત થાય નહિ, એટલા માટે તે રાતદિવસ સંભાળ રાખવામાં ગૂંથાય છે, અને તેનાથી તેના મનને ઘણો ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. પણ આટલો બંદોબસ્ત કર્યા છતાં પણ રાજા કે લૂંટારા તેની

સંપત્તિ લૂંટે છે, આગથી કે રેલથી તે સંપત્તિનો નાશ થાય છે, અથવા દુષ્ટ સગાંવહાલાં તેનું હરણ કરે છે. આવે પ્રસંગે તે ગૃહસ્થને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

"વળી ભિક્ષુઓ! આ વિષયો માટે જ રાજાઓ રાજા જોડે લડે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિય સાથે લડે છે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ સાથે લડે છે, વૈશ્ય વૈશ્ય સાથે લડે છે, મા પુત્ર જોડે લડે છે, પુત્ર મા જોડે લડે છે, બાપ દીકરા જોડે લડે છે, બહેન ભાઈ જોડે લડે છે, ભાઈ બહેન જોડે લડે છે અને મિત્ર મિત્ર જોડે લડે છે! તેમના આ કલહનું પરિણામ કોઈક વાર એવું આવે છે કે તેઓ હાથે, પથ્થરે, લાકડીએ કે શસ્ત્રથી એકમેક પર પ્રહાર કરે છે, અને તેથી મરણ પામે છે, અથવા મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે.

"વળી ભિક્ષુઓ! આ વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે જ લોક લડવાને સજ્જ થાય છે, અને ભયંકર સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી તેમને મરણ આવે છે કે જખમો વગેરે થાય છે અને તેઓ મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે. બીજા કેટલાક લોક વિષયોપભોગ માટે ચોરી કરે છે, લૂંટ ચલાવે છે, મુસાફરો પર તૂટી પડે છે, કે પરસ્ત્રીગમન કરે છે. તેમને પકડી રાજાઓ વિવિધ પ્રકારની શિક્ષા કરે છે. રાજપુરુષ તેમને ફટકા મારે છે, તેમના હાથપગ તોડી નાખે છે. તેમનાં નાકકાન કાપે છે, અથવા તેમનો શિરચ્છેદ કરે છે. આવી રીતે વિષયલોભને લીધે તે મરણ પામે છે, કે મરણાંતિક વેદના ભોગવે છે.

"વળી ભિક્ષુઓ! આ જ વિષયભોગ માટે મનુષ્યપ્રાણી કાયા, વાચા, મને કરીને આ લોકમાં દુષ્ટ આચરણ કરી મરણ પછી દુર્ગતિને પામે છે.

"ભિક્ષુઓ! વિષયોની આસક્તિ છોડી દીધાથી જ મનુષ્યની તેઓમાંથી મુક્તિ થાય છે. (કેવળ બાહ્ય રીતે

વિષયોનો ત્યાગ કરે તો તેઓમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે એમ નથી.)

"હે ભિક્ષુઓ! આ પ્રમાણે જે શ્રમણબ્રાહ્મણ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોના દોષ અને વિષયોમાંથી મુક્તિ યથાર્થપણે જાણે છે તે પોતે વિષયોનો ત્યાગ કરશે, અને બીજાને તેમ કરવાનો ઉપદેશ કરશે, એ સંભવિત છે.

"ભિક્ષુજનો! સૌંદર્યની મીઠાશ કઈ? કોઈ અત્યંત સુસ્વરૂપવાન તરુણ બ્રાહ્મણકન્યા, ક્ષત્રિયકન્યા અથવા વૈશ્યકન્યા જોઈ જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સૌંદર્યની મીઠાશ છે.

"પણ આ સૌંદર્યમાં દોષ કયો? હે ભિક્ષુઓ! તે જ તરુણી જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે, તેની પીઠ વળી જાય છે, હાથમાં લાકડી લીધા સિવાય તે ચાલી શકતી નથી, તેના સર્વ અવયવ ધ્રૂજ્યા કરે છે, દાંત પડી જાય છે, વાળ સફેદ થઈ જાય છે, ડોક હાલ્યા કરે છે, મોઢા પર કરચલીઓ પડી જાય છે, ત્યારે તેનું પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ તે કદ્રૂપી થાય છે કે નહિ?"

"થાય છે, ભદંત!" ભિક્ષુઓ બોલ્યા.

"આ જ એ સૌંદર્યનો દોષ છે, એમ હું કહું છું. ભિક્ષુઓ! તે જ સુંદર સ્ત્રીનું મુડદું સ્મશાનમાં પડેલું, કાગડા કે કૂતરાએ અર્ધું ખાધેલું અથવા બીજી રીતે બગડેલું તમારા જોવામાં આવે તો તે પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને તેને ઠેકાણે વિકાર ઉત્પન્ન થયો, એમ તમને લાગશે કે નહિ!"

"હા ભદંત!" ભિક્ષુઓએ ઉત્તર આપ્યો.

"એ ભિક્ષુઓ! સૌંદર્ય વિષે આસક્તિરહિત થવું એ જ સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થનારા ભયમાંથી મુક્ત થવાનો ખરો માર્ગ છે. સૌંદર્યની મીઠાશ કઈ, તેમાં દોષ કયો, અને તેમાંથી મુક્તિ કેમ થાય છે એ જે બ્રાહ્મણને યથાર્થ રીતે સમજાયું, તે પોતે સૌંદર્યથી મુક્ત થશે, અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બીજાઓને શીખવશે, એ સંભવિત છે."

૨૫

સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ

[મહાસારોપમસુત્ત—મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૩]

બુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર રહેતો હતો. દેવદત્ત સંબંધે વાત કરતાં તેણે ભિક્ષુઓને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ! કોઈ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે. પોતે સંસારદુઃખમાંથી મુક્ત થવું એવી એની ઇચ્છા હોય છે. પરંતુ ભિક્ષુ થવાથી લોકો તરફથી તેનો સત્કાર થાય છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ કોઈ માણસ મોટા વૃક્ષનો સાર ગ્રહણ કરવા જાય છે, અને તેનાં ડાળખાં-પાંદડાં લઈને તે જ સાર છે એમ સમજે છે, તે જ પ્રમાણે આ મનુષ્ય કેવળ પ્રવ્રજ્યાને જ શ્રામણ્યનો સાર ગણી મોહિત થાય છે.

"ઓ ભિક્ષુઓ! બીજો કોઈ કુલપુત્ર પ્રવ્રજ્યાથી સંતોષ ન પામતાં શીલવાન થાય છે, પણ પોતાના શીલથી ગર્વિત થઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. હું જ માત્ર શીલવાન, બીજા ભિક્ષુ દુઃશીલ, એવું તે કહ્યા કરે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય મોટા વૃક્ષનો સાર લાવવાને જાય છે, અને તે વૃક્ષની છાલનું ઉપરનું છોડું લઈને તેને જ સાર સમજી સંતોષ માને છે, તે જ પ્રમાણે આ ભિક્ષુ, શીલ જ શ્રામણ્યનો સાર છે, એમ સમજી મોહિત થાય છે.

"ત્રીજો કોઈ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવ્રજ્યા લઈ તેટલાથી સંતોષ ન માનતાં શીલવાન થાય છે, અને સમાધિનો અભ્યાસ

કરે છે. પણ સમાધિની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતે કૃતાર્થ થયો એમ લાગે છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ કોઈ માણુસ મોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને વૃક્ષની છાલને જ સાર માની સંતોષ પામે છે તે પ્રમાણે આ ભિક્ષુ સમાધિસુખને જ શ્રામણ્યનો સાર સમજી મોહિત થાય છે.

"ચોથો કોઈ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક ભિક્ષુ થઈ શીલ અને સમાધિથી સંતુષ્ટ ન થતાં પ્રજ્ઞાનો અભ્યાસ કરે છે. પરંતુ પ્રજ્ઞામાં જ શ્રામણ્યનું સર્વસ્વ છે એમ માની લઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. 'હું પ્રજ્ઞાવાન છું, અને બીજા ભિક્ષુ દુષ્પ્રજ્ઞ છે,' એમ તે કહે છે. જેમ કોઈ માણુસ મોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને તેની છાલ કાઢી તેની અંદરના પોચા લાકડાને જ સાર માની બેસે છે તેમ આ ભિક્ષુ પ્રજ્ઞાને જ શ્રામણ્યનો સાર સમજી મોહિત થઈ જાય છે.

"પણ પાંચમો કોઈ કુલપુત્ર ભિક્ષુ થઈ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિથી સંતોષ ન પામતાં નિર્વાણુનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. તે આ ગુણોથી ગર્વિત થઈ આત્મસ્તુતિ કે પરનિંદા કરતો નથી. જેમ કોઈ મનુષ્ય મોટા વૃક્ષનો સાર લાવવા જાય છે, અને તે વૃક્ષની છાલ વગેરે કાઢી અને તેનું પોચું લાકડું ફોડી નાંખી અંદરનો ખરેખરો સાર ખેંચી લે છે, તેમ જ આ ભિક્ષુ શ્રામણ્યનો ખરો સાર જે નિર્વાણુ તે મેળવી લે છે.

"ઓ ભિક્ષુઓ! આ બ્રહ્મચર્ય આદરસત્કાર મેળવવા માટે નહિ, શીલસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, સમાધિસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, કે પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ, પરંતુ આત્યંતિક ચિત્તવિમુક્તિ (નિર્વાણુ) માટે છે; આત્યંતિક ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન છે."

૨૬

મારનું બીડ

[નિવાપસુત્ત — મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૩]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતો હતો ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે, "હે ભિક્ષુઓ! બીડ કરનારો મનુષ્ય હરણાંઓના કલ્યાણને માટે બીડ કરતો નથી. તેનો હેતુ એવો હોય છે કે આ બીડમાંનું ઘાસ ખાઈને હરણાંઓ પોતાનું ભાન ભૂલી જશે, અને તેથી તે સઘળાં આપણા તાબામાં આવશે.

"હે ભિક્ષુઓ! આવા એક બીડમાં એક પ્રકારનાં હરણાંઓ આવી પુષ્કળ ઘાસ ખાઈને નિશ્ચિંત થયાં, અને તેથી તે સર્વે બીડના માલિકના તાબામાં આવ્યાં. તે જોઈ બીજાં કેટલાંક હરણાંઓએ એવો વિચાર કર્યો કે એ બીડમાં પેસવું સર્વ રીતે અનિષ્ટકર્તા છે. તેમણે તે બીડનો ત્યાગ કર્યો અને તે ઉજ્જડ અરણ્યમાં પેઠાં. પરંતુ ઉનાળાના દિવસો આવતાં, ત્યાં તેમને ચારાપાણીની તાણ પડી તેથી તેમના શરીરમાં બળ રહ્યું નહિ. તે ભૂખથી ત્રાસીને ફરી તે બીડમાં પેઠાં, અને પ્રમાદમાં પડી તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં. ત્રીજાં કેટલાંક હરણાંઓએ આ બન્ને માર્ગ છોડી પાસેના જંગલનો આશ્રય લીધો અને ભારે સાવધાનતાથી તે બીડમાંનું ઘાસ ખાવા લાગ્યાં. ઘણાક કાળ સુધી તેઓ તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં નહિ, પરંતુ જ્યારે તે માણસને એમના આશ્રયસ્થાનની ખબર પડી, ત્યારે તેણે તેમની આસપાસ જાળ પ્રસારી અને તેમને પકડી લીધાં. પણ ચોથા પ્રકારનાં હરણાંઓ એટલાં હોશિયાર હતાં

કે તેમણે બીડથી દૂર ગાઢ અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો, અને ત્યાંથી તે ઘણાં સાવધાન રહીને બીડમાંનું ઘાસ ખાઈ જવા લાગ્યાં. તેમનું આશ્રયસ્થાન એટલું વિકટ હતું કે બીડના માલિકને તેનો બિલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ.

"હે ભિક્ષુઓ! મેં આ એક રૂપક કહ્યું છે. બીડ કરનારો મનુષ્ય બીજો કોઈ નહિ પરંતુ માર છે. જે શ્રમણ-બ્રાહ્મણોએ વિષયસુખમાં જ આનંદ માન્યો તે પહેલાં હરણાં. પણ જેમણે વિષયભોગનો અત્યંત ભય લાગવાથી અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો અને જેઓ જગતમાંથી એકાએક દૂર થયાં તે બીજાં હરણાં. જે શ્રમણબ્રાહ્મણ વિષયોનો ઉપભોગ ઘણી કાળજીથી લઈ, જગત એ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે, આત્મા અમર છે કે નાશવંત છે, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિષે વાદવિવાદ કરી પોતાનો વખત ફોકટ ગાળે છે, તે ત્રીજાં હરણાં. પણ જે આવી પંચાતમાં ન પડતાં પોતાનું અંતઃકરણ નિષ્કલંક રહે, એવી કાળજી લે છે, તે ચોથાં હરણાં જાણવાં."

૨૭

સુખનો દિવસ

[ભદ્દેકરત્તસુત્ત — મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૩, વગ્ગ ૪]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે, "ગઈ વાતનો અધિક વિચાર કરવો નહિ, અને ભવિષ્યની વાતની આશા રાખવી નહિ, કેમકે ગઈ વાતો નાશ પામી છે, અને ભવિષ્યની વાત હજી બનવાની છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વાતનો જ બરોબર વિચાર કરવો. જે કાંઈ કરવાનું હોય તે આજે જ કરવું. આવતી કાલના મરણની કોને ખબર છે? 'જેની પાસે અખૂટ સૈન્ય છે, એવા મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરવું અમારે માટે શકય છે શું?' આવો વિચાર કરીને જે સાવધપણે હોશિયારીથી વર્તે છે તેનો જ દિવસ સુખથી જાય છે, એમ મુનિવર્ય કહે છે.

"હે ભિક્ષુઓ! ભૂતકાળમાં મારું રૂપ આવું હતું, મારી વેદના આવી હતી, મારી સંજ્ઞા, મારા સંસ્કાર અને મારું વિજ્ઞાન એ આવાં હતાં, એવું કહીને કોઈ મનુષ્ય તેમને પકડી રાખે છે. એ માણસ ગઈગુજરી વાતોની પાછળ પડ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. બીજો કોઈ માણસ ભવિષ્યકાળમાં મારું રૂપ, વેદના એ આવા આવા પ્રકારનાં થવાં જોઈએ એ વિચારમાં મગ્ન થઈ જાય છે, અને આ વાતો વિષે અત્યંત મમતા રાખે છે. એ માણસ ભાવી વાતોની આશા રાખે છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ આર્ય શ્રાવક, આર્યધર્મનું જ્ઞાન મેળવી લઈ અને સત્પુરુષનો સહવાસ કરી, રૂપ આત્મા નથી, કે રૂપમાં આત્મા નથી, વેદના આત્મા નથી, સંજ્ઞા આત્મા નથી, સંસ્કાર આત્મા નથી, વિજ્ઞાન આત્મા નથી, વિજ્ઞાનવાન આત્મા નથી, વિજ્ઞાનમાં આત્મા નથી કે આત્મામાં વિજ્ઞાન નથી, એ યથાર્થ રીતે જાણે છે. આ મનુષ્ય પ્રસ્તુત વાતનો બરોબર વિચાર કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ."

૨૮

માલુંકચપુત્રની દૃષ્ટિ

[ચૂલમાલુંકચપુત્તસુત્ત — મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૧]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતો હતો, તેવામાં એક દિવસ માલુંકચપુત્ર નામનો ભિક્ષુ તેની પાસે આવ્યો અને તેને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. પછી માલુંકચપુત્રે ભગવંતને કહ્યું, "ભદંત! એકાંતમાં બેઠો હતો, ત્યાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આ જગત શાશ્વત છે કે અશાશ્વત? શરીર અને આત્મા એક છે કે ભિન્ન છે? મરણ પછી તથાગતને પુનર્જન્મ છે કે નહિ? ઇત્યાદિ વિષયોનું ભગવંતે વિવરણ કર્યું નથી. તેથી હું આપની પાસે આવી એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછીશ. જો આપને આ વિષયનો નિકાલ કરતાં આવડશે, તો જ હું આપનો શિષ્ય રહીશ. જો આપને આ બાબતોનું જ્ઞાન ન હોય તો 'તે મને ખબર નથી' એમ કહેવું એ જ સરળ માર્ગ છે!"

બુદ્ધે કહ્યું, "માલુંકચપુત્ર! તું મારો શિષ્ય થઈશ તો હું આ મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ, એવું મેં તને કદી કહ્યું હતું?"

"ના, ભદંત!" માલુંકયપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

"ઠીક, તેં પણ મને એમ કહ્યું હતું કે જો મને તમે આ સર્વ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી કહેશો, તો જ હું તમારા ભિક્ષુસંઘમાં આવીશ?"

"ના, ભદંત!" માલુંકયપુત્ર બોલ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું, "તો પછી હવે આ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરી રહ્યા વિના હું તમારો શિષ્ય રહેનાર નથી, એ કહેવાનો અર્થ શો?

"માલુંક્યપુત્ર! એકાદ માણસ શરીરમાં બાણનું વિષમય શલ્ય પેસવાથી તડફડતો હોય, તો તેનાં સગાંવહાલાં શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈદ્યને બોલાવી લાવશે. તે રોગી તે વૈદ્યને કહેશે કે, 'આ બાણ કોણે માર્યું? તે બ્રાહ્મણ હતો કે શૂદ્ર હતો? કાળો હતો કે ગોરો હતો? તેનું ધનુષ્ય કયા પ્રકારનું હતું? ધનુષ્યની દોરી શેની હતી? ઇત્યાદિ સર્વ વાતો જ્યાં સુધી તમે મને સમજાવી નહિ દો ત્યાં સુધી હું આ શલ્યને હાથ લગાડવા દઇશ નહિ?' માલુંક્યપુત્ર! આવે પ્રસંગે તે માણસને આ બધી વાત સમજાયા પહેલાં જ મરણ આવશે. તે જ પ્રમાણે જે એવી હઠ પકડીને બેસે કે 'મને આ જગત શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે ઇત્યાદિ સર્વ મુદ્દા સમજાયા વિના હું બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ કરીશ નહિ,' તો તેને આ મુદ્દા સમજાતા પહેલાં જ મરણ આવશે.

"હે માલુંક્યપુત્ર! જગત શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે એવી દૃષ્ટિ અને એવો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ ધાર્મિક આચરણમાં તેનાથી મદદ થાય એમ નથી. આ જગત શાશ્વત છે એવો વિશ્વાસ રાખીએ તોયે જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ એમાંથી મુક્તિ મળતી નથી. તે જ પ્રમાણે શરીર અને આત્મા એક છે, શરીર અને આત્મા ભિન્ન છે, મરણ પછી તથાગતનો પુનર્જન્મ થાય છે, મરણ પછી તથાગતનો પુનર્જન્મ થતો નથી, વગેરે વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો તોયે શું અને ન રાખ્યો તોયે શું: જન્મ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ છે તે છે જ! માટે હે માલુંક્યપુત્ર! જગત શાશ્વત છે ઇત્યાદિ બાબતોનું વિવરણ કરવાની ખટપટમાં હું પડ્યો નથી. કેમકે આ વિષયના વાદવિવાદથી બ્રહ્મચર્યમાં કાંઈ પણ સ્થિરતા આવવાનો સંભવ નથી. આવા વાદથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થનાર નથી, પાપનો નિરોધ થનાર નથી, શાંતિ, પ્રજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણ એમની પ્રાપ્તિ થનાર નથી.

"પણ માલુંક્યપુત્ર! આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે, એ મેં સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે. કેમકે, આ ચાર આર્યસત્યો બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિરતા લાવનારાં છે. એમનાથી જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પાપનો નિરોધ થાય છે, શાંતિની, પ્રજ્ઞાની, સંબોધની અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હે માલુંક્યપુત્ર! જે વાતની મેં ચર્ચા કરી નથી, તે વાતની ચર્ચા કરીશ નહિ, અને જે વાતનું મેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે વિષયો સ્પષ્ટીકરણને યોગ્ય છે એમ માનજે."

બુદ્ધગુરુ આવું બોલ્યો તે પછી માલુંક્યપુત્રે તેના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

૨૯

વત્સગોત્ર પરિવ્રાજક

[વચ્છગોત્તસુત્ત—અબ્યાકતસંયુત્ત]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેતો હતો તે વખતે વત્સગોત્ર નામનો પરિવ્રાજક તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, "હે ગૌતમ! આત્મા છે કે?"

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

વત્સગોત્રે પૂછ્યું, "હે ગૌતમ! આત્મા નથી શું?"

બુદ્ધ કાંઈ બોલ્યો નહિ, અને વત્સગોત્ર ઊઠી ચાલતો થયો.

ત્યાર પછી આનંદે બુદ્ધને પૂછ્યું, "ભગવંત! વત્સગોત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ આપ્યો નહિ?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "આનંદ! જો મેં 'આત્મા છે કે' એ પ્રશ્નનો 'આત્મા છે' એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો આત્મા નિત્ય માનનારા શ્રમણબ્રાહ્મણોથી મારો મત ભિન્ન થયો ન હોત; જો 'આત્મા નથી' એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો જે શ્રમણબ્રાહ્મણ દેહાત્મવાદી છે, તેમના મતથી મારો મત ભિન્ન થયો ન હોત. 'રૂપાદિ પંચસ્કંધ આત્મા નથી, બધા ધર્મો અનાત્મા છે,' એમ મેં કહ્યું હોત, તો તે મારા મતને અનુરૂપ થયું હોત; પરંતુ તેનાથી વત્સગોત્ર ગોટાળામાં પડી જાત. તેને એમ લાગ્યું હોત કે પૂર્વે મારા શરીરમાં આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ હતો, પરંતુ તે આ બુદ્ધના કહ્યા પ્રમાણે નહિ જેવો થઈ ગયો."

૩૦

આંધળાઓ અને હાથી

[તિત્થિયસુત્ત—ઉદાન૦ વગ્ગ ૬]

એક વેળાએ શ્રાવસ્તીમાં વિવિધ સંપ્રદાયોના શ્રમણ-બ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ પોતપોતાના મત સંબંધે ઉત્સાહપૂર્વક લડતા હતા. કોઈ કહેતો કે, આત્મા શાશ્વત છે; પણ તેને બીજો કહે કે, આત્મા અશાશ્વત છે. કોઈ કહે, જગતનો અંત છે; તો બીજો કોઈ કહે, જગતનો અંત નથી.

તેમનો આ કલહ કેટલાક ભિક્ષુઓએ સાંભળ્યો અને જેતવનમાં આવી એના સમાચાર બુદ્ધને આપ્યા.

બુદ્ધ બોલ્યો, "ઓ ભિક્ષુઓ! પ્રાચીન કાળમાં આ શ્રાવસ્તી નગરમાં એક રાજા થઈ ગયો. તેણે પોતાની રાજધાનીમાં જેટલા જન્માંધ લોકો હતા તે સઘળાને ભેગા કર્યા, અને તેમને હાથી બતાવવા માટે હુકમ કર્યો. મહાવતે તે જન્માંધોના ટોળાની વચમાં હાથી ઊભો કર્યો. હાથીના જે જે અવયવો તેમના હાથને લાગ્યા, તે તે અવયવો તેમણે તપાસી જોયા. પછી રાજાએ તેમને પૂછ્યું, 'કેમ! તમે હાથી જોયો કે?'

"'હા મહારાજ!' તે જન્માંધોએ ઉત્તર આપ્યો.

"'તો પછી આંધળાજી! હાથી કેવો છે તે કહેશો?'

"જેણે હાથીનું ડોકું પકડી જોયું હતું તે આંધળો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો, 'મહારાજ! હું કહું છું હાથી કેવો છે તે: પાણીનો ઘડો હોય છે ને, તેવો છે, જુઓ!'

"એટલામાં બીજો આંધળો આગળ વધી બોલ્યો કે, 'મહારાજ! આ કાંઈ વિચિત્ર જ કહે છે, ખરું પૂછો તો હાથી સૂપડા જેવો છે!' આણે અને એના બીજા સાથીદારોએ હાથીના કાન તપાસી જોયા હતા. પણ જે આંધળાઓએ હાથીના પગ પકડી જોયા હતા તે બોલ્યા, 'મહારાજ! એનું કહેવું અર્થરહિત છે! એ ગમે એમ બકે છે! ખરું કહીએ તો હાથી ઝાડના થડ જેવો છે!'

"આ પ્રમાણે હે ભિક્ષુઓ! તે આંધળાઓ હાથીના સ્વરૂપનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું વર્ણન આપી આપસમાં લડવા લાગ્યા, અને એકમેક પર મૂઠીના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે જોવામાં રાજાને ખૂબ મજા પડી. તે આંધળાની જેમ જ આ શ્રમણબ્રાહ્મણો, ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી, 'મારો જ ધર્મ ખરો, તમારો ખોટો,' એમ કહી લડી રહ્યા છે!"

૩૧

અંગુલિમાલ લૂંટારો

[અંગુલિમાલસુત્ત—મજ્ઝિમ૦ પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૪]

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતો હતો. તે સમયે અંગુલિમાલ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા લૂંટારુએ શ્રાવસ્તીની આસપાસ પુષ્કળ ગામો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં હતાં. તેને ખૂન કરવાનું વ્યસન એટલું બધું લાગ્યું હતું કે કોઈ પણ માણસને ઠાર મારી તેની આંગળી કાપી ઘણા ગૌરવથી તે પોતાના ગળામાંની અંગુલિમાળામાં પરોવતો. આ આંગળીઓની માળા ઉપરથી જ તેનું અંગુલિમાલ ઉપનામ પડી ગયું હતું.

એક દિવસ બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાંથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરી જે દિશામાં અંગુલિમાલ હતો તે દિશામાં ગયો. વાટમાં ગોવાળિયા અને ખેડૂતોએ તેને જોયો, અને તે માર્ગે ન જવાનો પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો. તે બોલ્યા, "હે શ્રમણ! આ માર્ગે જઈશ મા! પેલી બાજુ જંગલમાં અંગુલિમાલ નામનો ભયંકર લૂંટારો રહે છે તે તને મારી નાંખી કેવળ મોજની ખાતર તારી આંગળી પોતાની માળામાં ઘાલશે!"

બુદ્ધગુરુએ તેમને કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો, પણ સીધો આગળ વધ્યો. તે જોઈને અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તે મનમાં જ બોલ્યો, "આ માર્ગે ચાલીસપચાસ માણસો એકઠાં થઈ જાય છે. તેમના પર સુધ્ધાં હલ્લો કરી હું તેમને લૂંટી શકું છું. પરંતુ આ શ્રમણ એકલો ભારે સાહસથી આ માર્ગે ચાલ્યો આવે છે, એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે! એના સાહસનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ હોઈ શકે કે એને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરવી."

આમ બોલી પોતાની ઢાલતલવાર લઈ અંગુલિમાલ વેગથી બુદ્ધ તરફ દોડ્યો; પરંતુ તે વેળાએ બુદ્ધે યોગસિદ્ધિનો એવો એક ચમત્કાર દેખાડ્યો કે અંગુલિમાલ પોતાની સર્વ શક્તિથી દોડતો હતો, તોપણ બુદ્ધ પાસે આવી શક્યો નહિ!

ત્યારે અંગુલિમાલ મનમાં જ બોલ્યો કે, "આ ભારે નવાઈની વાત છે! હું હાથી, ઘોડા, રથ, મૃગ ઇત્યાદિનો પણ પીછો પકડું છું. પણ આ શ્રમણ સાધારણ રીતે ચાલે છે છતાં એનો પીછો મારાથી પકડી શકાતો નથી!"

તે ત્યાં જ ઊભો રહી જોરથી બોલી ઊઠ્યો, "શ્રમણ! ઊભો રહે!"

"અંગુલિમાલ! હું ઊભો છું અને તું પણ ઊભો રહે!" બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો.

અંગુલિમાલથી બુદ્ધનું કહેવું બરાબર સમજાયું નહિ. "આ શ્રમણ ચાલતો હોઈ 'ઊભો છું' એમ કહે છે અને હું ઊભો હોવા છતાં મને 'ઊભો રહે' એમ કહે છે, એનો અર્થ શો?" એ પૂછવા તેણે બુદ્ધને કહ્યું, "હે શ્રમણ! તું ચાલતો હોઈ 'ઊભો છું' એમ કહે છે અને મને ઊભો હોવા છતાં 'ઊભો નથી' એમ જણાવે છે એ તારા કહેવાનો અર્થ શો છે? તું કેવી રીતે સ્થિત છે અને કેવી રીતે હું અસ્થિત છું?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "પ્રાણીમાત્ર વિષે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છું, એ અર્થમાં હું સ્થિત છું; અને પ્રાણીઓ વિષે તારા હૃદયમાં દયા વસતી ન હોવાથી તું અસ્થિર છે, અને તેથી જ હું તને અસ્થિત કહું છું."

આ બુદ્ધવાક્યથી અંગુલિમાલના હૃદયમાં તત્કાલ બોધ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો, "બુદ્ધની કીર્તિ વિષે હું ઘણા વખતથી સાંભળતો હતો. પરંતુ આજ તે સત્યવાદી મહર્ષિના દર્શનનો અમૂલ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તારાં આ યથાર્થ વાક્ય શ્રવણ કરી આજથી હું પાપાચરણનો ત્યાગ કરું છું."

એમ બોલીને અંગુલિમાલે એક ટેકરી તળે પોતાની ઢાલતલવાર ફેંકી દીધી, અને તે બુદ્ધના ચરણમાં પડ્યો તથા પોતાને ભિક્ષુસંઘમાં લેવાની તેણે બુદ્ધને વિનંતી કરી. ત્યારે તે અત્યંત કારુણિક, સર્વ જગતના ગુરુ, મહર્ષિ બુદ્ધે અંગુલિમાલને 'ભિક્ષુ, તું અહીં આવ' એમ કહ્યું. આ જ અંગુલિમાલનો પ્રવજ્યાવિધિ ગણાયો.

ત્યાર પછી અંગુલિમાલ બુદ્ધનું પાત્રચીવર લઈ તેમની સાથે અનાથપિંડિકના આરામમાં આવ્યો.

અંગુલિમાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસેલા પુષ્કળ લોકોએ પસેનદિ કોસલરાજાના મહેલ સામે જઈ અંગુલિમાલને શિક્ષા કરવા માટે અરજ કરી. આથી રાજા મોટું સૈન્ય લઈ અંગુલિમાલને પકડવા નીકળ્યો. વાટમાં જેતવનમાં બુદ્ધગુરુ વસે છે એવા સમાચાર મળતાં તે બુદ્ધદર્શને ગયો. પોતાનું સૈન્ય આરામ બહાર રાખી રાજા એકલો જ અંદર ગયો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો.

તેને બુદ્ધે પૂછ્યું, "મહારાજ! તારી તૈયારી ભારે જણાય છે. મગધદેશના બિંબિસાર રાજા સાથે કે વૈશાલીમાંના લિચ્છવી* (વજ્જી) સાથે તારો વિગ્રહ થયો છે શું? કે બીજો કોઈ રાજા તારા પર ચડી આવે છે?"

પસેનદિ કોસલ બોલ્યો, "ભગવન્! બહારનો કોઈ પણ શત્રુ મારા પર ચડી આવ્યો નથી. પરંતુ અંગુલિમાલ નામના એક લૂંટારાએ મારા રાજ્યમાં ઘણી જ ગડબડ ઊભી કરી છે. તેણે મોટાં મોટાં ગામો ઉજ્જડ કર્યાં છે. તે એટલો ક્રૂર છે કે

* પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વજ્જી કે લિચ્છવીનું એક બળવાન રાજ્ય હતું; તે શાક્યોના રાજ્યની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. બુદ્ધે વજ્જીને અભિવૃદ્ધિના સાત નિયમો આંકી આપ્યાનો ઉલ્લેખ મહાપરિનિર્વાણસૂત્રના આરંભમાં જ મળે છે. અમારા વાચકોને તે આ ભાગના છેવટના પ્રકરણમાં મળશે.

લોકોની આંગળીઓ કાપી તેમની માળા કરી ગળામાં ઘાલે છે!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ! જો અંગુલિમાલ મુંડન કરીને અને કાષાયવસ્ત્ર પરિધાન કરીને ભિક્ષુ બને, તે પ્રાણઘાત કરવાનું છોડી દે, અદત્તાદાનથી વિરત થાય, ખોટું બોલે નહિ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, અને સર્વ પ્રકારે શીલવાન થાય, તો તું તેને શું કરીશ?"

રાજાએ જવાબ આપ્યો, "ભગવન્! અંગુલિમાલ આવા પ્રકારનો શીલસંપન્ન ભિક્ષુ થશે, તો હું તેને નમસ્કાર કરીશ, તેને બેસવાને આસન આપીશ, અન્નવસ્ત્રનું તેને દાન કરીશ; અને તેનું રાજધર્મને અનુસરીને રક્ષણ કરીશ. પણ ભગવન્! આવા પ્રકારના અત્યન્ત પાપી મનુષ્યને આપ કહો છો તેવાં શીલસંયમ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?"

અંગુલિમાલ બુદ્ધની પાસે જ બેઠો હતો. જમણો હાથ આગળ લાંબો કરી બુદ્ધે રાજાને કહ્યું, "મહારાજ! આ અહીં અંગુલિમાલ બેઠો છે."

તે સાંભળી પસેનદિ રાજાનાં રુવાંટાં ઊભાં થયાં. તે ભયચકિત થઈ બાવરો બાવરો આમતેમ જોવા લાગ્યો. ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ! ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. અંગુલિમાલથી તને બિલકુલ ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ નથી."

રાજાનો ભય શાન્ત થયો, અને તે અંગુલિમાલને કહેવા લાગ્યો, "ભદંત! તું આર્ય છે ને?"

"હા, મહારાજ!" અંગુલિમાલે ઉત્તર આપ્યો.

"તારાં માબાપનું નામ શું અને ગોત્ર કયું?"

"મારી માનું નામ મન્તાની અને બાપનું ગોત્ર ભર્ગ."

"હે ભર્ગમન્તાનીપુત્ર! આ બૌદ્ધધર્મમાં તું સુખેથી રહે. હું સુખ્ધાં અન્નવસ્ત્ર આપી તારી યથાયોગ્ય શુશ્રૂષા કરીશ."

પરંતુ અંગુલિમાલ બીજાનું અન્ન ગ્રહણ કરતો નહિ. તે અરણ્યમાં જ રહેતો, ભિક્ષા ઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ કરતો

અને રસ્તા પરનાં ચીંદરડાં ભેગાં કરી તેનાં ત્રણ જ ચીવર ધારણ કરતો. તેણે રાજાને કહ્યું, "મહારાજ! મારી પાસે સર્વ કાંઈ છે. મારે વિષે આપ કાળજી કરશો મા!" પસેનદિ કોસલે બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન્! અમે દંડથી અને શસ્ત્રથી સુધ્ધાં અંગુલિમાલ સરખા માણસોનું દમન કરી શકતા નથી, પણ આ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે કે ભગવાન દંડ અને શસ્ત્ર સિવાય મદમત્ત માણસોનું દમન કરે છે; ભ્રાંત મનુષ્યને શાન્ત કરે છે; અને સામાન્ય માણસને નિર્વાણ સુધી પહોંચાડે છે! ભગવન્! અમારી પાછળ ઘણાં કામકાજ લાગેલાં છે, માટે અમે હવે જઈશું!"

બુદ્ધ બોલ્યા, "જેમ તને યોગ્ય લાગે તેમ કર."

પસેનદિ રાજા બુદ્ધને નમસ્કાર કરી પ્રદક્ષિણા કરી જેતવનમાંથી નીકળ્યો.

એક દિવસ અંગુલિમાલે શ્રાવસ્તીમાં ભિક્ષાટન કરતાં ગર્ભવેદનાથી વિહ્વળ થયેલી એક સ્ત્રીને જોઈ. તેને તેના પર અત્યંત દયા આવી, અને ભિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી બુદ્ધ પાસે આવી તેણે આ વાત જણાવી.

બુદ્ધ બોલ્યો, "તું તે સ્ત્રી પાસે જઈ એમ કહે કે મારા જન્મથી માંડીને મેં જાણીજોઈને પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી તને અને તારા ગર્ભને સુખ થાઓ."

"પણ ભગવન્! હું જો એમ બોલીશ, તો મારા પર ખોટું બોલવાનો આરોપ નહિ આવે? ભગવન્! મેં જન્મથી બુદ્ધિપૂર્વક પુષ્કળ પ્રાણીની હિંસા કરી છે."

પછી બુદ્ધ બોલ્યો, "એમ જો તને લાગે છે તો તું એમ કહેજે કે, જ્યારથી હું આર્યજાતિમાં ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી મેં જાણીજોઈને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી તને અને તારા ગર્ભને સુખ થાઓ."

બુદ્ધના કહેવાનો ગૂઢ અર્થ શો હતો એ હવે અંગુલિમાલના

લક્ષમાં આવ્યો. પોતે આર્યજાતિમાં જન્મ્યા પછી (ભિક્ષુ થયા પછી) બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કર્યો નથી, એની તેને ખાતરી હતી. અંગુલિમાલ તુર્તાતુર્ત તે સ્ત્રી પાસે ગયો અને બુદ્ધે કહેલા શબ્દ ઉચ્ચાર્યા, આથી તે સ્ત્રી પ્રસૂતિ-વેદનામાંથી સુખે પાર ઊતરી.

અંગુલિમાલ ઘણી સાવધાનતાથી અને શાન્તિથી એકલો રહી અર્હત્પદને પહોંચ્યો. તે ભિક્ષુ થયાના સમાચાર શ્રાવસ્તી નગરમાં સૌને મળ્યા હતા. એક દિવસ ભિક્ષાએ જતાં, લોકોએ તેના પર પથ્થરનો, લાકડીનો અને ધૂળનો વરસાદ વરસાવ્યો તેથી અંગુલિમાલનું માથું ફૂટી તેમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું અને તેની સંઘાટી (કંથા) ફાટી ગઈ. તેવો જ તે બુદ્ધ પાસે આવ્યો.

તેને જોઈ બુદ્ધ બોલ્યો, "હે બ્રાહ્મણ! સહન કર! સહન કર! જે ક્રૂર કર્મોના વિપાક નરકમાં હજારો વર્ષો પર્યંત તારે ભોગવવા પડયા હોત તેમનું જ ફળ તું આ લોકમાં થોડાકમાં જ ભોગવી લે છે!"

લોકો તરફથી થયેલા અપમાનથી કે શરીરને થયેલી વેદનાથી અંગુલિમાલનું ચિત્ત જરાયે વિચલિત થયું નહિ. એકાંતમાં બેસી તે મનમાં જ બોલ્યો, "જે પૂર્વવયમાં પ્રમત્ત થઈ ઉત્તરવયમાં સાવધ થાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર માફક પ્રકાશે છે! જેનો પાપકર્મરૂપી ખાડો કુશળ કર્મથી પુરાઈ જાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રમાણે પ્રકાશે છે! જે ભિક્ષુ તરુણ વયમાં બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રમાણે પ્રકાશે છે! મારા શત્રુ સુધ્ધાં બુદ્ધના ધર્મનું શ્રવણ કરો; મારા શત્રુઓ સુધ્ધાં બૌદ્ધ-ધર્મનો અભ્યાસ કરો! મારું નામ અહિંસક રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ તે નામ પ્રમાણે મારી કરણી નહોતી! હું હરહંમેશ હિંસા કરતો. પરંતુ આજ મારું તે નામ સાર્થક થયું છે, કેમકે હું સર્વ હિંસામાંથી નિવૃત્ત થયો છું."

૩૨

ખેડૂત કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે?

[અસિબંધકપુત્તસુત્ત — ગામણિસંયુત્ત]

એક વેળાએ બુદ્ધગુરુ નાલંદા નામના ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં અસિબંધક મુખીનો પુત્ર તેની પાસે આવી નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. તે બોલ્યો, "ભગવન્! આપ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા ધરો છો, એ ખરું નથી શું?"

"હા, મુખીજી, તથાગત સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખે છે."

"તો પછી, ભગવન્! કેટલાકને આપ આસ્થાપૂર્વક ધર્મોપદેશ કરો છો અને કેટલાકને માટે એટલી કાળજી લેતા નથી, એ કેમ?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે મુખી! એકાદ ખેડૂતની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવી ત્રણ પ્રકારની જમીન હોય, તો તે કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે?"

"ભગવન્! પ્રથમ તે ખેડૂત ઉત્તમ ખેતરમાં બી વાવશે, પછી મધ્યમમાં, અને છેવટે કનિષ્ઠમાં તો વાવે કે નયે વાવે! કાંઈ નહિ તો ઢોરનો ચારોયે મળશે, એવા હિસાબથી કદાચિત્ તે તે ખેતર ખેડશે."

બુદ્ધ બોલ્યો, "ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણી ઉત્તમ ખેતર જેવાં છે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તે મારે શરણે આવ્યાં છે. માટે તેમને હું પ્રથમ ધર્મોપદેશ કરું છું એ યોગ્ય નથી શું? ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ મધ્યમ ખેતર જેવાં છે; તેમને હું તે પછી ઉપદેશ કરું છું. પણ બીજા પંથના પરિવ્રાજક લોક વગેરે કનિષ્ઠ ખેતર જેવા છે! તેમને સુધ્ધાં હું ઉપદેશ કરું છું. કેમકે એકાદ વાક્ય તે સમજી જાય તો તેટલાથીયે તેમનું કલ્યાણ થઈ જાય!"

૩૩

સિંહ સેનાપતિ

[સીહસુત્ત—અંગુત્તર૦ અટ્ઠનિપાત, પણ્ણા૦ ૧, વગ્ગ ૨]

એક સમયે બુદ્ધગુરુ વૈશાલીમાં આવેલા મહાવનમાં રહેતો હતો. તે વેળાએ કેટલાક પ્રખ્યાત લિચ્છવી રાજાઓ સંથાગાર (નગરમન્દિર)માં કંઈક કારણસર ભેગા થતાં બુદ્ધ સંબંધે વાત નીકળી. તેમાંના ઘણાખરાએ બુદ્ધની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી સિંહ સેનાપતિને બુદ્ધદર્શનની ઇચ્છા થઈ. પણ તે નિર્ગ્રન્થનો ઉપાસક હોવાથી, નિર્ગ્રન્થના મુખ્ય ગુરુ નાથપુત્રને મળ્યા વિના એકાએક બુદ્ધને મળવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. તે નાથપુત્ર પાસે જઈ બોલ્યો, "ભદંત! હું બુદ્ધને મળવા ઇચ્છું છું."

નાથપુત્ર બોલ્યો, "સિંહ! તું અક્રિયાવાદી છે? ગૌતમ એ પક્કો અક્રિયાવાદી છે, અને તું ક્રિયાવાદી હોઈ તેને મળવા માગે છે એ યોગ્ય નથી."

પોતાના ગુરુનું આ ભાષણ સાંભળી સિંહે બુદ્ધદર્શને જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ફરી એક બે વાર સંથાગારમાં તેણે બુદ્ધની પ્રશંસા સાંભળી; પરંતુ નાથપુત્રના આગ્રહથી બુદ્ધદર્શને જવાનો પોતાનો વિચાર તેને ફરી મુલતવી રાખવો પડ્યો. છેવટે સિંહે નાથપુત્રને પૂછ્યા વિના જ બુદ્ધને મળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ભારે દમામ સાથે મહાવનમાં આવી બુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ આસન પર બેઠો. પછી સિંહે બુદ્ધને પૂછ્યું, "ભદંત, ઘણા લોકો આપને

અક્રિયાવાદી કહે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખર અક્રિયાવાદી છો શું?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "સિંહ! એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહેવાય એમ છે. પાપવિચારની ક્રિયા કરવી નહિ, પાપ-વિચારોનો નાશ કરવો, પાપવિચાર મનમાં સુધ્ધાં આવવા દેવો નહિ, એવો હું ઉપદેશ કરું છું. એ દૃષ્ટિએ હું અક્રિયાવાદી છું.

"પણ બીજો કોઈ મને ક્રિયાવાદી કહે, તો તેનું કહેવું પણ ખોટું કહી શકાશે નહિ, કેમકે પુણ્યપ્રદ વિચારોની ક્રિયા કરવી, કુશળ મનોવૃત્તિને વધાર્યે જવી, સદિચ્છાને અનુસરી વર્તવું, એવો હું ઉપદેશ કરું છું. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હું ક્રિયાવાદી છું.

"સિંહ! વળી ત્રીજો કોઈ માણસ મને ઉચ્છેદવાદી પણ કહી શકે, કેમકે અકુશળ મનોવૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવા માટે હું ઉપદેશ કરું છું. આ દૃષ્ટિથી જોતાં હું ઉચ્છેદવાદી છું."

સિંહ બોલ્યો, "ભગવંત! આપને વિષે મારી અત્યંત ગેરસમજ થઈ હતી; પણ આ આપનો મિષ્ટ ઉપદેશ સાંભળી તે દૂર થઈ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને સંઘને શરણે જાઉં છું. આપ મારો ઉપાસક તરીકે અંગીકાર કરો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "સિંહ, તારે જે કાંઈ કરવું હોય તે વિચાર કરી કર. કેમકે તારા જેવા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યે વિચારપૂર્વક વર્તન કરવું ઘટે છે!"

સિંહ બોલ્યો, "ભદંત, બીજા પંથોના પ્રવર્તકનો જો હું શિષ્ય થયો હોત, તો તેમણે આ વૈશાલીમાં જાણે એકાદ વિજયપતાકા જ ફરકાવી હોત! પણ આપ મને વિચાર કરી વર્તવાનું કહો છો, તેથી મારી આપના પર અધિક શ્રદ્ધા બેસે છે!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "આજ સુધી તું નિર્ગ્રન્થનો શ્રાવક હતો; માટે તે જો તારે ઘેર ભિક્ષાર્થે આવે તો તેમનેયે તારે ઠાલે હાથે કાઢવા ન ઘટે."

"ભગવન્! આપ બીજા પંથના શ્રમણોને દાન ન કરવું એવો ઉપદેશ આપો છો એમ મેં સાંભળ્યું હતું; પણ આજ મને જુદો જ અનુભવ મળે છે. ભગવન્! આ આપના ઔદાર્યને લીધે આપના તરફની મારી ભક્તિ દઢતર થઈ છે."

સિંહે બીજે દિવસે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપ્યું અને ભારે આદરથી તેમને સંતુષ્ટ કર્યા. પણ નિર્ગ્રંથોને આ વાત રુચી નહિ. વૈશાલીમાં તેમણે એવી વાત ઉડાવી કે, "સિંહે મોટું પશુ * મારીને બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને મિજબાની આપી છે; અને બુદ્ધને આ વાતની ખબર હોવા છતાં તેણે સિંહને ઘેર આવી ભોજનનો સ્વીકાર કર્યો!" આ અફવા એક ગૃહસ્થે ધીરે રહી સિંહના કાનમાં કહી ત્યારે તે બોલ્યો, "એમાં કાંઈ અર્થ નથી. બુદ્ધની બેઆબરૂ કરવામાં નિર્ગ્રંથોને આનંદ છે; પરંતુ હું જાણીજોઈને મિજબાની માટે પ્રાણીની હિંસા કરું એ તદ્દન અસંભવિત છે."

---

* આ પશુ કયું તેનો નિર્ણય મૂળ ગ્રંથમાંથી થઈ શકતો નથી. અટ્ઠકથાકાર 'थूलं महासरीरं गोकण्णमहिससूकरसंखातं पसुं' એવો અર્થ કરે છે. તોપણ એ ઉપરથી એ પશુ કયું તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી

૩૪

પસેનદિ કોસલરાજાને ઉપદેશ

[કોસલસંયુત્ત — ચૂંટી કાઢેલા પ્રસંગો]

(ક) મિતાહારથી થતા ફાયદા

પસેનદિરાજા ખૂબ જમતો હતો. એક દિવસ જમતાંની સાથે તે જેતવનવિહારમાં આવ્યો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. વધારે અન્ન ખાધેલું હોવાથી રાજાનો શ્વાસ જોસથી ચાલતો હતો. તે જોઈ બુદ્ધે નીચેની ગાથા ગાઈ :

> मनुजस्स सदा सतीमतो
> मत्तं जानतो लद्धभोजने
> तनु तस्स भवन्ति वेदना
> सणिकं जीरति आयु पालयं ॥ *

તે વેળાએ પસેનદિ પાસે સુદર્શન નામનો તરુણ મનુષ્ય હતો તેને રાજાએ કહ્યું, "સુદર્શન! તું આ ગાથા મોઢે કરી મારી ભોજનવેળાએ રોજ ગાજે, એને બદલે હું તને રોજ સો કાર્ષાપણ આપીશ."

સુદર્શને તે ગાથા મોઢે કરી, અને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રોજ ભોજનને સમયે તે ગાવા લાગ્યો. આથી રાજાના મન પર સારી અસર થઈ અને તેણે વધારે અન્ન ખાવું છોડી

---

* જે સ્મૃતિમાન મનુષ્ય પોતાના ભોજનનું પ્રમાણ જાણે છે તેને (અજીર્ણની) વેદના થતી નથી. તે આયુષ્યનું પાલન કરતાં કરતાં લાંબે સમયે વૃદ્ધ થાય છે.

દીધું; તેથી તેના અંગની જડતા નષ્ટ થઈ, અંગ હલકું થયું, ત્યારે તે બોલ્યો, "તે ભગવાન કેટલા દયાળુ છે! તે મને પારમાર્થિક વિષયનો જ ઉપદેશ કરે છે એવું નથી, મારા ઐહિક હિતની સુધ્ધાં તેમને કાળજી છે!"

(ખ) પુત્રી થઈ માટે વિષાદ માનવો નહિ

એક વખત પસેનદિ કોસલરાજા જેતવનવિહારમાં બુદ્ધ-દર્શને આવ્યો હતો. તેવામાં રાજમહેલમાંથી એક દૂતે આવી રાજાની માનીતી રાણી મલ્લિકાદેવીને પુત્રી થયાના સમાચાર તેને જણાવ્યા. તે સાંભળી રાજાને ઘણું ખોટું લાગ્યું.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ! કોઈ કોઈ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં પણ સારી હોય છે. તે જો બુદ્ધિમતી, સુશીલ અને વડીલોને માન આપનારી, પતિવ્રતા નીકળે તો તેને કોણ દોષ દઈ શકે? વળી તેને પેટે જે પુત્ર થાય છે તે શૂરવીર થાય છે. એવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર રાજ્ય ચલાવવાને સુધ્ધાં સમર્થ હોય છે. માટે હે રાજન્! તું તારી પુત્રીની પ્રેમથી સંભાળ રાખ!"

(ગ) કૃપણતા અને ઉદારતાનું પરિણામ

એક દિવસ પસેનદિરાજા ખરે બપોરે જ જેતવનમાં આવ્યો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "તું આટલે બપોરે ક્યાં જાય છે?"

રાજા બોલ્યો, "ભગવન્! આ શ્રાવસ્તીમાં હમણાં જ એક ધનાઢ્ય શાહુકાર મરણ પામ્યો. તે અપુત્ર હોવાથી તેની દોલત તાબામાં લેવા માટે હું ગયો હતો. હમણાં જ સર્વ માલમતા રાજમહેલમાં મોકલી દઈ હું અહીં આવ્યો છું. ભદંત! આ શાહુકારની પાસે કેટલી બધી સંપત્તિ છે એ શું કહું? એંશી લાખ સોનાના સિક્કા જ નીકળ્યા. રૂપાની તો ગણતરી જ થાય નહિ! પણ આ ગૃહસ્થનું જમણ કણકીનો

ભાત અને આંબલીનું પાણી, એટલું જ હતું! ખાદી સિવાય બીજું વસ્ત્ર તો બીચારાએ કદી વાપર્યું જ નથી, અને તેનું વાહન એટલે એક ખોખલો રથ! તે રથનેયે છત્રી નહિ. તે માથે એક પર્ણછત્ર (તાડપત્રની છત્રી) ધરી તે ભાંગેલા રથમાં બેસી ફરતો."

બુદ્ધે કહ્યુ, "મહારાજ! કૃપણની દોલતની એ જ ગતિ થાય છે! તે જીવતાં પોતાની જાતને સુખ દેતો નથી, પોતાનાં મા, બાપ, પુત્ર, પત્ની કે સગાંવહાલાંને સુખ દેતો નથી, તે શ્રમણ-બ્રાહ્મણને દાન કરતો નથી. એવી રીતે ભેગો કરેલો પૈસો છેવટે રાજાલોક લઈ જાય છે, ચોર લૂંટે છે કે તેના પ્રતિપક્ષી લોકો લઈ જાય છે! અથવા અગ્નિ અને ઉદકથી તે ધનનો નાશ થાય છે. ગામથી દૂર જંગલમાં એક તળાવ હોય, અને તેમાંનું પાણી કોઈના ઉપયોગમાં ન આવવાથી સુકાઈ જાય, એવી જ સ્થિતિ કૃપણ મનુષ્યની દોલતની થાય છે!

"પણ મહારાજ! જે પોતાની દોલતનો સદ્‌વ્યય કરે છે, પોતાની જાતને, માબાપને, પત્નીપુત્રને અને સગાંવહાલાંને સુખ આપે છે, શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન દે છે, તેની સંપત્તિનો આમ નાશ થતો નથી. ગામ પાસેના સુંદર તળાવનો જેમ લોકોને ઉપયોગ થાય છે, અને તે તળાવનું પાણી નકામું જતું નથી, લોકોના વાપરવાથી તે સ્વચ્છ રહે છે, તેમ જ આ ઉદાર મનુષ્યની સંપત્તિનો સદ્વિનિયોગ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી."

(ઘ) ચાર પ્રકારના મનુષ્ય

પસેનદિ કોસલરાજા જેતવનમાં આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું, "મહારાજ! આ લોકમાં ચાર પ્રકારનાં મનુષ્યો છે. તે આ પ્રમાણે: તમમાંથી તમ પ્રતિ જનાર! તમમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર! જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનાર અને જ્યોતિમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર.

"મહારાજ! એકાદ મનુષ્ય ચંડાલ, નિષાદ, વગેરે હીન કુલમાં જન્મે છે, અને આખો જન્મ દુષ્કૃત્યો કરવામાં ગાળે છે. આ માણસ તમમાંથી તમ ભણી જનાર છે, એમ હું કહું છું. બીજો એકાદ હીન કુલમાં જન્મે છે, ખાવાપીવાના તેને સાંસા હોય છે, પણ કાયા, વાચા, મને કરીને તે સત્કર્માચરણ કરે છે; એવા માણસને હું તમમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર માણસ કહું છું. ત્રીજો એકાદ મહાન કુળમાં જન્મે છે, તેને ખાવાપીવાની પંચાત હોતી નથી, તે સારો દેખાવડો જણાય છે, પરંતુ કાયા, વાચા, મને કરીને દુરાચરણ કરે છે; તેને હું જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનારો માણસ ગણું છું. પણ જે સારા કુળમાં જન્મી સર્વ કાળ સદાચરણ કરે છે, તે જ્યોતિમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનારો મનુષ્ય છે!"

(૬) જરામરણને સૈન્યથી જિતાશે કે?

એક દિવસ પસેનદિ કોસલરાજા ખરે બપોરે જેતવનમાં આવ્યો. બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠા પછી બુદ્ધે તેને પૂછ્યું, "મહારાજ! આજ બપોરે જ કઈ તરફ નીકળ્યા?"

રાજા બોલ્યો, "ભદંત! મારું રાજ્ય વિસ્તૃત થયું છે; તેનો હું ચિરકાળ ઉપભોગ લઈ શકું એટલા માટે હું હાલમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું."

બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ! પોતાના શત્રુનો સર્વ પ્રકારે તું બંદોબસ્ત કરે છે એ ઠીક છે; પરંતુ ધાર કે કોઈ માણસ દોડતો આવી તને કહેશે કે, 'મહારાજ! ચારે દિશાથી મોટા મોટા પર્વત તમારી પર ધસી આવે છે; તેમણે સર્વ પ્રાણીનો સંહાર કરવા માંડ્યો છે; આ વેળાએ તમારું જે કર્તવ્ય હોય તે તમે કરો.' આવે વખતે તું શું કરીશ?"

રાજા બોલ્યો, "ભદંત! આવે પ્રસંગે મારા સૈન્યનું શું ચાલનાર છે? સદ્ધર્માચરણ સિવાય બીજું હું શું કરી શકનાર છું? તે વેળાએ મારાં પુણ્યાચરણ જ મને કામ આવશે!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ! જરા અને મૃત્યુ એ મોટા પર્વત કરતાંયે ભયંકર છે! હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ ઇત્યાદિ સર્વ સૈન્યથી જરા અને મૃત્યુનો પરાભવ થાય એ શક્ય નથી. બ્રાહ્મણ કે ચાંડાળ જેવો ભેદ જરા અને મૃત્યુ રાખતાં નથી; માટે સુજ્ઞ માણસે સાવધાનપણે સદ્ધર્મનું આચરણ કરવું. સદાચરણ કરનાર માણસની આ લોકમાં પ્રશંસા થાય છે અને પરલોકમાં તે સદ્ગતિ પામે છે!"

૩૫

રાજા અજાતશત્રુ અને શ્રામણ્યના ફળ વિષે પ્રશ્ન

[સામઞ્ઞફલસુત્ત—દીઘ૰ વગ્ગ ૧]

પૂર્ણિમાના ઉપોસથને દિવસે રાત્રિને સમયે રાજા અજાતશત્રુ પોતાના અમાત્યો સાથે રાજમહેલની અગાસીમાં બેઠો હતો. તે વેળાએ ચંદ્રપ્રકાશને લીધે સર્વ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય દીસતો હતો.

રાજા પોતાના અમાત્યો તરફ જોઈ બોલ્યો, “આજની રાત્રિ કેવી રમણીય છે! કેવી સુંદર છે! આ વેળાએ કોઈ પ્રસિદ્ધ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણની મુલાકાત થાય તો મારું મન પ્રસન્ન થાય. આવો શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ આ રાજગૃહમાં હાલમાં કોણ છે?”

તે અમાત્યોમાંથી એક જણ બોલ્યો, “મહારાજ, પૂરણ કાશ્યપ હાલમાં અત્રે રહે છે. પુષ્કળ લોકોનો તે ગુરુ છે, એ આપ જાણો છો જ!”

બીજો અમાત્ય બોલ્યો, “અતિ પ્રસિદ્ધ ધર્મપ્રવર્તક મક્ખલિ ગોસાલ હાલમાં અત્રે છે. તેનાં દર્શન મહારાજ જશે તો તે મહારાજના ચિત્તનું સમાધાન કરશે, એમ મને લાગે છે.”

ત્રીજા અમાત્યે અજિત કેસકંબલનાં દર્શને જવા વિષે અજાતશત્રુને વિનંતી કરી. ચોથાએ પકુધ કાત્યાયનની પ્રશંસા કરી અને રાજાએ એનાં દર્શને જવું એવી સૂચના રજૂ કરી. પાંચમાએ સંજય બેલટ્ઠપુત્તની મોટાઈ ગાઈ તેનાં દર્શને જવા

માટે રાજાનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છઠ્ઠાએ નિર્ગ્રંથ નાથપુત્રનાં દર્શને જવા વિષે રાજાને વિનંતી કરી. પરંતુ અજાતશત્રુ આમાંથી એકેનેયે ઉત્તર ન દેતાં ચૂપ રહ્યો.

જીવક કૌમારભૃત્ય નામનો પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય મગધરાજાના દરબારમાં હતો. તે આ વેળાએ અજાતશત્રુ પાસે બેઠો હતો. અજાતશત્રુએ તેને પૂછ્યું, "સૌમ્ય જીવક! આ સંબંધે તું કાંઈ જ કહેતો નથી એ શું?"

જીવક બોલ્યો, "મહારાજ! હાલમાં ગુરુ બુદ્ધ મારા આમ્રવનમાં રહે છે. જો આપની મરજી હશે તો આપણે તે ભગવંતનાં દર્શને જઈશું."

અજાતશત્રુએ કહ્યું, "તો પછી હાથી સજ્જ કરવાનું કહે."

રાજાના હુકમ પ્રમાણે જીવકે પુષ્કળ હાથી અને હાથણી સજ્જ કરીને સર્વ તૈયાર હોવાની રાજાને ખબર આપી. રાજા પ્રત્યેક હાથણી ઉપર અંતઃપુરમાંની એક એક સ્ત્રીને બેસાડી પોતે એક ઉત્તમ હાથી પર આરૂઢ થઈ જીવકાદિ અમાત્યો સાથે ભારે ઠાઠમાઠથી બુદ્ધદર્શને ચાલ્યો.

આમ્રવનની પાસે આવતાં અજાતશત્રુ ગભરાયો અને જીવકને કહે, "સૌમ્ય જીવક! મને તું ફસાવતો તો નથી ને? મારા શત્રુના હાથમાં આપવા માટે મને અહીં આણ્યો નથી ને? સાડા બારસો ભિક્ષુકોનો સંઘ અહીં રહેતો હોવા છતાં એકનો પણ શબ્દ સંભળાતો નથી, એ ભારે આશ્ચર્ય નથી?"

જીવક બોલ્યો, "મહારાજ! બીશો મા. તમને ફસાવી શત્રુના તાબામાં આપવા માટે મેં અત્રે આણ્યા નથી. આપ આગળ થાઓ. આ સામેની ઓસરી પર દીવા સળગે છે!"

આમ્રવનની બહાર પોતાના સઘળા હાથી ઊભા રાખી, રાજા સર્વ મંડળી સહિત પગપાળો જ બુદ્ધગુરુ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. રાજાને જીવકે બુદ્ધની ઓળખાણ આપી. પરંતુ તેમની

મુલાકાત લેતા પહેલાં જ ભિક્ષુસંઘની શાંતિ અને ગંભીર ચર્યા જોઈ તે બોલી ઊઠ્યો, "મારો ઉદાયિભદ્રકુમાર આવા પ્રકારની શાંતિથી સંપન્ન થાઓ!"

આ રાજાના ઉદ્ગાર સાંભળી બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ, તું પોતાના પ્રેમને અનુસરીને જ બોલ્યો છે!"

"હા, ભગવન્! ઉદાયિભદ્ર મારો વહાલો પુત્ર છે." અજાતશત્રુએ ઉત્તર આપ્યો અને બુદ્ધને તથા ભિક્ષુસંઘને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ બેઠો.

એક બાજુએ બેઠા પછી અજાતશત્રુ બોલ્યો, "ભગવન્, જુદા જુદા યોદ્ધા, હજામ, રસોઇયા, માળી, ધોબી, કુંભાર, કારકુન વગેરે લોક પોતપોતાની કળાનાં આ લોકમાં ફળ મેળવે છે, પોતાની કળાના બળ પર દ્રવ્યાર્જન કરી તે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે, પોતાનાં માતાપિતાની સંભાળ લે છે, અને શ્રમણબ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી પરલોકમાં સ્વર્ગનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે. પણ, ભગવન્! આ લોકના શિલ્પનું જેવું પ્રત્યક્ષ ફળ છે, તેવું શ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ ફળ દેખાડી શકશો?"

બુદ્ધ બોલ્યો, "આ પ્રશ્ન તેં બીજા શ્રમણોને પૂછી જોયો છે?"

રાજા બોલ્યો, "હા, એક વાર મેં પૂરણ કાશ્યપને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, ત્યારે પૂરણ બોલ્યા, 'કરનાર કે કરાવનારને, મરનાર કે મરાવનારને, પરદારાગમન કરનારને, ખોટું બોલનારને, કે અન્ય કોઈ પણ કર્મ કરનારને તે કર્મથી પાપ લાગતું નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ સારું કૃત્ય કરવાથી પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે એ દૃષ્ટિયે ખોટી છે!' આ પ્રમાણે ભગવન્! પૂરણ કાશ્યપને શ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ ફળ પૂછતાં, તેણે પોતાનો અક્રિયાવાદ જણાવ્યો.

"ફરી એક વખત મેં આ પ્રશ્ન મક્ખલિ ગોસાલને પૂછ્યો હતો. ત્યારે તે બોલ્યો, 'પ્રાણીની શુદ્ધિને કે સંક્લેશને કાંઈ કારણની જરૂર પડતી નથી, પોતાના પ્રયત્નથી મનુષ્ય

મોક્ષ મેળવશે એ વાત ખોટી છે. સઘળી યોનિમાંથી પસાર થયા વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી. મૂર્ખ કે ડાહ્યા મનુષ્યને સર્વ યોનિમાં જન્મ લીધા પછી આપોઆપ મોક્ષ મળનાર છે!' આ પ્રમાણે મક્ખલિ ગોસાલને મેં શ્રામણ્ય-ફળ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછતાં, તેણે પોતાનો સંસારશુદ્ધિવાદ રજૂ કર્યો.

"બીજે પ્રસંગે અજિત કેસકંબલને મેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં તેણે કહ્યું, 'સારાનરસાનું ફળ ભોગવવું પડે છે એ વાત ખોટી છે. ચાર મહાભૂતોમાંથી આ દેહ બન્યો છે. મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યા પછી પૃથ્વીનો અંશ પૃથ્વીમાં જાય છે, વાયુનો વાયુમાં, ઉદકનો ઉદકમાં અને અગ્નિનો અગ્નિમાં જાય છે; મરણ પછી મનુષ્યનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી. દાનની પ્રશંસા કેવળ મૂર્ખ લોક કરે છે; તેમના બોલવામાં કાંઈ જ અર્થ નથી!' આ પ્રમાણે અજિત કેસકંબલને મેં શ્રામણ્યફળ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછતાં, તેણે પોતાના ઉચ્છેદવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું.

"ભગવન્! એક વખત પકુધ કાત્યાયનને મેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં તે બોલ્યો, 'પૃથ્વી, ઉદક, તેજ. વાયુ, સુખ, દુઃખ, અને જીવ, આ સાત પદાર્થ નિત્ય છે. તે કોઈએ જ ઉત્પન્ન કર્યા નથી. અર્થાત્ એમને બીજો મારે છે કે મરાવે છે એ વાત ખોટી છે.' આ પ્રમાણે પકુધ કાત્યાયનને મેં શ્રામણ્યફળ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછતાં, તેણે પોતાનો સપ્તપદાર્થવાદ કે અન્યોન્ય-વાદ મને કહ્યો.

"વળી એક વાર હું નિર્ગ્રન્થ નાથપુત્રને મળ્યો અને તેમને એ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'નિર્ગ્રન્થ કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અડકતો નથી; સઘળાં પાપનો નાશ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે; સર્વ પાપ ધોઈ નાખે છે. અને પાપાવરણથી મુક્ત રહે છે. એને હું ચાતુર્યામસંવરસંવૃત કહું

છું.' આ પ્રમાણે નિર્ગ્રન્થ નાથપુત્રને મેં શ્રામણ્યફળ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછતાં, તેણે પોતાનો ચાતુર્યામસંવર મને સંભળાવ્યો.

"સંજય બેલટ્ટપુત્રને જ્યારે મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે, 'તમે જો પરલોક છે કે એમ પૂછશો, તો તે મને ખબર નથી. પરલોક નથી એ સુધ્ધાં હું જાણતો નથી. પ્રાણીને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે કે નહિ એ કહી શકતો નથી. તથાગત મરણ પછી ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ એ પણ હું કહી શકવાનો નથી.' આ પ્રમાણે બેલટ્ટપુત્રને શ્રામણ્યફળ સંબંધે પ્રશ્ન કરતાં, તેણે પોતાનો વિક્ષેપ (અજ્ઞેય)વાદ કહ્યો.

"ભગવન્! આમાંનો એક પણ મારા મનનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ, પણ મારા જેવા રાજાએ શ્રમણનું કોઈ પણ રીતે અપમાન કરવું યોગ્ય નથી, એમ વિચાર કરી આ આચાર્યો વિરુદ્ધ કાંઈ ના કહેતાં હું ગુપચુપ પાછો ફર્યો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ! તારો કોઈ દાસ પોતાની દુર્ગત સ્થિતિથી કંટાળી ભિક્ષુ થાય અને ભારે સાધુતાથી વર્તે, તો આવા મનુષ્યને તું પકડી ફરી નોકરનું કામ કરાવીશ?"

અજાતશત્રુ બોલ્યો, "ના, એવા મનુષ્યને હું મારી સામે આસન આપીશ અને તેને અન્નવસ્ત્રની તાણ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરીશ."

"તો પછી મહારાજ! શ્રામણ્યનું આ પ્રત્યક્ષ ફળ ગણી શકાય કે નહિ?"

"ભગવન્! નિઃસંશય એને શ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ ફળ ગણવું જોઈએ!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "કોઈ દરિદ્રી મનુષ્ય પોતાની અલ્પ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી ભિક્ષુ થશે અને ભિક્ષુને પાળવાના સર્વ નિયમો પાળશે, પેટપૂરતું અન્ન અને દેહાચ્છાદન પૂરતાં વસ્ત્રથી તે સંતુષ્ટ રહેશે, અને લોભ, ક્રોધ, આલસ્ય, ચંચળતા અને કુશંકા એ પાંચ આવરણથી પોતાનું ચિત્ત મુક્ત કરી તે

સાવધાનીથી વર્તશે; જેમ કોઈ માણસ ઋણમાંથી મુક્ત થાય કે ભયંકર વ્યાધિમાંથી મુક્ત થાય, બંધનાગારમાંથી મુક્ત થાય, દાસ્યમાંથી મુક્ત થાય, અથવા જંગલમાં થઈ સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળે, તેમ જ આ ભિક્ષુ ચિત્તનાં પાંચ આવરણમાંથી મુક્ત થઈ સર્વ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે, ત્યારે તેને શ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ ફળ મળ્યું એમ કહેવામાં હરકત રહેશે?"

અજાતશત્રુ બોલ્યો, "તેને નિઃસંશય શ્રામણ્યનું ફળ મળ્યું છે એમ કહેવું પડશે."

બીજા જુદા જુદા માર્ગે બુદ્ધે શ્રામણ્યનું ફળ કેમ મળે છે એ કહ્યા પછી અજાતશત્રુ બુદ્ધને, ધર્મને અને સંઘને શરણે જઈ બુદ્ધોપાસક થયો, અને બોલ્યો, "ભગવન્! મેં મહાન અપરાધ કર્યો છે. હું મૂર્ખપણે મારા ધાર્મિક પિતાના મરણનું કારણ થયો, તે બદલ મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ભગવન્! આ અપરાધની મને ક્ષમા આપો."

બુદ્ધ બોલ્યો, "મહારાજ, એ તારો અપરાધ થયો, એમાં સંશય નથી; પણ આ અપરાધનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એ સમાધાનકારક છે. પોતાને હાથે થયેલા અપરાધનો પસ્તાવો કરવો, અને ફરી તેવો અપરાધ થવા ન દેવો, એ આર્ય શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે."

અજાતશત્રુ બોલ્યો, "ભગવન્! હું હવે જાઉં છું. મારી પાછળ પુષ્કળ કામો લાગેલાં છે."

"ઠીક છે," બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો. અજાતશત્રુ ચાલી ગયા પછી બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું, "આ રાજાને હાથે જો પિતૃહત્યાનું પાપ થયું ન હોત, તો અહીં ને અહીં જ તેને સોતાપત્તિફલની પ્રાપ્તિ થઈ હોત."

૩૬

પરિનિર્વાણ

[મહાપરિનિબ્બાનસુત્ત—દીઘ૦ વગ્ગ ૨]

મગધદેશની ઉત્તરે વજ્જી નામના મહાજનોનું બલવાન રાજ્ય હતું. એમને લિચ્છવી પણ કહેતા. આ રાજ્ય મહાજનસત્તાક હોઈ શાકયોનાં રાજ્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. અજાતશત્રુ વજ્જીઓ ઉપર ઘણો ખારે બળતો હતો. વજ્જીઓના નાશ માટે તે તત્પર થઈ રહ્યો હતો. એક દિવસ તેણે પોતાના વસ્સકાર નામના બ્રાહ્મણ અમાત્યને કહ્યું કે, "હે બ્રાહ્મણ! તું બુદ્ધ પાસે જઈ એમ કહે કે, 'મગધરાજ વજ્જીઓનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છે છે.' આ સંબંધે બુદ્ધનો શો મત છે તે મારે જાણવું જોઈએ."

અજાતશત્રુની આજ્ઞા પ્રમાણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર બુદ્ધ રહેતો હતો ત્યાં ગયો, અને પોતાના રાજાનો મનોરથ તેણે બુદ્ધને જણાવ્યો. તે વેળાએ આનંદ બુદ્ધને પંખો નાંખતો હતો; તેની તરફ વળી બુદ્ધ બોલ્યો, "આનંદ! આજ સુધી વજ્જીઓ વારંવાર એકત્ર થઈ રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે?"

"હા ભગવન્!" આનંદે ઉત્તર આપ્યો.

"આનંદ, વજ્જીઓ જ્યારે એકત્ર થાય છે અને પછી જ્યારે ઘેર જાય છે, ત્યારે તેમનામાં એકસરખો સંપ હોય છે કે?"

"હા, ભગવન્! એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"પોતાના કરેલા કાયદાનો* વજ્જીઓ ભંગ કરતા નથી ને? કિંવા કાયદાનો મનમાનતો ગમે તેવો અર્થ કરતા નથી ને? તે કાયદાને અનુસરી વર્તે છે ને?"

"હા, ભગવન્! વજ્જીઓ કાયદાસર વર્તે છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્જીઓ માન આપી, તેમની સલાહ વારંવાર લે છે કે?"

"હા, ભગવન્! વજ્જીઓના રાજ્યમાં વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોનું સારું સન્માન થાય છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"તે પોતાના રાજ્યમાં વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરતા નથી ને?"

"ભગવન્! વજ્જીઓના રાજ્યમાં સ્ત્રીજાતિનું માન બરોબર સચવાય છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"વજ્જીઓનાં શહેરમાંનાં કે શહેર બહારનાં જે દેવસ્થાનો છે, તેમની તેઓ યોગ્ય કાળજી લે છે ને?"

"હા, ભગવન્! પોતાનાં દેવસ્થાનોની યોગ્ય કાળજી તેઓ લે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે."

"આનંદ, પોતાના રાજ્યમાં આવેલા અર્હન્ત સુખેથી રહે, અને ન આવેલા અર્હન્તોને પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું ઉત્તેજન મળે, એ માટે વજ્જીઓ અર્હન્તોને કોઈ પણ પ્રકારે ત્રાસ પહોંચવા દેતા નથી ને?"

"ભગવન્! વજ્જીઓ સાધુસંતો તરફ ઘણો આદર રાખે છે, અને તેમનું યોગ્ય પાલન કરે છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

* વજ્જીઓના કાયદાના થોડા નમૂના મહાપરિનિબ્બાનસુત્તની અટ્ઠકથાઓમાં મળે છે; પણ તે ઉપરથી સર્વ કાયદાનું બરાબર અનુમાન થતું નથી.

બુદ્ધે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, હું એક વખત વૈશાલીમાં રહેતો હતો, તે વખતે મેં અભ્યુન્નતિના આ સાત નિયમો વજ્જીઓને કરી આપ્યા છે. આ સાત નિયમોને અનુસરી જ્યાં સુધી વજ્જીઓ વર્તશે, ત્યાં સુધી તેમની ઉન્નતિ જ છે, અવનતિ થનાર નથી.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ભગવન્! આમાંના એક નિયમનેયે વજ્જીઓ અનુસરશે, તોયે તેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી. સર્વ નિયમ પાળવામાં આવશે તો તેમની અભ્યુન્નતિ થશે, એ વિષે કહેવાપણું જ નથી! અમારો રાજા વજ્જીઓ પર ચડાઈ ન કરે એ જ સારું છે.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગયા પછી બુદ્ધે આનંદને મોકલી રાજગૃહની આસપાસ રહેનારા સર્વ ભિક્ષુઓને એકત્ર કર્યા, અને તેમને કહ્યું કે, “હે ભિક્ષુઓ! હું તમને અભ્યુન્નતિના સાત નિયમો કરી આપું છું, તેમનું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરો.

“જ્યાં સુધી તમે વારંવાર એકત્ર થઈ સંઘકૃત્ય કરશો, જ્યાં સુધી તમારામાં સંપ રહેશે, સંપથી તમે સર્વ સંઘકૃત્ય કરશો, જ્યાં સુધી સંઘના નિયમો તોડશો નહિ, જ્યાં સુધી તમે પોતામાંના વૃદ્ધ ભિક્ષુને માન આપશો, જ્યાં સુધી તમે પોતાની તૃષ્ણાના તાબામાં જશો નહિ, જ્યાં સુધી તમે એકાંતવાસમાં આનંદ માનશો, અને જ્યાં સુધી પોતાના સાથીઓ સુખી થાય એવી કાળજી રાખશો, ત્યાં સુધી તમારી અભ્યુન્નતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

“ભિક્ષુઓ! બીજાયે અભ્યુન્નતિના સાત નિયમો હું કરી આપું છું. તેમનું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરો. (૧) વરગતુ કામમાં આનંદ માનશો નહિ; (૨) ગપ્પાં મારવામાં કાળ ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૩) નિદ્રામાં વખત ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૪) પોતાના સાથીદારો સાથે વખત ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૫) દુર્વાસનાને વશ થશો નહિ; (૬)

દુષ્ટની સંગતિમાં પડશો નહિ; (૭) અલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થશો નહિ. જ્યાં સુધી મનોભાવથી આ સાત નિયમો તમે પાળશો, ત્યાં સુધી તમારી અભ્યુન્નતિ જ થનાર છે; હાનિ થનાર નથી.

"ભિક્ષુઓ! વળી અભ્યુન્નતિના બીજા સાત નિયમ હું કહું છું. તેમનું શ્રવણ કરો. (૧) તમે શ્રદ્ધાળુ થાઓ; (૨) પાપકર્મથી લાજો; (૩) લોકાપવાદનો ભય ધરો; (૪) વિદ્વાન થાઓ; (૫) સત્કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ રાખો; (૬) સ્મૃતિ જાગ્રત રાખો; અને (૭) પ્રજ્ઞાવાન થાઓ. જ્યાં સુધી તમે આ સાત નિયમોનું પાલન કરશો ત્યાં સુધી તમારી અભ્યુન્નતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

"ભિક્ષુઓ! વળી અભ્યુન્નતિના બીજા સાત નિયમ હું આપું છું, તેમનું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરો. (૧) સ્મૃતિસંબોધ્યંગની ભાવના કરો; (૨) ધર્મપ્રવિચયસંબોધ્યંગની ભાવના કરો; (૩) વીર્યસંબોધ્યંગની ભાવના કરો; (૪) પ્રીતિસંબોધ્યંગની ભાવના કરો; (૫) પ્રશ્રબ્ધિસંબોધ્યંગની ભાવના કરો; (૬) સમાધિસંબોધ્યંગની ભાવના કરો; (૭) ઉપેક્ષાસંબોધ્યંગની ભાવના કરો. જ્યાં સુધી તમે આ સાત નિયમો પાળશો, ત્યાં સુધી તમારી અભ્યુન્નતિ થનાર છે, અવનતિ થનાર નથી."

રાજગૃહમાંના ભિક્ષુઓને શીલ,* સમાધિ ઇત્યાદિ મુદ્દા સંબંધે વારંવાર ઉપદેશ કરી બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસંઘ સહિત અંબલટ્ઠિકા ગામમાં આવ્યો અને ત્યાંથી નાલંદા ગયો. ત્યાં સારિપુત્ર બુદ્ધને વંદન કરી બોલ્યો, "ભગવન્! મારી એવી શ્રદ્ધા છે કે સંબોધિજ્ઞાનમાં ભગવાનના જેવો બીજો કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણ થયો નથી, થવાનો નથી અને હાલમાં છે નહિ."

બુદ્ધ બોલ્યો, "તું આ વાત નિઃશંકપણે કહે છે. પરંતુ તને પ્રાચીન બુદ્ધો સંબંધે સર્વ માહિતી છે? અને જે હવે

* જુઓ "બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ", વ્યાખ્યાન રજું.

પછી ભવિષ્યમાં થનારા બુદ્ધો છે, તેમને વિષે કાંઈ કલ્પના છે?"

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, "ભગવન્! મને પ્રાચીન બુદ્ધોની માહિતી નથી કે ભવિષ્યના બુદ્ધોના સ્વભાવનીયે કલ્પના નથી!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "ઠીક, સારિપુત્ર! મારાયે સ્વભાવની તને યથાર્થ કલ્પના આવી છે?"

"ના, ભગવન્!" સારિપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

"તો પછી સારિપુત્ર! તારી આ શ્રદ્ધાને આધાર શો?"

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, "ભગવન્! જોકે મને પ્રાચીન બુદ્ધોની માહિતી નથી, હવે પછી થનાર બુદ્ધોના સ્વભાવની મને કલ્પના આવી નથી અને આપના ગંભીર સ્વભાવનીયે કલ્પના થયેલી નથી, તોપણ આપના બુદ્ધત્વ બદ્દલ મને શંકા રહી નથી. આપે જે ધર્મોપદેશ કર્યો તે દ્વારા આપના ગૌરવની મને ખાતરી થઈ છે. પ્રાચીન કાળમાં જે કોઈ બુદ્ધો થયા હશે, તેઓ ચિત્તનાં પાંચ આવરણો દૂર કરી, સાત બોધ્યંગોની ભાવના કરીને જ થયા હશે. આગળ થનારા બુદ્ધ સુધ્ધાં આ જ માર્ગે થશે, અને આપ સુધ્ધાં એવી જ રીતે બુદ્ધ થયા છો, એવી મારી ખાતરી છે."

નાલંદા ગામમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી બુદ્ધગુરુ પાટલિગ્રામે ગયો. બુદ્ધ પોતાને ગામ આવ્યાના સમાચાર સાંભળી પાટલિગ્રામવાસી ઉપાસકો એનાં દર્શને આવ્યા અને તેમણે પોતાના આવસથાગાર (ધર્મશાળા)માં આવી રહેવાની બુદ્ધને વિનંતી કરી. ઉપાસકોની વિનંતીને માન આપી બુદ્ધ આવસથાગારમાં ગયો, અને ત્યાં પગ ધોઈ વચલા થાંભલાને અડી પૂર્વાભિમુખે વિરાજ્યો. ભિક્ષુસંઘ પણ પગ ધોઈ બુદ્ધની બેઉ બાજુએ બેઠો, અને તે ઉપાસકો પણ પગ ધોઈ તે આવસથાગારમાં આવી બેઠા.

ત્યાર પછી બુદ્ધે તેમને કહ્યું, "હે ગૃહસ્થો! શીલભ્રષ્ટ મનુષ્યની પાંચ પ્રકારે હાનિ થાય છે: (૧) દુરાચરણથી તેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે; (૨) તેની અપકીર્તિ થાય છે; (૩) કોઈ પણ સભામાં તેનો પ્રભાવ પડતો નથી; (૪) તે શાંતિથી મરણ પામતો નથી; અને (૫) મરણ પછી તે દુર્ગતિને પામે છે.

"હે ગૃહસ્થો! સદાચરણી મનુષ્યને તેના સદાચરણથી પાંચ ફાયદા થાય છે: (૧) સદાચરણથી તેની સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે; (૨) લોકમાં તેની કીર્તિ થાય છે; (૩) કોઈ પણ સભામાં તેનો પ્રભાવ પડે છે; (૪) તે શાંતિથી મરણ પામે છે; અને (૫) મરણ પછી તે સુગતિને પામે છે."

તે વેળાએ પાટલિગ્રામ પાસે પાટલિપુત્ર નામનું શહેર બંધાતું હતું. અજાતશત્રુએ સુનીધ અને વસ્સકાર એ બે અમાત્યોને એ કામ ઉપર નીમ્યા હતા. વજ્જીઓની સવારીઓ મગધદેશ ઉપર ન થાય એ ઉદ્દેશથી ગંગાને કાંઠે આ નવીન શહેર બાંધવામાં આવતું હતું.

સુનીધ અને વસ્સકારને બુદ્ધ પાટલિગ્રામે આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તેની પાસે જઈ એક નવીન આવસથમાં તેને અને ભિક્ષુસંઘને આવવા માટે આમંત્રણ કર્યું. તે પ્રમાણે બુદ્ધ ભિક્ષુસંઘ સહિત ત્યાં ગયો. સુનીધ અને વસ્સકારે પોતે સર્વ સંઘને તૃપ્ત કર્યા પછી બુદ્ધે તે બેઉના દાનનું અનુમોદન કર્યું; અને તે પાટલિગ્રામથી કોટિગ્રામ જવા નીકળ્યો. જે નગરદ્વારમાંથી બુદ્ધ બહાર ગયો તે દ્વારનું નામ સુનીધ અને વસ્સકારે "ગૌતમદ્વાર" રાખ્યું.

તે વેળાએ ગંગા પાણીથી ભરપૂર થઈને વહેતી હતી. બુદ્ધ ગંગાને કાંઠે આવી જુએ છે તો ત્યાં ભારે ગરબડ થઈ રહી હતી. પાર ઊતરવાને કેઈ નૌકા શોધતા હતા, તો કોઈ હોડી શોધતા હતા અને બીજા ત્રાપા બાંધતા હતા. બુદ્ધ આ

ભીડમાં દાખલ ન થતાં અને ત્રાપા વગેરે બાંધવાની પંચાતમાં ન પડતાં પોતાના ભિક્ષુસંઘ સાથે સુરક્ષિતપણે નદી પાર ઊતર્યો; અને સામેના તીર પર ઊભો રહી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો :

ये तरन्ति अण्णवं सरं सेतुं कत्वा विसज्ज पल्ललानि ।
कुल्लं हि जनो पबधति तिण्णा मेधाविनो जना ॥ *

બુદ્ધે કોટિગ્રામમાં આવ્યા પછી ભિક્ષુઓને કહ્યું, "ભિક્ષુઓ ! દુઃખ આર્યસત્ય, દુઃખસમુદય આર્યસત્ય, દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય, અને દુઃખનિરોધગામિમાર્ગ આર્યસત્ય, આ ચાર આર્યસત્યોનો બોધ ન થવાથી પુષ્કળ કાળ સુધી આપણે સર્વ જણ સંસૃતિપાશમાં સપડાયા હતા. પરંતુ હવે આ આર્યસત્યોનો બોધ થવાથી આપણે દુઃખનાં મૂળ ખોદી કાઢયાં છે, અને આપણે પુનર્જન્મથી મુક્ત થયા છીએ."

કોટિગ્રામથી બુદ્ધગુરુ પ્રવાસ કરતો કરતો વૈશાલી જઈ પહોંચ્યો. વૈશાલીની પ્રસિદ્ધ ગણિકા આમ્રપાલીએ બુદ્ધના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા અને ભારે ઠાઠમાઠથી તે તુરતાતુરત બુદ્ધદર્શને આવી. તેણે બુદ્ધનાં દર્શન કરી તેને બીજે દિવસે ભિક્ષુસંઘ સાથે પોતાને ત્યાં ભોજનનું આમંત્રણ આપ્યું.

બુદ્ધ પોતાના શહેરમાં આવ્યાના સમાચાર સાંભળી લિચ્છવી સુધ્ધાં બુદ્ધદર્શને નીકળ્યા. વાટમાં આમ્રપાલી તેમને મળી. તેમણે પૂછ્યું, "કેમ બહેન આમ્રપાલી ! તું આજ ઉતાવળી ઉતાવળી ક્યાંથી આવે છે ?"

* જે આર્યાષ્ટાંગિક માર્ગનો સેતુ કરીને ભવસમુદ્ર તરી જાય છે, તેમને પાપકર્દમમાં પડવાની ભ્રાંતિ હોતી નથી. આ ભવસાગર તરી જવા માટે પૃથગ્જન, એટલે સામાન્ય માણસ, ભળતા જ પ્રયત્નો કરે છે, તે યજ્ઞયાગાદિક ત્રાપાની કે દેહદંડનાદિક નાવની ધાંધલ મચાવે છે પરંતુ આર્યજન આ માર્ગનું અવલંબન ન કરતાં મધ્યમ માર્ગરૂપી સેતુ પરથી સુખરૂપ પાર ઊતરે છે, એવો આ ગાથાનો ભાવાર્થ છે.

"હે આર્યપુત્રો! મેં આવતી કાલે મારે ઘેર બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું છે. તેથી આવતી કાલની તૈયારી કરવા હું ઉતાવળી ઉતાવળી જાઉં છું." આમ્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી બોલ્યા, "આમ્રપાલી! આવતી કાલે તારે બદલે અમે જ બુદ્ધને ભોજન આપીશું, અને તેં આપેલા આમંત્રણ બદલ તને એક લાખ કાર્ષાપણ આપીએ છીએ."

"આર્યપુત્ર! તમે જો મને આખી વૈશાલી આપો, તોયે હું બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને આપેલું આમંત્રણ પાછું લેનાર નથી," આમ્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં બુદ્ધ પાસે ગયા. તેમને દૂરથી જોઈ બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ! જેમણે તાવત્ત્રિંશત્ દેવ જોયા ન હોય, તેમણે આ લિચ્છવી-સમુદાય ભણી જોવું!"

લિચ્છવી રાજાએ બુદ્ધને મળી પોતાને ત્યાં બીજે દિવસે ભોજનાર્થે આવવાની વિનંતી કરી, પણ બુદ્ધ બોલ્યો, "લિચ્છવી! આવતી કાલે મેં આમ્રપાલીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી તમારું આમંત્રણ સ્વીકારી શકતો નથી."

બીજે દિવસે બુદ્ધગુરુ મધ્યાહ્ન થયા પૂર્વે આમ્રપાલીને ઘેર ગયો. આમ્રપાલીએ પોતે બુદ્ધ અને સંઘને સારી રીતે તૃપ્ત કર્યાં; અને પછી પોતાનું ઉદ્યાન સંઘને દાનમાં અર્પણ કર્યું. ત્યારે આમ્રપાલીના દાનનું અનુમોદન કરી અને તેને ધર્મોપદેશ કરી બુદ્ધ ત્યાંથી ભિક્ષુસંઘ સાથે ચાલી નીકળ્યો.

વૈશાલીમાં આમ્રપાલીના ઉદ્યાનમાં કેટલોક કાળ રહી બુદ્ધગુરુ ભિક્ષુસંઘ સાથે બિલ્વગ્રામ આવ્યો. ત્યાં તેણે ભિક્ષુઓને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ! તમારી સવડ પ્રમાણે આ ચાતુર્માસમાં તમે વૈશાલીની આસપાસ નિવાસ કરો. હું આ ચાતુર્માસ અહીં જ ગાળવાનો છું."

તે ચાતુર્માસમાં બુદ્ધને ભયંકર માંદગી શરૂ થઈ. પણ તેણે પોતાની જાગૃતિ શિથિલ થવા દીધી નહિ. તે મનમાં જ બોલ્યો કે, "ભિક્ષુસંઘને જોયા વિના મારું પરિનિર્વાણ થાય, એ મને ઉચિત લાગતું નથી. માટે મારા માનસિક ઉત્સાહથી આ માંદગી દાબી દઈ મારે મારા આયુષ્યમાં બીજા કેટલાક દિવસો વધારવા જોઈએ."

બુદ્ધ આ માંદગીમાંથી સારો થયા પછી આનંદે તેને કહ્યું, "ભગવન્! આપ આ માંદગીમાંથી સારા થયા, તે જોઈ મને આનંદ થાય છે. આપની આ માંદગીમાં મારા જીવને જરીયે ચેન પડ્યું નહિ, મને કાંઈ કામેય સૂઝ્યું નહિ, અને મારો દેહ દૂબળો પડી ગયો. પણ ભગવન્! આપ ભિક્ષુસંઘને છેવટની કાંઈક વાત કર્યા વિના નિર્વાણ પામશો નહિ, એવી મને આશા હોવાથી મારા મનને જરા ધીરજ આવી."

બુદ્ધ બોલ્યો, "આનંદ! ભિક્ષુસંઘ મારી પાસેથી બીજી કઈ વાત સમજી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે? મારો ધર્મ મેં ખુલ્લો કરી બતાવ્યો છે, એમાં મેં ગુરુકૂંચી રાખી નથી. આનંદ! જેને ભિક્ષુસંઘના નાયક થવાની, કિંવા ભિક્ષુસંઘ પોતા પર જ અવલંબીને રહે એવી ઇચ્છા હશે, તે જ છેવટે ભિક્ષુસંઘને કહેવા માટે કાંઈ વાત ગુપ્ત રાખશે; પણ આનંદ! તથાગતની ભિક્ષુસંઘના નાયક થવાની, કે ભિક્ષુસંઘ પોતા પર જ અવલંબી રહે, એવી ઇચ્છા નથી. એટલે તથાગત પાસે એવી એકે વાત નથી કે જે તેણે ભિક્ષુસંઘને સ્પષ્ટપણે કહી ન હોય. આનંદ! હું હવે વૃદ્ધ થયો છું; તૂટેલા ખટારાના જેવો મારો દેહ જર્જરિત્ થયો છે; જે વેળાએ હું નિરોધસમાધિની ભાવના કરું છું, તે જ વેળાએ મારા દેહને સુખ થાય છે. તેથી આનંદ! હવે તમે પોતા પર જ અવલંબીને રહો. આ સંસારસમુદ્રમાં પોતાના મનને જ દ્વીપ બનાવો, ધર્મને દ્વીપ બનાવો, પોતાના આત્માને શરણે જાઓ, અને ધર્મને શરણે

જાઓ. આનંદ! જે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની* ભાવના કરે છે, તે આત્મદ્વીપ છે, તે ધર્મદ્વીપ છે, તે આત્મશરણ અને તે જ ધર્મશરણ છે."

ચાતુર્માસ્ય પૂરો થયા પછી બુદ્ધગુરુ ચાપાલચૈત્યમાં આવીને રહ્યો. ત્યાં મારે તેને કહ્યું, "ભગવન્! હવે આપ પરિનિર્વૃત થાઓ! આગળ આપે કહ્યું હતું કે ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વને મારો ધર્મ ઠીક સમજાવ્યા સિવાય હું નિર્વાણ પામીશ નહિ; અને ભગવન્! હવે આપનાં ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વ શિષ્ય ધર્મવિચારમાં તરબોળ થયાં છે; આપના ધર્મનો પ્રચાર સર્વત્ર થયો છે. હવે આપને આ લોક છોડી જવામાં કાંઈ જ અડચણ રહી નથી!"

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે માર! તું નચિંત થા. હું જલદી જ આ લોક છોડી જનાર છું. બીજા ત્રણ મહિના પછી મારું પરિનિર્વાણ થનાર છે."

માર ચાલી ગયા પછી બુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી દાબી રાખેલા જીવનસંસ્કાર છોડી દીધા. તે વેળાએ ભયંકર ધરતીકંપ થયો!

બુદ્ધ આનંદને સાથે લઈ ચાપાલચૈત્યથી વૈશાલીના મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં આવ્યો, અને આનંદને મોકલી વૈશાલીની આસપાસના સર્વ ભિક્ષુઓને કૂટાગારશાળામાં ભેગા કરાવ્યા. સઘળા ભિક્ષુ એકત્ર થયા પછી બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ભિક્ષુઓ! તમારું બ્રહ્મચર્ય ચિરસ્થાયી રહે તથા તેને લીધે પુષ્કળ લોકનું કલ્યાણ થાય, પુષ્કળ લોકને સુખ થાય, એમ જો તમને લાગતું હોય, તો મેં શીખવેલા કુશલ ધર્મનું બરોબર અધ્યયન કરો, અને તેની શુદ્ધ ભાવના કરો. હે ભિક્ષુઓ!

---

* જુઓ ભાગ ૩જો, પ્રકરણ ૨૩, પા. ૨૭૪.

ચાર [1]સ્મૃત્યુપસ્થાનો, [2]ચાર સમ્યક્ પ્રયત્ન, [3]ચાર ઋદ્ધિપાદ, [4]પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ બળ, [5]સાત બોધ્યંગો અને આર્ય [6]અષ્ટાંગિક માર્ગ, આ કુશલ ધર્મનો બોધ મેળવી લઈ મેં તમને ઉપદેશ કર્યો છે. એનું સારી રીતે મનન કરી ભાવના કરો.

"હે ભિક્ષુઓ! સાવધ થાઓ! સાવધ થાઓ! સઘળા સંસ્કાર વ્યયધર્મી છે, એ લક્ષમાં રાખો, અને સાવધપણે વર્તો. ત્રણ મહિના પછી મારું પરિનિર્વાણ થનાર છે. ભિક્ષુઓ! હું અત્યંત વૃદ્ધ થયો છું અને મારું આયુષ્ય થોડું રહ્યું છે. મારું કર્તવ્ય મેં કર્યું છે, અને થોડા કાળમાં જ હું તમને છોડી જનાર છું. ભિક્ષુઓ! સાવધ અને જાગ્રત થાઓ, શીલ અને સમાધિ, એ ગુણે યુક્ત થાઓ, અને પોતાના ચિત્તનું દમન કરો. જે મારા ઉપદેશને અનુસરી સાવધાનપણે વર્તશે, તે પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થઈ દુઃખનો નાશ કરશે."

---

૧. જુઓ ભાગ ૩જો, પ્રકરણ ૨૩મું, પાન ૨૭૪.

૨. જે પાપવિચાર ઉત્પન્ન થયા નથી તેમને ઉત્પન્ન ન થવા દેવા વિષે પ્રયત્ન; જે પાપવિચાર ઉદ્ભવ્યા હોય તેમના નાશ માટે પ્રયત્ન; જે પુણ્યવિચાર ઉત્પન્ન થયા ન હોય તેમને ઉત્પન્ન કરવા વિષે પ્રયત્ન; અને જે પુણ્યવિચાર ઉદ્ભવ્યા હોય તેમની અભ્યુન્નતિ કરી પૂર્ણતા કરવાનો પ્રયત્ન; આ ચાર માનસિક પ્રયત્નોને સમ્યક્ પ્રયત્ન કહે છે..

૩. ક્રિયાસાતત્ય, ચિત્તની એકાગ્રતા, માનસિક ઉત્સાહ, અને સત્યાન્વેષણ-બુદ્ધિ (મીમાંસા), આ ચાર મનોધર્મને ઋદ્ધિપાદ એટલે યોગસિદ્ધિના પાદ કહે છે.

૪. ઇન્દ્રિયો અને બળો એક જ છે. ઇન્દ્રિયો સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩, પા. ૧૨૦.

૫. સાત સંબોધ્યંગની ભાવના કેમ કરવી, એ સંબંધી માહિતી માટે જુઓ ભાગ ૩, પ્રકરણ ૧૧, પા. ૨૩૧.

૬. જુઓ ભાગ ૨, પ્રકરણ ૫, પા. ૧૪૧.

બીજે દિવસે બુદ્ધ આનંદને સાથે લઈ વૈશાલીમાં ભિક્ષાએ ગયો. ત્યાં તેણે આનંદને કહ્યું, "આનંદ! તથાગતને વૈશાલીનાં આ છેલ્લાં દર્શન છે. ચાલ હવે આપણે ભાંડગ્રામ જઈએ."

તે પછી બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસંઘ સાથે ભાંડગ્રામમાં આવ્યો અને ત્યાં ભિક્ષુઓને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ! આર્યશીલ, આર્યસમાધિ, આર્યપ્રજ્ઞા અને આર્યવિમુક્તિ, આ ચાર વિષયનો યથાર્થ બોધ ન થવાથી આપણે અનાદિ કાળથી સંસૃતિના પાશમાં સપડાયા હતા; પણ હવે આપણને આ ચાર ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે, એટલે આપણને પુનર્જન્મ રહ્યો નથી."

ભાંડગ્રામથી હસ્તિગ્રામ, આમ્રગ્રામ, જંબુગ્રામ, ભોગનગર ઇત્યાદિ ઠેકાણે પ્રવાસ કરતાં કરતાં બુદ્ધગુરુ પાવા નામે નગરમાં આવ્યો, અને ત્યાં ચુંદ નામના લુહારના આમ્રવનમાં ઊતર્યો. ચુંદને બુદ્ધગુરુ આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે તેનાં દર્શને ગયો, અને બીજે દિવસે તેણે પોતાને ઘેર બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પૂર્વે બુદ્ધ ભિક્ષુસંઘ સાથે ચુંદને ઘેર ગયો. ચુંદે નાના પ્રકારનાં પકવાન્નો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, તેમાં સુકર મદ્દવ * નામનો એક પદાર્થ હતો. તે જ્યારે પીરસવામાં આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધે ચુંદને કહ્યું, "આ પદાર્થ તું બીજા કોઈને પીરસીશ નહિ. આ પદાર્થને પચાવી શકે એવો મનુષ્ય મને આ જગતમાં કોઈ દેખાતો નથી, માટે આમાંનો જે ભાગ બાકી રહે તે જમીનમાં દાટી દેજે."

બુદ્ધના કહ્યા પ્રમાણે ચુંદે તે પદાર્થ એક ખાડામાં દાટી દીધો.

---

* આ પદાર્થ કયી વસ્તુનો બનાવ્યો હતો એ સંબંધે ટીકાકારોનો મતભેદ છે; આ વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નમાં અહીં પડવાની આવશ્યકતા ન લાગવાથી મૂળ શબ્દ જેમનો તેમ રાખ્યો છે.

તે દિવસે ભોજન પછી બુદ્ધને અતિસારનો વિકાર ઉત્પન્ન થયો. તેને મરણાંતિક વેદના થતી હતી, તોપણ તેને સહન કરી બુદ્ધ શાંતપણે એ જ સ્થિતિમાં પ્રવાસે ચાલ્યો. પાવાથી કુસિનારા જવાનો તેને વિચાર હતો, પણ વાટમાં કકુત્થા નામની નદી પાસે આવ્યા પછી તેને ખૂબ જ થાક લાગ્યો. અને તેણે આનંદને કહ્યું, "આનંદ! મને થોડું પાણી લાવી આપ."

આનંદ બોલ્યો, "ભગવન્! આપણે કકુત્થા નદીની તદ્દન પાસે આવ્યા છીએ, ત્યાં જઈ આપે પાણી પીવું અને આપના હાથપગ ધોવા."

બુદ્ધે વળી બે વાર પાણી માગ્યું, તેથી આનંદ પાસેના એક વહેળામાંથી પાણી લાવવા માટે ગયો. તે વહેળામાંથી પુષ્કળ ગાડાં ગયેલાં હોવાથી તેનું પાણી અત્યંત ડહોળાઈ ગયું હતું. પરંતુ આનંદ ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે તદ્દન સ્વચ્છ થયું, અને તેથી આનંદ આશ્ચર્યચકિત થયો. પાણી લઈ આવ્યા પછી તેણે તે વાત બુદ્ધને કહી, અને બોલ્યો, "ભગવન્, તથાગતના મહાનુભાવથી આ પાણી સુધ્ધાં સ્વચ્છ થયું!"

બુદ્ધે તે પાણી પીધું. એટલામાં પુક્કુસ નામનો એક મલ્લ* જે કુસિનારાથી પાવા જતો હતો, તે બુદ્ધને જોઈ પાસે આવ્યો. બુદ્ધે તેને કેટલોક કાળ ઉપદેશ કર્યો. પછી તેણે પોતાની પાસેથી બે અત્યંત સુંદર સુવર્ણવર્ણી વસ્ત્રો બુદ્ધને અર્પણ કર્યાં, અને નમસ્કાર કરી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે બે વસ્ત્રો શરીરે ઓઢી લઈ બુદ્ધગુરુ ભિક્ષુસંઘ સાથે કકુત્થા નદી પર ગયો, અને ત્યાં સ્નાન કરી પાસેના આંબાવાડિયામાં પેઠો, અને ચુંદક નામના ભિક્ષુને કહ્યું કે, "હે

---

* કુસિનારા અને પાવાના મહાજનોને મલ્લ કહેતા. તે વાસિષ્ઠ ગોત્રીય ક્ષત્રિય હતા.

ચુંદક! મને જરા વિશ્રાંતિ લેવા દે. મારી કંથા તું અહીં પાથર."

બુદ્ધની આજ્ઞા પ્રમાણે ચુંદકે તે કંથા ચોવડી કરી નીચે પાથરી. બુદ્ધગુરુ તે પર સૂતો, અને આનંદને કહ્યું, "આનંદ! મને ભોજન કરાવ્યા બદલ ચુંદ લુહારને માઠું લાગવાનો સંભવ છે; પણ તમો તેને એમ કહેજો કે 'ચુંદ, તારું મોટું ભાગ્ય સમજ કે તથાગતને છેવટની ભિક્ષા દેવાનો અલભ્ય પ્રસંગ તને જ પ્રાપ્ત થયો. જે દિવસે તથાગત સંબોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને જે દિવસે તે પરિનિર્વાણ પામે છે, તે બે દિવસે તેને આપેલી ભિક્ષા મહાફલદાયક અને મહાગુણકારી છે.' આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી ચુંદના મનમાંની શંકા તમો દૂર કરાવજો."

કકુત્થા નદી પરથી બુદ્ધગુરુ ભિક્ષુસંઘ સાથે હિરણ્યવતી નદી ઓળંગી તેની પાર કુસિનારાવાસી મલ્લના શાલવનમાં ગયો. ત્યાં આનંદે એક જોડાયેલા શાલવૃક્ષ નીચે બુદ્ધનું બિછાનું તૈયાર કર્યું. બુદ્ધગુરુ ઉત્તર તરફ મુખ કરી જમણે પડખે સૂતો. તે વેળાએ તે શાલવૃક્ષ ફાલ્યું હતું અને પુષ્પ-વૃષ્ટિથી જાણે કે બુદ્ધની પૂજા જ ન કરતું હોય તેમ ફૂલ ખેરવ્યા કરતું હતું. અંતરિક્ષમાંથીયે બુદ્ધ ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હતી, અને બુદ્ધપૂજા માટે દિવ્ય વાદ્યો વાગતાં હતાં. તે જોઈ બુદ્ધે આનંદને કહ્યું, "આનંદ! તથાગતની પૂજા માટે ગમે તેટલાં પુષ્પો વેરો કે દિવ્ય વાદ્યો વગાડો, તોપણ તેટલાથી તેની પૂજા થનાર નથી. તથાગતની પૂજાનો માર્ગ તો તેણે ઉપદેશેલા ધર્મને યથાર્થ રીતે અનુસરવો એ જ હોઈ શકે. માટે આનંદ! તમે મારા ધર્મને અનુસરીને વર્તન રાખજો."

આનંદ બોલ્યો, "ભગવન્! ચાતુર્માસ પછી ચારે દિશાએથી ભિક્ષુઓ આપનાં દર્શને આવતા, ત્યાં બીજા

સજ્જન ભિક્ષુઓની ઓળખ થતી. પણ હવે અમને સજ્જન ભિક્ષુનાં દર્શન કેવી રીતે થશે?"

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, "આનંદ! તારા જેવા શ્રદ્ધાવાન માણસે મારા પરિનિર્વાણ પછી આ ચાર સ્થાનોનાં દર્શન લેવાં યોગ્ય છે. જ્યાં તથાગત જન્મ્યો,[1] જ્યાં તથાગત સંબુદ્ધ થયો[2], જ્યાં તથાગતે પહેલો ધર્મોપદેશ કર્યો[3] અને જ્યાં તથાગત પરિનિર્વાણ પામ્યો[4], આ ચાર સ્થાનની યાત્રા કરતાં મનુષ્યને પુષ્કળ પુણ્ય મળશે."

આનંદે પૂછ્યું, "ભગવન્! સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કેમ વર્તવું?" બુદ્ધે કહ્યું, "અને ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓનાં દર્શન વર્જ્ય કરો." "પણ ભગવન્! દર્શનપ્રસંગ જ આવે તો શું કરવું?" "આનંદ! એવા પ્રસંગે એમની જોડે બોલશો મા!" "પણ ભગવન્! સંભાષણપ્રસંગ આવ્યો તો શું કરવું?" "આનંદ! એવે પ્રસંગે સ્મૃતિ જાગ્રત રાખવી." "ભગવન્! પરિનિર્વાણ પછી આપના દેહની શી વ્યવસ્થા કરવી?"

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, "આનંદ! મારા પરિનિર્વાણ પછી મારા દેહની પૂજા કરવાની માથાફોડમાં તમે પડશો નહિ. મેં

---

૧. આ સ્થાન નેપાળની તળેટીમાં ભગવાનપુર નામના જિલ્લાના મુખ્ય શહેરથી દોઢ માઈલને અંતરે છે. એને હાલમાં લુંબિનદેઈ કહે છે. જુઓ 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ', વ્યાખ્યાન ૧લું.

૨. આ સ્થાન ગયાની દક્ષિણે સાત માઈલ પર છે. આને બુદ્ધગયા કહે છે. ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં બાંધેલું એક મંદિર હોઈ ત્યાં બુદ્ધની પુષ્કળ મૂર્તિ, સ્તૂપ વગેરે જોવામાં આવે છે.

૩. કાશી પાસે સારનાથમાં બુદ્ધે પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો. બુદ્ધ-કાળમાં એને ઋષિપતન મૃગદાવ કહેતા.

૪. આ સ્થાન ગોરખપુર જિલ્લામાં છે. કસયા નામનું એક તાલુકાનું ગામ છે, ત્યાંથી આ એક માઈલના અંતરે છે, આને ત્યાંના ખેડૂતો 'માયાકુંવર કા કોટ' કહે છે.

જે સન્માર્ગ તમને બતાવ્યો છે, તેને અનુસરી ચાલવાનો પ્રયત્ન કરજો. સાવધાન થજો, ઉદ્યોગી થજો અને શાન્ત થજો! પુષ્કળ ગૃહસ્થો મારા શિષ્ય છે, તે મારા શરીરની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે."

ત્યાર પછી આનંદે વિહારમાં જઈ આંસુ પાડવા માંડયાં. પોતે સોતાપન્ન[1] હતો એવામાં જ ભગવંતનું પરિનિર્વાણ થાય છે, એ બદલ તેને અત્યંત દુઃખ થયું. ત્યારે બુદ્ધે તેને બોલાવી મંગાવી કહ્યું, "આનંદ! આમ શોકાકુલ થઈશ નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુથી આપણો વિયોગ થશે, એમ મેં અગાઉ જ કહ્યું નથી? જે વસ્તુ જન્મ પામી છે, તેનો નાશ ન થવા દેવો એ શકય છે? આનંદ! તેં તથાગતની ભાવિક બુદ્ધિથી સેવા કરી છે, તું પુણ્યવાન છે. જો તું પ્રયત્ન કરીશ, તો તું થોડા જ વખતમાં અર્હત્ થઈશ!"

આનંદ બોલ્યો, "ભગવન્! આ નાનાશા શહેરમાં આપનું પરિનિર્વાણ થાય એ મને ઠીક લાગતું નથી. ચંપા, રાજગૃહ, શ્રાવસ્તી, સાકેત, કૌશાંબી, અને વારાણસી, આ મોટાં શહેરોમાંથી એકાદ શહેરમાં તથાગતનું પરિનિર્વાણ થાય, એવી મારી ઇચ્છા છે."

બુદ્ધે કહ્યું, "આનંદ! આ નાનું શહેર છે એમ સમજીશ મા. હમણાં જોકે આની નાના શહેરમાં ગણના થાય છે, તોયે પૂર્વે એક કાળે સુદર્શન નામના પ્રખ્યાત રાજાની આ રાજધાની હતી. તે વેળાએ આને કુશાવતી કહેતા અને તેને દેવોની રાજધાનીની ઉપમા અપાતી.

---

૧. સોતાપન્ન, સકદાગામી, અનાગામી અને અરહા, એવી નિર્વાણમાર્ગે ચડેલા મનુષ્યની ચાર પાયરી છે. જુઓ ધમ્મપદમાં આપેલી પરિભાષા ટિપ્પણીમાં 'સંયોજન' વિષેની સમજૂતી, પા. ૧૪૪.

"આનંદ! હવે તું કુસિનારા શહેરમાં જઈ મલ્લોને કહે કે, તથાગત તમારા રાજ્યમાં રાજધાનીની પાડોશમાં પરિનિર્વાણ પામનાર છે; જો તેમનાં છેવટનાં દર્શન કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો ચાલો. પાછળથી, અમને આ સમાચાર મળ્યા નહિ, એવો પશ્ચાત્તાપ કરશો નહિ."

તે વેળાએ કુસિનારામાંના મલ્લો કોઈક કારણસર પોતાના સંથાગારમાં ભેગા થયા હતા. આનંદે તેમને બુદ્ધનો સંદેશો સંભળાવ્યો ત્યારે તે પોતાનાં બાળગોપાળ સાથે શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા. 'બુદ્ધગુરુ થોડા સમયમાં જ પરિનિર્વૃત થાય છે! ધર્મસૂર્ય થોડી વારમાં જ આથમે છે!' એમ સૌ કહેવા લાગ્યા.

પછી તે સર્વ મલ્લો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો સહિત બુદ્ધનાં અંતિમ દર્શન કરવા માટે શાલવનમાં ગયા. પ્રત્યેક મલ્લે બુદ્ધને વારાફરતી નમસ્કાર કર્યા હોત, તો તે આખી રાત્રિ તેમના નમસ્કારવિધિમાં જ ગઈ હોત! માટે આનંદે મલ્લના કુળમાંના મુખ્ય મુખ્ય મલ્લોને આગળ લાવી નમસ્કાર કરાવ્યા અને 'ભગવન્! આ અમુક મલ્લ પોતાનાં બાળગોપાળ અને ચાકર-નોકર સહિત નમસ્કાર કરે છે!' એ શબ્દોથી બુદ્ધને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

તે વેળાએ સુભદ્ર નામનો એક પરિવ્રાજક કુસિનારામાં રહેતો હતો. તે દિવસે પો ફાટતાં બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થનાર છે, એવું જ્યારે તેણે સાંભળ્યું ત્યારે તે બારોબાર જ શાલવનમાં આવ્યો, અને આનંદને કહે, "આનંદ, તથાગતનો પ્રાદુર્ભાવ આ લોકમાં ક્વચિત જ થાય છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે, અને આ જ રાત્રે આપણા ગુરુનું દેહાવસાન થનાર છે એ વાત સુધ્ધાં મારે કાને આવી છે. તો થોડામાં જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહી ગૌતમ મારી શંકાનું નિવારણ કરશે?"

આનંદે જવાબ આપ્યો, "હે સુભદ્ર! આવે વખતે તું તથાગતને ત્રાસ આપીશ મા. તથાગત થાકીને લોથ થઈ ગયા છે!"

સુભદ્ર અને આનંદનો આ સંવાદ સાંભળી બુદ્ધ બોલ્યો, "આનંદ, સુભદ્રને પ્રતિબંધ કરીશ નહિ. તેને તથાગતનાં દર્શન કરવા દે. તે જિજ્ઞાસુ છે. તે મને જે પ્રશ્ન પૂછનાર છે, તે મને ત્રાસ આપવાના ઉદ્દેશથી ન હોઈ પોતાને તત્ત્વબોધ થાય એ હેતુથી પૂછનાર છે, અને મારા ભાષણનો ભાવાર્થ તે તુર્ત સમજી જશે."

આનંદે સુભદ્રને બુદ્ધ પાસે જવાની છૂટ આપી. બુદ્ધે ટૂંકામાં તેને ઉપદેશ આપ્યો. તે સાંભળી સુભદ્ર બુદ્ધને, ધર્મને અને સંઘને શરણ ગયો, અને પોતાને ભિક્ષુસંઘમાં લેવાની તેમને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યો, "હે સુભદ્ર! જે બીજા પંથના શ્રમણો હોય છે તેમને ચાર મહિના સુધી અમે અમારા સંઘમાં ન લેતાં એકાદ ભિક્ષુને સ્વાધીન કરીએ છીએ, અને તેનું વર્તન જો સંતોષકારક હોય તો ચાર મહિના પછી તેને પ્રવ્રજ્યા આપી સંઘમાં લઈએ છીએ."

સુભદ્ર બોલ્યો, "ભગવન્! જો બીજા પંથના શ્રમણને ચાર મહિના વાટ જોવી પડે છે, તો હું ચાર વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા ન લેતાં ભિક્ષુ પાસે રહેવા તૈયાર છું. મારું આચરણ યોગ્ય છે એવું જણાઈ આવે, તો ચાર વર્ષ પછી ભિક્ષુ મને પોતાના સંઘમાં લે."

આથી સુભદ્રને બુદ્ધે આનંદને સ્વાધીન કર્યો. અને તેને યથાવિધિ પ્રવ્રજ્યા વગેરે દેવા કહ્યું. પછી બુદ્ધે આનંદને કહ્યું, "આનંદ! આ ધર્મપંથમાં મારા દેહાવસાન પછી કોઈ શાસ્તા (શાસનકર્તા) રહ્યો નથી, એમ તમને લાગવાનો સંભવ

છે; પણ આનંદ! મારી ગેરહાજરીમાં મેં જે ધમ અને વિનય તમને શીખવ્યો છે, તે જ તમારો શાસ્તા થશે."

વળી બુદ્ધ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, "હે ભિક્ષુઓ! મારા ધર્મ સંબંધે કોઈને કાંઈ શંકા હોય, તો તેણે તે આ વેળાએ પૂછી લેવી."

પણ તે ભિક્ષુઓમાં સર્વ સોતાપન્નની ઉપરની પાયરીના જ હતા; સોતાપન્ન થયો નહોતો, એવો એક પણ તેઓમાં નહોતો. એટલે બુદ્ધના ધર્મમાર્ગ વિષે કોઈનાયે મનમાં શંકા આવી નહિ; ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો, "હે ભિક્ષુઓ! હવે હું તમને કહું છું કે સંસ્કાર વ્યયધર્મી છે, માટે સાવધાનીથી વર્તો."

આ જ તથાગતના છેવટના શબ્દો!

પછી બુદ્ધગુરુ ધ્યાનસ્થ થયો. પહેલા ધ્યાનથી અનુક્રમે નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞા સમાધિ સુધી સર્વ સમાધિની પાયરીઓ ઓળંગીને તે ફરી અનુક્રમે પહેલા ધ્યાન પર આવ્યો અને ત્યાંથી ચોથા ધ્યાન પર આવી પરિનિર્વાણ પામી ગયો. તે જ ક્ષણે ભયંકર ભૂમિકંપ થયો, અને આકાશમાં દેવોનાં દુંદુભિ ફૂટી ગયાનો અવાજ સંભળાયો! ત્યારે બ્રહ્મદેવ બોલ્યો, "સર્વ પ્રાણી પોતાનો દેહ છોડીને જનાર છે. આવા આ લોકોત્તર શાસ્તા સમ્યક્‌સંબુદ્ધ, તથાગત, શ્રદ્ધાદિક બળસંપન્ન હોવા છતાં પરિનિર્વાણ પામી ગયા!"

ઇંદ્ર બોલ્યો, "અરેરે! સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે. તે ઉત્પાદવ્યયધર્મી હોવાથી ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે. તેમનો ઉપશમ જ સુખકારી નીવડે છે."

અનુરુદ્ધ બોલ્યો, "આ શાંતચિત્ત મુનિના આશ્વાસ-પ્રશ્વાસનીયે ખબર પડી નહિ! અત્યંત ધીરજથી તેણે સર્વ વેદના સહન કરી, અને લગાર પણ ડગમગ્યા સિવાય તે નિર્વાણ પામ્યો! તેલ ખૂટવાથી જેમ મશાલ આપોઆપ હોલવાય છે, તેમ આનું ચિત્ત એ ને એ જ ઠેકાણે વિમુક્ત થયું."

આનંદ બોલ્યો, "સર્વગુણસંપન્ન સંબુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થતાંની સાથે જ મારાં અંગને રોમાંચ થયો! હું ગભરાઈ ગયો!"

જે ભિક્ષુ હજુ સુધી અર્હત્પદને પહોંચ્યા ન હતા તે બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી શોકાકુલ થઈ ગયા, પણ જે અર્હત્પદને પામ્યા હતા તેમણે, સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે, તેમનો સમાગમ કાયમ રહેવો શક્ય નથી, એવો વિચાર કરીને બુદ્ધનો વિયોગ ભારે વિવેકપૂર્વક સહન કર્યો. શોકનિમગ્ન થયેલા ભિક્ષુઓને અનુરુદ્ધે કહ્યું, "હે બંધુઓ! શોક કરશો નહિ, અને રડશો નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુનો આપણને વિયોગ થનાર છે, એ વાત ભગવંતે આપણને શું પૂર્વે જ કહી નથી?"

તે રાત્રિનો અવશિષ્ટ (બાકી રહેલો) ભાગ અનુરુદ્ધે અને આનંદે ભિક્ષુઓને ધર્મોપદેશ કરવામાં ગાળ્યો.

બીજે દિવસે મલ્લોને બુદ્ધગુરુના પરિનિર્વાણની ખબર આપવામાં આવી. તેમણે ગંધમાલાદિકથી બુદ્ધના શરીરની પૂજા કરીને ચક્રવર્તી રાજાના શરીરની જેમ બુદ્ધના શરીરને સન્માન આપ્યું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ભારે ઉત્સવ કરીને કુસિનારાની પૂર્વે તેમણે ચંદનકાષ્ઠની એક મોટી ચિતા રચી, અને બુદ્ધનું શરીર નવીન વસ્ત્રો વડે વીંટાળી તેલની પેણીમાં નાખ્યું; પછી તે ચિતા પર લઈ જઈ મૂકવામાં આવ્યું; તે ચિતા કેમે કરી સળગે નહિ! આથી મલ્લો અનુરુદ્ધને કહે, "ભદંત, ચિતા સળગતી નથી એનું કારણ શું?"

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, "હે ગૃહસ્થો! દેવના પ્રભાવથી આ ચિતા સળગતી નથી. મહાકાશ્યપ પાવાનગરથી તથાગતના શરીરનાં છેવટનાં દર્શન કરવા માટે મોટા ભિક્ષુસમુદાય સહિત ચાલી આવે છે. તેમના અહીં આવી પહોંચ્યા સિવાય આ ચિતા સળગવાની નથી, એવો દેવનો અભિપ્રાય છે."

એટલામાં મહાકાશ્યપ તથાગતની ચિતા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અને બુદ્ધના પગ ઉઘાડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂકયું. મહાકાશ્યપ સાથે આવેલા ભિક્ષુઓ પણ ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી તથાગતને પગે પડયા. પછી ચિતા આપોઆપ ચેતી!

તથાગતનું શરીર દગ્ધ થયા પછી આકાશમાંથી એક જલધારા નીચે આવી અને તે ચિતા હોલવાઈ. મલ્લોએ પણ ગંધોદકથી તે ચિતા હોલવી. બુદ્ધનાં અસ્થિ ભેગાં કરી મલ્લોએ તેમના રક્ષણ માટે ખુલ્લી તલવારનો ખડો પહેરો મૂકયો, અને નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિકથી તે અસ્થિની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી.

તથાગત કુસિનારા મુકામે પરિનિર્વાણ પામ્યાના સમાચાર ટૂંક વખતમાં જ સર્વત્ર ફેલાયા. અને મગધદેશના અજાતશત્રુ રાજાએ, વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાકયોએ, અલ્લકપ્પના બુલીઓએ, રામગ્રામના કોલિયોએ, વેઠદ્વીપમાંના એક પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે, તથા પાવાના મલ્લોએ બુદ્ધના શરીરાવશેષનો ભાગ લેવા માટે પોતપોતાના દૂત કુસિનારામાં મોકલ્યા. પણ મલ્લોએ તેમને હિસ્સો આપવા ના પાડી. આથી દ્રોણ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુસિનારાના મલ્લોને કહ્યું, "હે મહાજનો! હું કહું છું તે તરફ જરા લક્ષ આપો. આપણા બુદ્ધ ક્ષમાવાદી હતા. તે મહાપુરુષના શરીરાવશેષના હિસ્સા માટે ટંટો કરવા બેસવું અયોગ્ય ગણાય. તેથી સર્વેએ એકમતે આઠ ભાગ કરવા એ ઠીક છે. સર્વ દિશામાં બુદ્ધના સ્તૂપ થાય એ યોગ્ય છે. કેમકે, પુષ્કળ લોકોનો બુદ્ધ પ્રતિ ભક્તિભાવ છે!"

પછી તે બ્રાહ્મણે સૌનું સમાધાન કરી તથાગતનાં અસ્થિના સરખા આઠ ભાગ કર્યા. તે તે દૂતોને આપી તે બોલ્યો, "હવે આ જે ઘડો રહ્યો છે, તે તમે મને આપો. બુદ્ધના સ્મારક માટે હું આ ઘડા ઉપર એક સ્તૂપ બાંધનાર છું."

તે સઘળાએ તે ઘડો ઘણા આનંદથી દ્રોણ બ્રાહ્મણને આપ્યો. એટલામાં પિપ્ફલિવનમાંના મૌર્યોનો દૂત બુદ્ધનો અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ હવે ભાગ મળવો અશક્ય હોવાથી, બુદ્ધની ચિતાના કોલસા તે દૂતને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અજાતશત્રુએ પોતાના હિસ્સા પર રાજગૃહમાં એક સ્તૂપ બાંધ્યો. લિચ્છવીઓએ વૈશાલીમાં, શાક્યોએ કપિલવસ્તુમાં, બુલીઓએ અલ્લકપ્પમાં, કોલિયોએ રામગ્રામમાં, વેઠદ્વીપના બ્રાહ્મણે વેઠદ્વીપમાં, પાવાના મલ્લોએ પાવામાં અને કુસિનારાવાસી મલ્લોએ કુસિનારામાં પોતપોતાને ભાગે આવેલા બુદ્ધનાં અસ્થિના ભાગ ઉપર સ્તૂપો બાંધ્યા. દ્રોણ બ્રાહ્મણે પોતાને મળેલા ઘડા પર સ્તૂપ બાંધ્યો. અને પિપ્ફલિવનના મૌર્યોએ પણ પોતાને મળેલા કોલસા પર સ્તૂપ કરાવ્યા. આ પ્રમાણે બુદ્ધાસ્થિ પર આઠ સ્તૂપ બંધાયા; એક ઘડા પર અને એક ચિતાના કોલસા પર બંધાયો.

શાળોપયોગી પુસ્તકો

આત્મકથા ભાગ ૧–૨	૧—૦—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે)	૧—૦—૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦—૬—૦
લોકમાતા	૦—૪—૦
સ્મરણયાત્રા	૧—૮—૦
જીવતા તહેવારો	૦–૧૨—૦
આપવીતી	૧—૪—૦
મધપૂડો	૦–૧૦—૦
સીતાહરણ	૦–૧૨—૦
આબાદ હિન્દુસ્તાન!	૧—૦—૦
હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦–૧૪—૦
કાવ્યપરિચય ભા. ૧લો	૦–૧૦—૦
,, ભા. ૨જો	૦–૧૨—૦
નામાનાં તત્ત્વો	૨—૮—૦
નવલગ્રંથાવલિ	૨—૦—૦
સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ	૪—૦—૦
રાષ્ટ્રભાષાનો ગૂજરાતી કોશ	૧—૮—૦
ખિસ્સાકોશ (જોડણી માટે)	૦—૬—૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ